

A VÉDEKEZŐKÉPES DEMOKRÁCIA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

Csingár Péter

(jogász, PhD-hallgató, Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem,
Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A Jobbik sikere Magyarországon elérte az elméleti reflexiók szintjét. Ezek, legyen itt szó politikatudományi, jogtudományi vagy szociálpszichológiai megközelítésmódról, leginkább a párttal összekapcsolható extrémizmus vagy radikalizmus gondolatkörét próbálják meg feldolgozni.¹ Ebbe a sorba illeszkedik – bár némi súlyponteltolódással a jog irányába – a jelen tanulmány is. Tanulmányom a jogtudomány és a politikaelmélet metszéspontján elhelyezkedve, a védekezőképes demokrácia (streitbare vagy wehrhafte Demokratie²) elméletét szeretné bemutatni – elsősorban a német szabályozás tükrében.³ Ennek a demokráciafelfogásnak a legfontosabb alapgondolata abban fogható meg, *hogy önmaga normatív helyességét kötelezően fogja fel és ebből adódóan kivonja magát a demokratikusan elérhető tényállások közül*. Magyarán: a demokrácia demokratikus alapon való kiiktatását nem engedélyezi.

Ennek a demokráciaelméleti megfogalmazásnak praktikus következményei az alkotmányjog, az egyszerű törvényhozás és a társadalmi diskurzus szintjén is megjelennek, méghozzá különböző védekező mechanizmusok formájában. Ezeknek a lényege a vélt *értéksemlegesség* és *relativizmus* potenciális pusztítása ellenében a demokrácia *értékvezérelt* körbezártaságában rejlik. Az elmélet főként jogi, politikai és oktatáspolitikai átültetése egyfajta demokrácia-erődítmény („fortified democracy”) kiépítéséhez vezet, aminek tudományos vitává tehető célja a demokrácia ellenségeinek preventív és effektív hatástalanításában bontakozik ki. Az írás célja, hogy a politikai radikalizmussal kapcsolatos elméleti megközelítéseket egy aktuálisnak tűnő és a magyar tudományos diskurzusban alulreprezentált megfontolással egészítse ki.

Kulcsszavak: védekezőképes demokrácia ■ demokráciaelmélet ■ Weimar ■ alkotmányjog ■ természetjog ■ jogpozitivizmus ■ Grundgesetz

Első lépésként a védekezőképes demokrácia eszmetörténeti és jogi előzményeit mutatjuk be. Az áttekintés Karl Mannheimnek és Karl Loewensteinnek Weimar hatására megfogalmazott demokráciaelméleti álláspontjára és a weimari alkotmány (helyesen: Német Birodalom Alkotmánya – *Die Verfassung des Deutschen Reichs*, közismertebb nevén Weimarer Reichsverfassung, rövidítve

WRV) védekezőképességének a megtárgyalására összpontosul, mivel ezek alkotják a védekezőképes demokráciáról szóló diskurzus kiindulópontját. Ezután a jelenleg érvényben lévő németországi jogi szabályozások – amelyeknek egymásba fonódása és összhatása jelentik a védekezőképes demokrácia jogi pillérét – kerülnek bemutatásra. Ebben a lépésben főleg a Weimar bukásából levezetett tanulságok alkotmányos szintre való emelésére és ennek a különleges alkotmányjogi lepárlódására, a pártbetiltás szabályozására fektetjük a hangsúlyt. A védekezőképes demokráciának mind elméleti, mind gyakorlati síkon voltak és vannak kritikussai. Az ő érveiket sem szeretnénk elhallgatni, a tanulmány záró fejezetében tehát kiemelten a védekezőképes demokrácia elméleti és gyakorlati perspektívában megfogalmazott kritikus pontjaival foglalkozunk.

I. ESZMETÖRTÉNETI ÉS JOGI ELŐZMÉNYEK

A védekezőképes demokráciának két „atyja” van: Karl Mannheim és Karl Loewenstein. Mindketten emigrálni kényszerültek zsidó származásuk miatt az 1930-as évek Németországából. A Weimari Köztársaság bukása, a demokrácia diktatúrába fulladása mindkét gondolkodót annak az alapvető kérdésnek az átgondolására készítette, hogy legyen-e a demokráciának toleranciahatára és ha igen, akkor azt milyen keretek között helyes meghúzni. Az ebben rejlő elméleti feszültség alapját egy egyszerű, a demokrácia lényegét érintő gondolat alkotta: megengedheti-e magának egy demokratikus rendszer legitim módon, akár az önellentmondás, az önmagát konstruáló alapelvek visszaléptetése árán is, hogy ellenségeit kivonja a forgalomból?

Hans Kelsen⁴ szerint nem engedheti meg. A védekezőképes demokrácia egyik legnagyobb kritikusja a jog- és demokráciaelméleti gondolkodók között, származása miatt, akárcsak mint alább bemutatásra kerülő kollégái, Mannheim és Loewenstein, emigrálni kényszerült. Kelsen tudományelméleti szempontokat mérlegelve teljesen más következtetésre jutott mint kortársai. Az ő gondolkodásának főbb jegyeivel, amik a védekezőképes demokrácia egyik alapvető kihívását jelentik, az utolsó fejezetben foglalkozunk.

Karl Mannheim figyelme a védekezőképes demokrácia egy ridegebb, kompromisszumra képtelenebb verziója felé irányult, amelynek a lelegején egy meglehetősen tág társadalmi konszenzuson alapuló értékkanon kellene hogy álljon – ilyennek nevezi Mannheim a testvériséget, az egymásnak való segítségnyújtást kötelezettségét, a szociális igazságosságot, a személyes szabadságot, a morális következetességet, az emberi méltóságot (Mannheim, 1951: 18.), amely aztán a demokratikus berendezkedés *megváltozhatatlan határát* kell hogy képezze. Ezeknek a megváltozhatatlan és immáron alkotmányosított értékek talaján kellene aztán a demokráciának az ellenségeivel megküzdeni. Mannheim, akinek „militant democracy” (Mannheim, 1943: 7.) fogalmát először 1951-ben

fordítják angolról németre *streitbare Demokratie*-nak („Um zu überleben, muss unsere Demokratie eine *streitbare Demokratie* werden [...]”), (Mannheim, 1951: 18.) elvetette a demokrácia ún. liberális felfogását, mert úgy látta, az Weimarban elbukott, ellenségei kihasználták konstruktív hibáit. Felfogásának legjelentősebb hátránya, hogy kidolgozatlan, programmatikus jellegű marad. Az alkotmányozandónak tekintett megváltozhatatlan értékek felsorolásán túl igazából hiányoznak az indoklások. Alapvető gondolata talán abban fogható meg leginkább, hogy a védekezőképes demokrácia az *effektivitás szintjén* megjelenő problémára adott válasz és nem egy feszültségekkel teli elméleti alapkérdés. Így mint sokan mások, ő is Weimar elhibázottnak vélt alkotmányában és demokráciájában látta bukásának okát.

Ennél valamennyivel differenciáltabb Max Weber tanítványának, Karl Loewensteinnek a hozzáállása az imént említett feszültségekhez. Loewenstein nem habozott az elmélet legnyilvánvalóbban vérző sebére rámutatni, azaz arra a logikai ellentmondásnak tűnő kérdésre, amely azt feszegeti, hogy a demokrácia hatályon kívül helyezheti-e a saját maga alkotta, az önmagát konstituáló lényegi-alapvető pilléreit azért, hogy veszély esetén megvédje önmagát (ez jellemzően az alapjogok maximális korlátozásában/nullára redukálásában jelenik meg). Loewenstein szerint ez Weimar és a faszizmus előretörésének tükrében nem lehet kérdéses. Weimarból tanulva, el kell kerülni a „selfdestroying legalism”-ot (Loewenstein, 1937: 427), ami abban és akkor nyilvánul meg, amikor egy demokratikus berendezkedés egyfajta neutrális, értéksemleges jelleget ölt, aminek következményeként ugyanez a demokratikus rendszer nem tud különbséget tenni azok között, akik a keretein belül szeretnék megvalósítani céljaikat és azok között, akik azt fel akarják számolni. Sőt ezen túllépve: az értéksemlegességen nyugvó demokráciának egyenesen a saját alapvetéséből fakadóan kell legitimálnia az őt felszámolni kívánó erőket, ha önmagához hű akar maradni. Loewenstein szerint ki kell lépni ebből az öngyilkos letargiához („suicidal lethargy”) vezető demokráciafelfogásból (Loewenstein, 1937: 431.), az értéksemleges jelleget pedig mind elméleti, mind gyakorlati szinten fel kell számolni és állást kell foglalni a védekezőképes demokrácia mellett. A demokrácia így lefektetendő érték kötődéséből – végső soron ebből adódik a *militant democracy*⁵ – pedig Loewenstein szerint az következik, hogy a demokrácia *feladhatja* saját maga védelme érdekében önmaga konstitutív alapelveit. „If democracy believes in the superiority of its absolute values over the opportunistic platitudes of fascism, it must live up to the demands of the hour, and every possible effort must be made to rescue it, even at the risk and cost of violating fundamental principles.”⁶ (Loewenstein, 1937: 432.)

Ha tehát az előre meg nem határozható (vész)helyzet megkívánja, úgy korlátozni vagy felszámolni – a beavatkozás mértéke a helyzet súlyosságának a függvénye – kell a demokrácia ellenségeinek a véleményszabadságát, az egyesülési jogot (ami effektíve pártfeloszlást jelent), valamint a személyiségi és

gyülekezési jogokat (Loewenstein, 1937: 645).⁷ A gondolatnak az éle abban mutatkozik meg, hogy a jogfosztást az elmélet következményeként anélkül is meg lehessen tenni, hogy konkrét jogsértés történt volna. Nem feltétlenül jogsértés, hanem egy előre meghatározhatatlan (vész)helyzet adminisztratív észlelése lenne tehát az effektív védekezőképesség jegyében a korlátozó intézkedések felhatalmazási alapja. Ebből fakadóan: „Democracy becomes militant” (Loewenstein, 1937; 430.). Az erős megfogalmazás mögött tehát valóban egyfajta militánsan értékötődő kiállás jelenik meg. Hogy saját fejtegetése (axiológiailag) nem volt koherens, Loewenstein maga is érzékelhette, hiszen a konkrét elméleti feszültségeket megnevezte, de azokat már nem oldotta fel:

„Entschließt er [der demokratische Staat] sich, Feuer mit Feuer zu bekämpfen und den totalitären Angreifern den Gebrauch der demokratischen Freiheiten zur letzten Zerstörung aller Freiheit zu verwehren, handelt er gerade den Grundsätzen der Freiheit und Gleichheit zuwider, auf denen er selbst beruht. Hält er aber an den demokratischen Grundwahrheiten auch zugunsten ihrer geschworenen Feinde fest, setzt er seine eigene Existenz auf Spiel.”⁸ (Loewenstein, 1959: 348).

Loewenstein végső soron így az elmélet axiológiai következetességének követelményét ugyanúgy nem elégítette ki, mint Mannheim. Módszerének vitatható jellege leginkább talán abban mutatkozik meg, hogy a demokrácia-elméleti ellentmondást nem ugyanazon az érvelési síkon próbálta megoldani, amelyiken az megjelent, hanem azt eltolva, társadalompolitikai, sőt végső soron morális válaszokkal akart egy fogalmi, logikainak jelentkező problémát elsimítani. Ezt a kategóriatévésztést⁹ és azáltal adott helytelen választ – bár nem hivatkozik *Loewensteinre* expliciten – nem más, mint maga Hans Kelsen mutatta ki a legvilágosabban (lásd később).

Az elméleti kontextualizálás után érdeklődésünket most maga a Weimari Köztársaság konkrét szabályaira és azoknak értékelésére irányítjuk. Elterjedtnek mondható az a német Szövetségi Alkotmánybíróság (Bundesverfassungsgericht = BVerfG) által is képviselt álláspont,¹⁰ amely szerint: Weimar főbenjáró bűne, legnagyobb hibája (Kardinalfehler) demokratikus értéksemlegességében és formális pozitivismusában keresendő, ami egyúttal a vesztét is okozta (Lásd pl.: Stollberg, 1976: 14–18.; Hesse, 1999: 288–292.; Everts, 1997: 64–68.; Becker, 1992: 311.; Kutscha, 1977: 26.). E vélekedés szerint a köztársaság azzal, hogy nem tudott a demokratikus értéksemlegesség talaján a náci törekvésekkel szembeszállni, a saját sírját ásta meg. Az alkotmánybíróság szerint például a weimari alkotmány az ellenségei leküzdésére nem keresett megoldást, hanem politikailag indifferens maradt és ezért esett végső soron a legagresszívabb totalitárius párt, történetesen az NSDAP áldozatává (BverfGE 5, 85, 138). Jürgen Becker szerint a Weimari Köztársaság az őt lerombolni szándékozó antidemokratikus erők ellen szinte védtelen volt.¹¹ A weimari alkotmányból e véle-

kedés szerint hiányzott az értékötődés (Wertgebundenheit) irányvonala, ami alapján *egyáltalán és legitim módon* felléphetett volna bárminemű extrémista irányzat ellen. Nézzük meg, mennyire állja meg a helyét ez az értékelés a konkrét szabályozások tükrében.

A védekezőképes demokrácia egyik legerősebb fegyvere a pártfelosztás. Ezt jogtechnikailag akár az alkotmányban, akár az egyszerű törvényekben (például az egyesületi törvényben) is lehet szabályozni. Az előbbi, tehát a pártfelosztás alkotmányba való beemelése nemzetközi összehasonlításban kivételesnek számít, legismertebb példája talán épp az 1949 óta hatályban lévő német Alaptörvény (Grundgesetz = GG). Ennek okára később visszatérünk.

A Weimari Köztársaságban a pártfelosztás heterogén képet mutatott, mert külön alkotmányos és külön egyszerű jog is szabályozta lehetőségeit és feltételeit. A birodalmi egyesületi törvény (Reichsvereinsgesetz) 2. § (1)-e konkretizálta az alkotmány 124. cikkének (1) bekezdését. Ez a cikk a pártfelosztást a párt céljaiban megnyilvánuló (büntető)törvénysértéshez – tehát szigorúnak számító feltételekhez – kötötte.¹² Mindenképpen megjegyzendő ezzel kapcsolatban: a későbbi Alaptörvénnyel ellentétben a weimari alkotmány nem határozta meg a pártok *alkotmányjogi státuszát* és funkcióját, hanem egyszerű egyesületként (Verein) kezelte őket.

A másik alkotmányos pártfelosztási lehetőséget a 48. cikk (2) bekezdésének első pontja tartalmazta, ami alapján a birodalmi elnök válsághelyzetben a közbiztonság helyreállítása érdekében meghozhatta a szükséges intézkedéseket. Az alkotmány ezen cikke a rendkívüli állapot (Ausnahmestand) dogmatikájához tartozik, amivel itt területi okok miatt nem kívánunk foglalkozni.

A pártok betiltásához szintén jogi alapot szolgáltatott a végső soron leg többet alkalmazott Erste Republiksschutzgesetz (Első törvény a Köztársaság megvédelmezésére, továbbiakban: RepSchG) 1922-ből. E törvény közvetlenül Walter Rathenau meggyilkolására és az azt megelőző – Weimar politikai-gazdasági reprezentánsait érintő – merényletsorozatra adott reakcióként értelmezhető.¹³ A törvény célja a köztársasági államforma védelme és a köztársaság-ellenes cselekmények büntetése volt, az eljárásokat pedig egy külön erre a célra létrehozott bíróságra (Staatsgerichtshof zum Schutz der Republik) bízták. Szigorúságára jellemző, hogy a RepSchG 14. § (2) bekezdése szerint például minden olyan egyesület felosztható, amelyben a *köztársaság-ellenes magatartás* különböző formái tárgyalások, megbeszélések tárgyává váltak (köztársasági államforma aláásása). A RepSchG a „köztársaság-ellenes” magatartás számos tényállását (ld.: 1–8.§) tartalmazta. A weimari alkotmányhoz képest itt egy sokkal rugalmasabban alkalmazható szabályrendszer jött létre, ugyanis a RepSchG 14. § (2) alkalmazásához elég volt „köztársaság-ellenes” magatartásokról való beszélgetés (Stein, 1998; 122–126.), ami az egyesületi élet szociális jellegére való tekintettel – Weimar társadalmilag ingatag helyzetét szem előtt

tartva – egy igen alacsony beavatkozási küszöböt jelentett. Ezt a törvényt alkalmazták legtöbbször az 1922 és 1932 közötti betiltások során; legalább 28-szor tiltottak be politikai pártot (az NSDAP-t például többször is), kilencszer pedig pártokhoz kötődő szervezeteket.¹⁴ Az esetek legnagyobb részében a tiltás időtartama azonban még az egy évet sem érte el (Stein 2001: 546–547).

Meglátásunk szerint már a tiltások nagy száma – a tiltás rövid idejének ellenére – is jelzi, hogy az a vélekedés miszerint az alkotmány értéksemleges vagy értékrelativista lett volna, nem állja meg a helyét. Ezt ráadásul még az a körülmény is alátámasztja, hogy a RepSchG kimondott célja a köztársaság megvédése volt annak ellenségeivel (jobbról és balról¹⁵) szemben; egy ilyen cél pedig nem más mint a „militant democracy” vegytiszta törvényi manifesztációja. Ha ehhez hozzávesszük még a birodalmi elnöknek az alkotmány 48. cikkének (2) bekezdéséből eredeztethető jogát, amellyel – az egyesületi jog hatályon kívül helyezésével – feloszlathatott pártokat, akkor már a weimari alkotmány semlegességre alapozott védtelenségének érve végképp megkérdőjeleződik. Figyelemre méltó kutatások vannak arról, hogy a weimari szellemi elit bírói és közigazgatási szinten is, kifejezetten köztársaság- és alkotmányellenes volt, az alkotmány pluralizmusával nem tudtak mit kezdeni (ez például magas rangú tisztviselők nyilatkozataiban, valamint az ítélkezési és eljárási gyakorlatban mutatható ki) (Jasper, 1963: 211–227.; Gusy, 1991: 309–324., 355–361.). A weimari alkotmány – ez a mi álláspontunk – inkább „(jog)szociológiailag” bukott el,¹⁶ nem pedig az alkotmányos¹⁷ vagy egyéb jogi védelmének hiányán (Gusy, 1991: 370.; Morlok, 2001: 2931–2932.). Az alkotmány értéksemlegesnek és védtelennek való beállítása a második világháború utáni történelemértelmezés eredménye, ami egy leegyszerűsített, Weimar bukását monokauzális alapon értelmezni kívánó szemléletből indul ki.

Amint azt épp láthattuk, az alkotmány védelmi mechanizmusát három különböző helyen is biztosította a weimari jog. A bukás okait a *jogelvi* vagy *jogelméleti* szint hiányosságainak magyarázatával keresni ezért meddő vállalkozásnak tűnik. A háború utáni Alaptörvény végső soron ezt az elvi gyengeségre visszavezetett – mint ahogy azt a Szövetségi Alkotmánybíróság ítéletéből vett idézet is mutatja – történelmi, jogi értelmezést vette mérvadónak, amelynek értelmében a weimari alkotmány gyenge, védtelen és értéksemleges volt. Az Alaptörvény „diktatúrabiztos” jellegének kialakításában a weimari alkotmány eme értelmezése szervesen illeszkedik, sőt ennek következményként alakul ki majd egyfajta, a vélt értéksemlegességen felülemelkedő alkotmányjogi, de az egyszerű jog szintjén is megjelenő megoldások összessége, amit a wehrhafte Demokratie, vagyis a védekezőképes demokrácia jogi megtestesüléseként tartunk számon. Ezen gondolati vonal hátterében indoklasként és igényként, a történelmi helyzet súlyosságát figyelembe véve ott lappangott a diktatúra visszatérésének vagy bármely új diktatúra létrehozásának a megakadályozása is.

II. A VÉDEKEZŐKÉPES DEMOKRÁCIA KIALAKULÁSA
ÉS JELLEGE NÉMETORSZÁGBAN

Vessünk még egy pillantást a védekezőképesség eszmetörténeti előfeltételeire. Mint ahogy említettük, a német „alkotmányozó atyák” a Weimari Köztársaság ellenségeinek való kiszolgáltatottságát magába foglaló történelemszemléletet vallottak. Az Alaptörvény ebből tanulva már a múlttal való szembenézés és annak feldolgozásának igényével, olyan alkotmányos szabályozások mellett tette le a voksát, amelyek egyértelműen a specifikus német történelmi tapasztalatok eredményeit tükrözik. Az alkotmányjogi diskurzus visszatérő eleme akkoriban a „weimari szindróma”: Weimarból, az elbukásból való tanulás kényszerűsége és a következtetések praktikus átültetése. A második világháború jogi diskurzusa a weimari alkotmányhoz, mint ahogy már többször említettük, értéksemlegességet és értékrelativizmust rendelt hozzá; ez a hozzárendelési folyamat egyben megnyitotta az utat a természetjog időleges rehabilitása felé. A rehabilitálás megvalósulása legtisztábban talán a „radbruchi formulában”¹⁸ és a Alaptörvény örökkévalósági cikkében [79. cikkének (3) bekezdése] mutatkozik meg,¹⁹ amellyel még a védekezőképes demokrácia keretében foglalkozni fogunk. Bár a radbruchi formulát a német történelem szörnyű és embertelen időszakára való tekintettel érthető módon helyeselni szokás, jogelvi tekintetben mindenképpen kritizálható és nehezen kezelhető. A radbruchi formula jeleníti meg talán legintenzívebben a modern társadalmak jogpozitivisták igényének konfliktusát az időtlennek és mindenkor érvényesnek tartott természetjoggal szemben. A második világháborút követő időszakban az inga – talán normastabilizációs indokoktól is vezérleve – átmenetileg a természetjog irányába lendült. (Az örökkévalósági klauzulájával kapcsolatban lásd: Dreier, 2009: 57–78.)

Demokráciaelméletben is érezte a hatását a köztársasághoz hozzárendelt értéksemlegesség és értékrelativizmus. Itt egyértelmű paradigmaváltás következett be a második világháború után: míg például *Gerhard Anschütz* Weimarban vezető szerepet betöltött alkotmányjogi kommentárja szerint a Reichstag az alkotmány 76. cikke alapján akár a parlamentáris demokráciát is felszámolhatja (Anschütz, 1930; 350), addig *Carlo Schmid* szerint a demokrácia fogalma már nem tartalmazhatja önmaga felszámolásának a feltételeit, hanem ellenségeivel szemben intoleránsnak kell lennie (Nielauß, 1974: 115). Ennek értelmében a demokrácia tehát egy olyan szociális rendszer értelmezésének az irányába tolodott el, ami már elvi szinten ki akarta zárni a saját felszámolásának a feltételeit.²⁰ Az elv praktikus következménye: az adott szociális rendszer (ez esetben a demokrácia) *praktikusan megkérdőjelezhetetlenné* teszi önmagát. Az alkotmányelmélet nyelvére lefordítva, ez a szabadsággarancia „paradoxidálásnak” elkerülését jelenti (a szabadsággarancia akkor lenne paradox, ha megszüntetése engedélyezve lenne). (Morlok, 2001: 2931.) Ez a felfogás egyben a véde-

kezőképes demokrácia elvi sajátosságát is jelenti, amit abban az időben néhányan egyenesen egy „demokráciaelméleti innovációnak” fogtak fel (lásd: Becker, 1992: 316.). A védekezőképes demokrácia elvének az alkotmányba való beemelése az Alaptörvénynek végső soron egy jellegzetesen német karakterisztikumot („spezifisch deutsches Gepräge”) ad (Becker, 1992: 310.); az elv alkotmányos szintre való emelése egyben kifejezetten a weimari alkotmányra való „ellenreakció”, annak egyfajta antitéziseként értelmezhető (Becker, 1992: 311, 315., további szakirodalom ezzel kapcsolatban ott található.). Nézzük meg, miként rakódtak le az elméleti és történelmi változások a védekezőképes demokrácia elvi részeként a német szövetségi Alaptörvényben.

A védekezőképes demokrácia értelmében az alkotmányjogi eszközöknek a demokrácia védelme a feladata az azt veszélyeztető politikai erőkkel szemben. Az elv gerincét hagyományosan a 9. cikk (2) bekezdéséhez (egyesülési jog korlátozása), a 21. cikk (2) bekezdéséhez (pártfeloszlítás) és a 18. cikkhez (Grundrechtsverwirkung) szokás kötni.

1. A pártfeloszlítás lehetősége („Keine Freiheit für die Feinde der Freiheit”)²¹

A védekezőképes demokrácia „legélesebb kardja” a politikai erők ellen ebben a triászban az Alaptörvénybe beemelt pártfeloszlítási lehetőség, amit a 21. cikk (2) bekezdése szabályoz.²² Ami mindjárt szembetűnő a weimari Alkotmánynyal szemben, hogy a pártok státuszát és funkcióját *maga az alkotmány* tisztázza; a szabályozás alkotmányos szintre való emelése egyben egyértelműen kifejezésre juttatja a pártok kiemelt szerepét a demokratikusan berendezkedett államokban. (Kisebb nemzetközi kitekintést nyújt: Morlok, 2006: 336–339.) A 21. cikk az egyesületekkel szemben privilegizálja a pártok helyzetét, ezzel *lex specialis* helyzetet teremt a többi egyesületre vonatkozó – lentebb bemutatásra kerülő – alkotmányjogi korlátozással szemben²³ (itt mindenekelőtt a 9. és 18. cikkre kell gondolni). A pártoknak a demokráciában betöltött – a nép politikai akaratának kinyilvánítását illetően – kiemelten fontos szerepét jeleníti meg a 21. cikk, amiből a pártoknak egyfajta hibrid jogi státusza következik, ami lényegét tekintve az egyesületek és államszervek között ingázik.²⁴ Ez a hibrid és privilegizált helyzet legmarkánsabban a pártfeloszlítási eljárás különlegességében fejeződik ki. *Pártot betiltani eszerint csak az alkotmányellenesség*²⁵ *megállapításával kizárólag az alkotmánybíróságnak* (BVerfG) *van lehetősége*²⁶ (kizárólagossági hatáskör) míg az egyesületek feloszlítása *belügyminiszteri* hatáskörbe tartozik.²⁷ A különbség – a pártok privilegizációinak javára – több mint szembetűnő. Ehhez hozzájön még, hogy az alkotmánybírósági törvény (Bundesverfassungsgerichtsgesetz) 15. §-nak (4) bekezdése szerint a BVerfG-nek 2/3-os többségre van szüksége a pártot hátrányosan érintő döntéseinek a megindolásában.

A privilegizáció az alkotmányértelmezés szintjén is megjelenik, méghozzá abban, hogy a tiltás feltételeit restriktív értelmezéshez köti. A pártfeloszlítás,

illetve betiltás ilyen módon bár valóban a védekezőképes demokrácia „éles kardja”, rendkívül szigorú feltételekhez kötött. Ez abból a megfontolásból fakad, amely szerint *gátat kell szabni a pártbetiltásnak, mint a pártok közötti versengés egyik eszközének* (Morlok, 2006, 393–394.). Ez a veszély a német politikai történelemben minimálisnak mondható, részben éppen amiatt, hogy az alkotmánybíróságnak kizárólagos döntési hatásköre van a pártok alkotmányellenessé való minősítésében. Az alkotmánybíróság ezzel a hatáskörrel lényegében a pártok egymás közötti versengésének őrzője (amely versengés szükségessége a szövetségi Alaptörvény alkotmányjogi dogmája) lesz. A politikai pártok effajta erős védelme a diktatúrák „pártfeloszlatai szokásaiból” is levezetett tanulságból fakad, amely szerint a diktatúráknak egyfajta strukturális hajlama van arra, hogy hatalmukat konkurens pártok betiltásán keresztül stabilizálják.

A betiltás materiális feltételei mint a pártszabadság alkotmányos korlátai a 21. cikk (2) bekezdésében bontakoznak ki, és két alternatív alkotmányjogi korlátot jelölnek meg. Az egyik – amivel itt nem foglalkozunk részletesebben – az adott párt egy olyan tevékenységét feltételezi, ami a Német Szövetségi Köztársaság *létét*, territoriális integritását *veszélyezteteti* más államokkal szemben. A másik feltétel az ún. „*freiheitliche demokratische Grundordnung*”, tehát a szabadságra alapuló demokratikus rendszer *megdöntésére* vagy *korlátozására* vonatkozik.²⁸ Itt megemlítendő, hogy a „*freiheitliche demokratische Grundordnung*” (FGO) szintén a weimari alkotmány vélt értéksemlegességére adott fogalmi válaszok körébe tartozik (Becker 1992: 339.).

A pártprivilegizáció értelmében alkalmazott restriktív-teleologikus alkotmányértelmezés alapján a betiltások teljesítése rendkívül magas mércéhez van kötve. Bár a cikk szó szerinti szövege alapján elegendő lenne, ha az adott párt magatartásában, vagy már a célkitűzések megfogalmazásában alkotmányellenes viselkedés fejeződne ki, a tudományos vélekedések és az alkotmánybíróság állandó ítélkezési gyakorlata viszont – restriktív értelmezés! – ennél jóval magasabbra teszi a mércét. Figyelembe véve például a véleménynyilvánítás szabadságának az alkotmányos demokráciában betöltött elengedhetetlen szerepét, általános az a vélekedés, miszerint az alkotmányellenes vélemények és nyilatkozatok önmagukban nem meríthetik ki – a célkitűzések szintjén sem – a pártok betiltásának egyik tényállását sem. Az alkotmánybíróság állandó ítélkezési gyakorlata szerint az adott pártnak egy *aktív-harcias, agresszív magatartást* kell tanúsítania („*aktiv kämpferische, aggressive Haltung*” [BVerfGE²⁹ 5, 85, 141]) az Alaptörvény *strukturális elveivel* szemben. Eme strukturális elvekhez tartozónak tekintik: az Alaptörvény által konkretizált emberi jogok tiszteletét (főleg az élethez és személyiséghez való jogot), a népszuverenitást és a hatalommegosztás elvét, a kormány felelősségét, a közigazgatás törvényes kööttségét, a bíróságok függetlenségét, a többpártrendszer elvét és a politikai

pártok esélyegyenlőségét arra a jogra vonatkozóan, hogy alkotmányosan garantált legyen számukra az ellenzékben való részvétel és az ellenzékiesség gyakorlása (Jarass–Pieroth, 2012: 570.). Leszögezendő, hogy az *aktív-harcias, agresszív magatartás* kifejezés a fizikai erőszak alkalmazását vagy egyéb büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekményt *nem feltételezi* (Jarass–Pieroth 2012: 570.) A szabályozás preventív jellege kétségtelenül a védekezőképes demokrácia jellemzője is egyben, amely nem megtorlásra, hanem természeténél fogva megelőzésre, a szabadságra alapuló alkotmányos rendszer megővésére van kalibrálva.

Az *aktív-harcias, agresszív magatartás* megállapítása, egy a párthoz való hozzárendelési folyamat eredménye. A hozzárendelés rádiusza eléri többek között az adott párt hivatalos programját, megjelent publikációit, *sőt a párt által befolyásolt médiaorgániumokban megjelent írásokat is*; kiterjed továbbá a párt vezető személyiségeinek nyilvános beszédeire, adott esetben titkos célkitűzésekre is (BverfGE 5, 85, 144). A párt támogatóinak a párthoz való hozzárendelése külön problémákat vet fel, mert meg kell határozni, milyen tevékenységek köthetők a párt befolyási körzetéhez. Míg e befolyási körzet érvényesülése a pártszervek magatartásánál nem lehet kérdéses, addig az e körzettől való távolodás mértéke határozza meg a hozzárendelési folyamat sikerességét (Morlok, 2006: 396). Ilyen értelemben például az egyszerű párthívek cselekedetei kevésbé, sőt alig esnek latba a szervezetileg integrált párttagság cselekedeteivel szemben.

Végezetül essen még néhány szó a pártbetiltás következményeiről (lásd hozzá összefoglaló jelleggel például: Stollberg, 1976: 79–85.; Jarass–Pieroth, 2012; 570.). Amennyiben a Szövetségi Alkotmánybíróság ítélete megállapítja a párt alkotmányellenességét, úgy az a politikai párt jogilag betiltottnak számít az alkotmánybírósági törvény (Bundesverfassungsgesetz=BVerfGG) 46. §-a szerint, amit a párttörvény (PartG) 33. §-a tovább konkretizál. A párt feloszlásának praktikus következménye a szervezeti újjáalakítás bármilyen formájának a tiltása, a betiltott párt parlamenti képviselői pedig elvesztik a mandátumukat, a pártvagyon bevonása külön mérlegelés tárgya (BverfGE 5, 85, 392).³⁰ A betiltott párt reorganizációját vagy továbbműködését a német büntetőtörvénykönyv (Strafgesetzbuch=StGB) 84. §-a bűncselekménynek minősíti.

Végül mindenképpen megemlítendő, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság fennállása során mindössze két pártot tiltott be, az NSDAP utódjának számító SRP-t (Sozialistische Reichspartei) és a kommunista pártot, a KPD-t, (Kommunistische Partei Deutschland) 1952-ben (BverfGE 2, 1) és 1956-ban (BverfGE 5, 85). Utóbbi betiltását rendkívüli szellemi csatározás kísérte. A betiltás ellen szóló egyik legjelentősebb érv annak az elismerése volt, hogy a már Hitler alatt betiltott kommunista párt tagjai közül került ki a náci rezsim számos ellenállója, ami a polgári társadalom passzivitásának tükrében kifejezetten erényként jelent meg. A két említett példán túl politikai párt betiltására

nem került sor, amit általában inkább a német politikai viszonyok stabilitásával szokás magyarázni, mintsem a 21. cikk hatásával. A hosszú évtizedekre „jogi standby” állapotába került 21. cikkely a politikai-jogi diskurzus mindig is visszatérő eleme volt a védekezőképesség körül kialakult vitában, és annak újragondolásában is kiemelt jelentőségre tett szert.

Az ultima ratio jellegű 21. cikk újabban az NPD-vel (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) kapcsolatban került előtérbe. A 2001-ben (Bundesrat, Bundestag és Bundesregierung által) elindított betiltási eljárást a Szövetségi Alkotmánybíróság megszüntette. Sajtóhírek szerint 2013-ban a Bundesrat és a Bundestag újabb betiltási eljárás megkezdését fogja kezdeményezni. Az eljárás sikere meglátásunk szerint több mint kétséges.

2. Az egyesülési jog korlátozása és az alapjogok elveszejtése (Grundrechtsverwirkung); további elméleti és alkotmányjogi relevanciák

A védekezőképes demokrácia alkotóelemei a pártbetiltáson kívül még számos alkotmányjogi, egyszerű törvényi és elméleti építőköccel egészülnek ki. Terjedelmi okokból sajnos már csak néhányal, azokkal is röviden, szinte felsorolásszerűen tudunk foglalkozni. Többször említésre került már az egyesülési alapjog, aminek alkotmányos korlátját a Grundgesetz 9. cikkének (2) bekezdése szabályozza, az egyesületi jog (Vereinsgesetz) pedig ennek részleteit tovább konkretizálja (szabályozza többek között a hatáskörök szövetségi és tartományi eloszlását). Egy adott egyesület a 9. cikk (2) bekezdése alapján akkor tiltható be, ha tevékenysége vagy célkitűzései az alkotmányos rend, a népek közti megértés gondolata (Völkerverständigung) vagy a büntetőtörvénykönyv ellen irányul. Mindezek alapján tartományi és szövetségi szinten az illetékes belügyminiszterek körülbelül hatvan egyesületet tiltottak be az utóbbi öt évtizedben (Weckenbrock, 2009: 45). Ezek között megtalálható volt a jobboldali, a baloldali és a vallási extrémizmus gondolatkörét hordozó egyesület is.

Az Alaptörvény 18. cikke alapján a Szövetségi Alkotmánybíróság a pártbetiltáshoz hasonlóan kizárólagos hatáskörben elrendelheti néhány alapjog korlátozását, *de akár azoknak a teljes elveszejtését is*. Ezen alapjogok közé tartozik például a szabad véleménynyilvánítás, a sajtószabadság, az egyesülési szabadság, de a tulajdonhoz való alapjog is. Mindehhez az szükséges, hogy az illető személy a szóban forgó alapjogokkal a demokratikus alkotmányos renddel szemben *visszaéljen*. A visszaélés nem büntetőjogi kategória és nem is kell hogy legyen büntetőjogi következménye, ami ismételten a cikk és egyben a védekezőképes demokrácia megelőző jellegét emeli ki. Mind feltételeiben, mind aránytalannak tűnő következményeiben itt egy meglepően súlyos eljárásról van szó. Súlyosságát talán a politikai és ítélkezési visszafogottság is alátámasztja: a Szövetségi Alkotmánybíróság eddig összesen négy megindított eljárás közül egy alkalommal sem élt az alapjogok eme korlátozásával, elvesztésével.

Csak az említés szintjén eshet itt szó további, a védekezőképes demokráciát konstruáló szabályozásokról. Ezek közé sorolandó az Alaptörvény 79. cikkének (3) bekezdése, ami örökkévalósági garanciaként („Ewigkeitsklausel”) vonult be a tudományos fogalmak közé és a legfőbb demokratikus és jogállami elvek – bármilyen jellegű többség általi –, valamint az emberi méltóság védelmének megváltoztathatatlanságát, tehát örök alkotmányjogi érvényét szögezi le. (Arról, hogy az Alaptörvény örökké érvényben marad-e, lásd: Dreier, 2009: 57–78.)

A 33. cikk (4) bekezdése, amit a köztisztviselői törvény 7. §-nak (1) bekezdése (Bundesbeamtengesetz) konkretizál, feltételle teszi a köztisztviselők hűségét³¹ a demokratikus jogállammal szemben, sőt elvárja tőlük hogy a demokratikus jogállamért mindenkor kiálljanak. A köztisztviselői hűség kapcsán heves társadalmi és jogi vita³² zajlott le a hatvanas évek végén és a hetvenes években. A szóban forgó kötelezettség (Treuepflicht)³³ megkérdőjelezése alapján – amit már bizonyos pártokhoz/egyesületekhez való tartozásnál (az alkotmánybírói gyakorlat szinkronban) *per se* indokoltnak láttak – több ezerre tehető azoknak a jelentkezőknek és köztisztviselőknek a száma, akiket az állami szervek a felvételnél elutasítottak vagy meglévő állásukból eltávolítottak. A szabadságra alapuló alkotmányos és demokratikus jogállammal szembeni hűség megállapításához szükségesnek tűnő információs alap beszerzéséért például 1972 és 1976 között, szinte hihetetlennek tűnő, közel ötszáz alkalommal fordultak az Alkotmányvédelmi Hivatalhoz (Bundesamt für Verfassungsschutz) az arra kíváncsi állami szervek (Detjen–Detjen–Steibeis, 2009: 169.).

A 20. cikk (4) bekezdése az ellenállásra való jogot (Widerstandsrecht) szabályozza. Az egyszerű törvények szintjén főleg a büntetőjog területén található számos a védekezőképes demokráciát jogilag kifejező rendelkezés. Ide sorolható az állam- és alkotmányellenes tényállások sokasága (a BTK 80–101. §-ai), valamint a közösség elleni izgatást és a holokausztagadását büntető 130. § (1) és (3) bekezdése (ún. politikai büntetőjog). A tanulmány utolsó pontjában végül a védekezőképes demokrácia elvi és praktikus szinten megfogalmazott kritikájával foglalkozunk.

III. A VÉDEKEZŐKÉPES DEMOKRÁCIA KRITIKÁJA

Néhány kritikára sarkalló gondolatról már Loewenstein, Mannheim és a weimari alkotmány tematizálása során szót kellett ejtenünk. Korlátozhatja-e, illetve hatályon kívül helyezheti-e a szabadságjogokra épülő demokrácia a saját védelme érdekében azokat a szabadságjogokat, amelyekre éppen legitimitását építi? A Loewenstein és Mannheim nyomán elindult gondolkodás következtében, amit a német jogrendszer is magáévá tett, a válasz, igen. A védekezőké-

pes demokrácia ezt az elméleti szinten megjelenő feszültségét vélekedésünk szerint nem tudja meggyőzően feloldani, hanem azt csupán arrébb tolja egy kezelhető pragmatizmusba. Igenlését praktikus és plauzibilitásra méltán igényt tartó érveléssel próbálja igazolni, miszerint például a demokrácia meg kell hogy védje magát ellenségeitől. Vagy: a demokrácia értékktődési jellegéből („wertgebundene Demokratie“) adódik, hogy a demokrácia magát más rendszerekkel szemben felsőbbrendűnek tekinti, ezért az őt megváltoztatni próbáló erőket le kell küzdenie, önmaga fennmaradását pedig biztosítani. *Ez a plauzibilisnek tűnő érvelés azonban már abban az esetben is meginog, ha őt más demokratikus alapelvek, például a többségi döntés és a pluralizmus gondolati következményeivel ütköztetjük.* Ez volt leegyszerűsítve Kelsen kiindulópontja.³⁴ Kelsen a demokráciát alapvetően procedurális, eljárászerű alapon fogta fel, ami a modern kor Kanttól eredeztethető, „*A tiszta ész kritikájában*” részletesen kidolgozott, ismeretelméleti alapvetéséből táplálkozik legfőképpen, amely szerint a valóság objektív felismerése emberi elme által *bizonyítottan kizárt*.³⁵ Az így értelmezett demokrácia pluralista struktúrája is ezen ismeretelméleti álláspont mentén szerveződik, hiszen elvben és végeredményben akár végtelen mennyiségű egyéni valóságot is el tud egymás mellett fogadni. A demokrácia célja nem a (felismerhetetlen) objektív valóság alapján történő politikai önszerveződés, ami egyébként a diktatúrák jellemzője, hanem a többségi elv időleges figyelembe vétele. A demokrácia pluralizmusának minden véleményt és minden politikai álláspontot *egyenrangúnak és egyenértékűnek* kell tekintenie. Ebben az értelemben ez a fajta demokráciaelmélet valóban értéksemlegességet hordoz magában, hiszen a pluralizmusra és ismeretelméleti kriticismusra épülő struktúrája miatt nem tudja objektívan megmondani, hogy mi a valóság, sem azt, hogy mi a jó és mi a rossz. Minden véleménynek az ellenkezőjét is tehát elvben el kell fogadnia. A világnézeti és egyéb kommunikatív összetűzéseknek az eldöntését társadalmi vitára, a vélemények versengésére és annak választások általi eldöntésére bízva. Az egyének által megfogalmazott vélemények és értékek effajta technikai-procedurális jellegű szemlélete így – az erőszakot kizárva – a legnagyobb cselekményi szabadságot biztosítja az egyéneknek. *Az értéksemlegesség, mint a demokrácia ellen felhozott vádpont tehát azért nem állja meg a helyét, mert az éppen a szabadságra épülő demokrácia elméleti előfeltétele, a szabadságjogok és emberi cselekmények sokaságának a biztosítója.*

A legkomolyabb kritika jellemzően nem is elméleti-indoklási síkon éri, hanem pragmatikus perspektívából, miszerint a demokratikus értéksemlegességen nyugvó rendszer nem életképes, amint azt többek között Weimar bukása is bizonyítani látszik. Maga Kelsen néhány kijelentése is ezt az olvasatot látszik alátámasztani: „*Sie [Demokratie] ist diejenige Staatsform, die sich am wenigsten gegen ihre Gegner wehrt.*”³⁶ (Kelsen 1932; 98) Vélekedésünk szerint ennek az érvnek a súlya azonban azért csekély, mert egy elméleti gondolatmenetet empirikus alapon akar megcáfolni, ami önmagában nem kifogásol-

ható, viszont figyelembe véve a politika rendszerek bukásának okát, jelenleg egy teljesíthetetlen feladatnak tűnik. Ki tudja megmagyarázni empirikusan, ok-okozati alapon, hogy mely politikai rendszer miért bukott meg? *Kelsen célja ezért mesteri elődjéhez, Kanthoz hasonlóan, nem is abban rejlett, hogy empirikus alapon megpróbálja megadni egy politika rendszer működésének és fennmaradásának egyébként kontingens adathalmazát, hanem hogy kiderítse és megindokolja, hogy melyek azok a politikai önszerveződési feltételek, amelyek az egyén számára a legnagyobb cselekvési szabadságot biztosítják. Kelsent elméleti következetessége odáig vezette, hogy a demokrácia demokratikus úton való feladását is minden további nélkül lehetségesnek tartotta.*³⁷ Számára a védekezőképes demokrácia ellentmondással terhes volt, mert az önellentmondás árán, szükség esetén *a többséggel szemben is*, tehát nem demokratikus módon, fenntartja rendelkezéseit.³⁸

A védekezőképes demokrácia kritikája praktikusabb szinten is megjelenik. Viszonylag elterjedtnek mondható a tudományos vélemények között az a kritikai megjegyzés, miszerint a Szövetségi Alkotmánybíróság ítélezési gyakorlatának tükrében egy „elméletiányos” védekezőképes demokrácia jelenik meg, ami rendszerszinten és alkotmánytanilag is kidolgozatlan, néhol ellentmondásos marad. Így például az alkotmánybíróság ítéleteiben felsorolja az Alaptörvény azon cikkeit, amelyek a védekezőképes demokráciát alkotják, ez viszont megmarad felsorolásként, nincs rendszerszinten indokolva. Ugyanígy mindmáig kérdéses maradt, hogy a védekezőképes demokrácia, mint önálló alkotmánytani és értelmezési elv jogosultságot nyert-e (Becker 1992: 332–338.; Häberle, 1971; Lameyer, 1981: 156–180., 192.; Schmidt, 1983: 218–225.; Thiel, 2003: 7–24.). Van olyan tudományos álláspont, amely újabban a védekezőképes demokráciát minden szinten elveti, mert azt a politikai versengés indokolatlan korlátozásának tartja a 21. század német viszonyai között (Leggewie, 1995: 212.). A praktikus következmények szintjén, a védekezőképesség „túlzásaira” is fel szokták hívni a figyelmet, ez különösen a „foglalkoztatási tilalom”, azaz a köztisztviselői hűség megkövetelésének kapcsán igaz.

A legtöbbször azonban a koncepció helyessége mellett foglalnak állást. Véleményünk szerint a védekezőképes demokráciában rejlő feszültségek különösképpen arra késztetik az embert, hogy a demokrácia alap gondolatában meglévő potenciális gondolkodási irányokat újra kibontakoztassa. A dolog praktikusabb vetületét vizsgálva itt már egy jogilag is inkarnált demokráciaelméletről van szó. Ennek talán egyik legérdekesebb hatása az azon való ítékezés jegyében mutatkozik meg, hogy itt inkább egy tipikusan német történelmi kihívásról és az arra adott válaszról, vagy inkább egy általánosabb érvényű, a demokráciával együtt járó eszközhalmaz megvalósításáról van-e szó?

Összességében mindenképpen indokolt lenne a német tudományos diskurzust a védekezőképes demokráciáról inspirációként felfogni. Az elmélet

interdiszciplináris jellege a jogászok mellett a társadalomkutatás szélesebb körei számára is vonzó lehet, hiszen a konkrét jogi szabályozásokat demokráciaelméleti előfeltevések és a történeti múlthoz való viszony határozzák meg.

A „weimari szindróma” a Német Szövetségi Köztársaságban a közelmúlt történelmével való szembenézés egyik formája volt. A múltból való tanulás folyamatának elején egy főérvként az 1933–1945-ös időszak bárminemű visszatérésének az ellehetetlenítése állt. Az akkori történelemfelfogás szerint a weimari köztársaság nem volt elég erős, illetve kifejezetten közömbös maradt az őt radikálisan elutasító politikai erőkkel szemben. Eme történelemfelfogás jegyében egy olyan demokrácielmélet nyert teret és szerzett magának érvényt az Alaptörvényben, amely a radikális, az alkotmánnyal szembehelyezkedő politikai erőkre már nem közömbösen tekintett. Hogyan illeszthető mindez a jelenkori Magyarország szélesebben vett jogi és társadalmi realitásához? Egyrészt egészen nyilvánvaló, hogy a második világháború utáni Németország helyzete Magyarországgal nem összehasonlítható, másrészt a magyar társadalomnak is megvannak a történelmi tapasztalatai a különböző diktatúrákkal. Az önkényuralmi jelképek, a nemzetiszocialista és kommunista gaztettek tagadásának – többek közt jogi – elutasításában például egy a szélsőségeket konkrétan elutasító viszony rajzolódik ki. Hogy ez mennyire értelmezhető egy koherens múltkép apró részleteként, az ugyanúgy már külön vizsgálat tárgya kell, hogy képezze, mint a magyar jogrendszer és demokrácia védekezőképességének az elemzése. Utóbbiban különösen az alaptörvényünk e vonatkozású vizsgálata lenne fontos.³⁹ A védekezőképesség megállapítása esetén a politikai radikalizmus éppen ennek fényében lenne újraértelmezhető.

JEGYZETEK

- ¹ Az utóbbi idők jelentősebb publikációi e téren: Jeskó–Bakó–Tóth, 2010; Karácsony–Rónai, 2010; Bíró Nagy–Róna, 2011.
- ² A különféle terminológiák használatáról összefoglaló jelleggel lásd: Becker, 1992: 310–311.
- ³ A téma néhány Magyarországra érvényes vonatkozásáról, lásd: Sajó, 2002 és részben szó szerint lefordítva 2008, valamint: Uitz: 2009 tanulmányait. Sajó magyar nyelvű tanulmányában (Sajó, 2002) az „önvédő jogállam” fogalmát használja. Ebben az egyébként találónak is nevezhető fordításban nem jelenik meg a demokrácia fogalma, annak elléne hogy az mind a német, mind az angol terminológiában kifejezetten mérvadó, ezért azt nem vettem át.
- ⁴ Kihangsúlyoznánk: Kelsent a „Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums” perverz alkalmazásával fosztották meg professzori állásától és üzték el (egykori kollégái is). Autentikus benyomást ad a korszellem zsidóellenességéről a jogászok körében Carl Schmitt (Schmitt, 1936) 1936-es előadása „Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist”, ahol azon volt, hogy zsidókat idézni se kelljen már tudományos művekben.

- ⁵ Fogalomtörténetileg érdemes megjegyezni, hogy Loewenstein használta először (Loewenstein, 1937), tehát még Mannheim előtt.
- ⁶ Saját fordításban: „*Ha a demokrácia hisz a legfőbb értékeinek fölényében a fasizmus opportunisták közhelyével szemben, akkor eleget kell tennie a helyzet követelményeinek és minden lehetséges erőfeszítést meg kell tenni a megmentéséért, történjen ez akár az alapvető elvek kockáztatásának és megsértésének árán is.*”
- ⁷ Itt megjegyezendő: ez a gondolat a mai német Alaptörvény (Grundgesetz) néhány cikkének alkotmányjogi realitása. Lásd később, a II. pontban.
- ⁸ Saját fordításban: „*Ha [a demokrácia] elhatározza magát, hogy a tűzzel tűzzel küzdi le és totalitárius támadóknak a a demokratikus szabadságok – az összes szabadság lerombolásához szükséges – használatát megtiltja, akkor pont azon a szabadságra és egyenlőségre épülő alapelvek ellen cselekszik, amelyeken ő maga nyugszik. Ha azonban a demokratikus alapigazságok mellett az ellenségei érdekében is kitart, akkor a saját létét sodorja veszélybe.*”
- ⁹ Ezt Loewenstein maga feltételezhetően nem tekintette annak, mivel módszertana egyfajta alkotmányjogi realizmus felől nyerte ki értelmezési erejét. Ennek lényege a jog és alkotmánytan abban a szerepében fogható meg, amely mindkettőt a politikai hatalomkorlátozás eszközként tekint rá elsősorban. Lásd ehhez: Ooyen, 2004: 70 pp, 78 pp.
- ¹⁰ Lásd pl. BVerfGE 5, 85 (KPD betiltása). BVerfGE 5, 85 (138): „*Die Weimarer Verfassung hat auf eine Lösung verzichtet, ihre politische Indifferenz beibehalten und ist deshalb der aggressivsten dieser totalitären Parteien erlegen.*”
Magyarul: „*A weimari alkotmány lemondott egy megoldásról, megtartotta a politikai indifferenciáját és ezért a legagresszívabb totalitárius párt áldozatává vált.*”
- ¹¹ „*Die Weimarer Reichsverfassung war gegen zerstörerische, antidemokratische Kräfte im Innern nahezu wehrlos.*” (Becker, 1992: 311.)
- ¹² A 124. cikkely I 1 szövege: „*Alle Deutschen haben das Recht, zu Zwecken, die den Strafgesetzen nicht zuwiderlaufen, Vereine oder Gesellschaften zu bilden.*”
A szövegnek a minket érintő része (első mondat) a következőképpen fordítható: „*Minden németnek megvan a joga, hogy olyan egyesületet vagy társaságot alapítson, amelyek céljai nem ütköznek büntető törvényekbe.*”
Az egyesülési törvény 2. § (I) szövege: „*Ein Verein, dessen Zweck den Strafgesetzen zuwiderläuft, kann aufgelöst werden.*”
A szöveg a következőképpen fordítható: „*Egy egyesület, amelynek célja büntetőtörvénykönyvbe ütközik, felosztható.*”
A törvény részletesebb elemzését lásd: Stein, 1998; 75–83.
- ¹³ Rathenau birodalmi külügyminiszter volt. 1922. június 24-én gyilkolták meg. Alig egy hónappal később július 21-én lépett életbe az első „köztársaságot védő törvény” (Erstes Republikenschutzgesetz). A törvény jogi előzményeihez, ld.: Stein, 1998; 117–121. A RepSchG történelmi és politikai előzményeiről részletesen tájékoztat: Jasper, 1963; 56–91.
- ¹⁴ Érdekességképpen megemlítendő: az NSDAP-t néhányszor pont antiszemitizmusa miatt tiltották be. További források Steinnél (Stein, 2001: 543.).
- ¹⁵ Árnyaltabb képet mutat Martin Kutscha (Kutscha, 1977: 26.). Jogalkotói forrásokat elemezve, arra a következtetésre jut, hogy a RepSchG leginkább a jobboldali extrémista veszély leküz-

- désére készült, miközben a közigazgatási és ítélkezési gyakorlat pont fordítva, leginkább (köz-társaság-ellenességéből adódóan) kommunistákra alkalmazta (uo. 35).
- ¹⁶ Weimar társadalmi és politikai feszültségeiről, a politikai pártok kérlelhetetlen szembenállásáról és az intézmények meghódításáért folyó küzdeleméről („Marsch durch die Institutionen”) lásd: Kolb–Schumann, 2013: 113–152. A szerzők szerint Weimart végső soron az azt ellenző nacionalista és autoriter erők zúzták szét, egy nagyszabású offenzíva keretében. A konfliktusok részletes alkotmányjogi és politikatörténeti feldolgozását Huber végezte el monumentális monográfiájában (Huber, 1984).
- ¹⁷ A weimari alkotmányos válságot és az ezzel összefüggésben álló alkotmányfogalmat többen is elemzésük tárgyává tették, lásd pl. Böckenförde 1992: 330–343.
- ¹⁸ *„Der Konflikt zwischen der Gerechtigkeit und der Rechtssicherheit dürfte dahin zu lösen sein, daß das positive, durch Satzung und Macht gesicherte Recht auch dann den Vorrang hat, wenn es inhaltlich ungerecht und unzweckmäßig ist, es sei denn, daß der Widerspruch des positiven Gesetzes zur Gerechtigkeit ein so unerträgliches Maß erreicht, daß das Gesetz als 'unrichtiges Recht' der Gerechtigkeit zu weichen hat.”* (Radbruch, 1946: 105).
- Saját fordításban: *„Az igazságosság és a jobbiztonság közötti konfliktus oly módon lehetne megoldható, hogy a hatalom által lefektetett jog akkor is érvényes, ha az tartalmában igazságtalan és célszerűtlen, kivéve akkor, hogyha a pozitívált törvények az igazságossággal szembeni konfliktusa egy olyan elviselhetetlen mértéket ér el, hogy a törvénynek mint 'helytelen jognak' az igazságosság javára vissza kell lépnie.”*
- Radbruch tanulmányának címének a fordítása: *„Törvényes jogtalanság és törvények feletti jog.”*
- ¹⁹ A német alkotmányelméleti diskurzusnak e tekintetben (is) – normaszervezet, normák hierarchiája, nemzetközi jogi elvek, alkotmányfogalmak – például Kirchhofnál (Kirchhof, 2004: 262–315.) vagy Depenheuernél (Depenheuer, 2010: 538–568.) lehet utána nézni.
- ²⁰ Ehhez lásd később (többek között) Kelsen markáns kritikáját!
- ²¹ Saját fordításban: *„A szabadság ellenségeinek ne legyen szabadságuk!”* Ezt a kijelentést Saint Justre szokás visszavezetni.
- ²² A teljes 21. cikk szövege itt megtalálható.
- (1) Die Parteien wirken bei der politischen Willensbildung des Volkes mit. Ihre Gründung ist frei. Ihre innere Ordnung muß demokratischen Grundsätzen entsprechen. Sie müssen über die Herkunft und Verwendung ihrer Mittel sowie über ihr Vermögen öffentlich Rechenschaft geben.
- (2) Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik zu gefährden, sind verfassungswidrig. Über die Frage der Verfassungswidrigkeit entscheidet das Bundesverfassungsgericht.
- (3) Das Nähere regeln Bundesgesetze.
- ²³ Ez az álláspont konszenzusnak tűnik.
- ²⁴ Morlok, 2006: 341. A politikai pártok alkotmányszervi jellege (BverfGE 4, 27, 30) például abban jelenik meg, hogy igénybe vehetik az Alaptörvényben szabályozott (93. cikk (I) bekezdése)

- Organstreitverfahren* (eljárás a hatásköri összeütközés megállapítására), aminek egyébként csak sértett alkotmány szerv (Bundestag, Bundesrat stb.) lehetne az igénybevehetője.
- ²⁵ Terminológiailag esszenciálisan fontos megjegyezni a különbséget a „*verfassungswidrig*” és a „*verfassungsfeindlich*” között. Tükörfordításban mindkettő alkotmányellenességet jelent. Az előbbit viszont csak a Szövetségi Alkotmánybíróság állapíthatja meg a pártbetiltási eljárás keretében. Ennél egy fokkal előrébb/alább helyezkedik el a „*verfassungsfeindlich*”, amit a közigazgatási szervek (pl. *Verfassungsschutz* – alkotmányvédelmi hivatal) is megállapíthatnak egy pártról. Ezeknek az eljárásoknak gyakorlati (a népesség felvilágosítása) mintsem jogi következménye van. A „*Verfassungswidrigkeit*” tehát az alkotmányellenesség tiszta jogi jelentése, a „*Verfassungsfeindlichkeit*” pedig az alkotmánnyal szembeni ellenséges beállítottságot jelenti – anélkül hogy a szervezet alkotmányellenes lenne.
- ²⁶ Az eljárás részleteit a „*Zulässigkeit*” szintjén az alkotmánybírói törvény (*BVerfGG*) szabályozza, a 23. §-ban (formai követelmények), és a 43. §-ban (kérvényező). Itt megemlítendő, hogy politikai párt nem kérvényezheti az eljárást megkezdését, erre csak a Bundestag, Bundesrat vagy a Bundesregierung jogosult, illetve a 43. § (II) bekezdése alapján a tartományi kormány (*Landesregierung*).
- ²⁷ Az eljárás nehézsége talán a számok szintjén is megállapítható: míg az Alaptörvény érvénybe lépése óta csak két politikai pártot, addig egyesületből közel 60-at oszlattak fel a német belügyminiszterek. Ehhez lásd: Weckenbrock 2009: 45.
- ²⁸ A 21. cikk szó szerint akkor is lehetővé tenné a párt betiltását, ha az csak az ún. szabadságra épülő demokratikus rendszert szeretné korlátozni („*beeinträchtigen*”). Teljes azonban a konszenzus arra vonatkozóan, hogy a korlátozás tényállása egy restriktív, teleologikus értelmezés keretében (mint ahogy arra fentebb utaltunk) visszafogottan lehet csak alkalmazni, lásd pl. Morlok, 2006: 392–397. Itt található további irodalom arra vonatkozóan is, hogy a „*beeinträchtigen*” szerkesztési hibából került csak be a normaszövegbe.
- ²⁹ *BVerfGE=Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichtes* (A német Alkotmánybíróság döntései). Az első szám a kötetet (pl.:5), a második az ítélet oldalának kezdőszámát a kötetben (pl.:85), a harmadik pedig az oldalszámot jelzi, amelyről az idézet való (pl.: 141).
- ³⁰ Ez utóbbi következmény a tudományos irodalomban alkotmányos aggodalomra adott okot, ami abból a megfontolásból ered, hogy a parlamenti képviselő az Alaptörvény alapján csak részben képviseli a pártját. A Grundgesetz 38ik cikke szerint a képviselők mint a nép választottjai, függetlenségét élveznek. Az érveket és a levont következtetéseket, lásd: Höver, 1975: 80–107.
- ³¹ Itt fontos megjegyezni, hogy Németországban mind az általános iskolai, mind a középiskolai tanár (legalábbis általában) köztisztviselő.
- ³² A központi fogalmak ekkor a foglalkoztatási tilalom (*Berufsverbot*) valamint a radikálisok elleni rendelet (*Radikalerlass*) voltak. Összefoglalóan, a történelmi háttérrel is bevonva: Rudolf, 2003: 210–238. Lásd az ún. *Radikalenbeschluss* is: *BVerfGE* 39, 334. Kiváló jogi elemzés található Lameyernél (Lameyer, 1981: 171–176).
- ³³ Ennek a tartalmáról újabban: Rudolf, 2003: 224–238.
- ³⁴ Kelsen álláspontjának összefoglalásához lásd például röviden a *Verteidigung der Demokratie* (A demokrácia védelme) című írását (Kelsen, 1932).

- ³⁵ Lásd hozzá a szerző 2013 őszén megjelenő monográfiájának, *Auswirkungen der Erkenntnistheorie und Ethik Kants auf seine Rechtsphilosophie* második fejezetét. Kelsen amúgy nem véletlenül tartozott az újkantiánusok hullámába. Gondolkodásának, jogelméletének alapja Kanthoz kapcsolódik, a Sein és Sollen (van és legyen) funkcionális szétválasztásához.
- ³⁶ Itteni fordítás: „Ő [a demokrácia] az az államforma, amely a legkevésbé védekezik az ellenségei ellen.”
- ³⁷ Mindenképpen kifogásolható Ooyennel szemben (Ooyen, 2004: 81.) az, hogy Kelsen szeméret veti, hogy a jogpozitivizmus indirekt módon hozzájárult volna Weimar bukásához és Hitler hatalomra jutásához. Ooyen ezzel a szemrehányással azt feltételezi, hogy a tudományos érvelésnek nem az elméleti koherenciához, hanem a politikai színtér alakulásához kell igazodnia. Az ilyen fajta tudományértelmezés leginkább a diktatúrák sajátja.
- ³⁸ Sajó kritikája, miszerint a „[...] militáns demokrácia önellentmondásosságának e vádja nem áll meg, s a paradoxon csak látszólagos, sőt álságos” (Sajó, 2002: 57.; uő. németül, 2008: 275.) ezért nem állja meg a helyét. A paradoxon éppen fordítva jelenik meg. Kelsen (1932: 98.): „*Eine Demokratie, die sich gegen den Willen der Mehrheit zu behaupten, gar mit Gewalt sich zu behaupten versucht, hat aufgehört, Demokratie zu sein.*”
- ³⁹ A magyar Alaptörvény legátfogóbb vizsgálatát magyarul Jakab (Jakab, 2011) készítette el. Angol nyelven letölthető formában is elérhető egy átfogó kommentár (Csink–Zsanda–Varga, 2011), Német nyelven áttekintést nyújt Küpper tanulmánya (Küpper, 2012).

IRODALOM

- Anschütz, Gerhard (1930): *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919*. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis. Berlin, Verlag Georg Stilke.
- Becker, Jürgen (1992): Die wehrhafte Demokratie des Grundgesetzes. In: Josef Isensee–Paul Kirchhof (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Bd. VII*. Heidelberg, C. F. Müller Verlag.
- Bíró Nagy András–Róna Dániel (2011): Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1992): *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag.
- Csink Lóránt–Zsanda Balázs–Varga Zs. András (2011): *The Basic Law of Hungary: A First Commentary*. Clarus Press. (ingyen letölthető elektronikus formában: <http://www.nki.gov.hu/nemzetkoezi-kapcsolatok/letoeltes>)
- Depenheuer, Otto (2010): Funktionen der Verfassung. In: Otto Depenheuer–Christoph Grabenwarter (Hrsg.): *Verfassungstheorie*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Detjen, Marion–Detjen Stephan–Steinbeis, Maximilian (2009): *Die Deutschen und das Grundgesetz: Geschichte und Grenzen unserer Verfassung*. Bonn, Pantheon Verlag.

- Dreier, Horst (2009): *Gilt das Grundgesetz ewig? Fünf Kapitel zum modernen Verfassungsstaat*. München, Carl Friedrich von Siemens Stiftung.
- Everts, Carmen (1997): Die Konzeption der streitbaren Demokratie. Das „demokratische Dilemma“. In: Eckhard Jesse–Steffen Kailitz (Hrsg.): *Prägestärften des 20. Jahrhunderts: Demokratie, Extremismus, Totalitarismus*. Baden–Baden, Nomos Verlag.
- Gusy, Christoph (1991): *Weimar – die wehrlose Republik? Verfassungsschutzrecht und Verfassungsschutz in der Weimarer Republik*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Häberle, Peter (1971): Die Abhörentscheidung des Bundesverfassungsgerichts vom 15. 12. 1970. *Juristenzeitung* 26, 145–156.
- Hesse, Konrad (1999): *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*. Heidelberg, C. F. Müller Verlag.
- Höyer, Bernd (1975): *Das Parteiverbot und seine rechtlichen Folgen*. Bonn, Univ., Diss.
- Huber, Ernst Rudolf (1984): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Band VII: Ausbau, Schutz und Untergang der Weimarer Republik*. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer.
- Jakab András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest, HVG–Orac Kft.
- Jarass, Hans D.–Pieroth, Bodo (2012): *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*. München, C. H. Beck Verlag.
- Jasper, Gotthard (1963): *Der Schutz der Republik. Studien zur staatlichen Sicherung der Demokratie in der Weimarer Republik 1922–1930*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Jeskó József–Bakó Judit–Tóth Zoltán (2010): A radikális jobboldal hálózatai. (Jobbik: egy network-párt természetrajza). *Politikatudományi Szemle*, XXI/1., 81–101.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének a lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1, 31–63.
- Kelsen, Hans (1932): *Verteidigung der Demokratie*. In: Blätter der Staatspartei, 2. Jahrgang, 90–98. (Üjrakiadva: Kelsen, Hans (2006): *Verteidigung der Demokratie. Abhandlung zur Demokratietheorie*. Ausgewählt und herausgegeben von Jestaedt, Matthias–Lepsius Oliver. Tübingen, Mohr Verlag.
- Kirchhof, Paul (2004): Die Identität der Verfassung. In: Josef Isensee–Paul Kirchhof (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Bd. VII*. Heidelberg, C. F. Müller Verlag.
- Kolb, Eberhard–Schumann, Dirk (2013): *Die Weimarer Republik*. München, Oldenbourg Verlag.
- Kutscha, Martin (1977): *Verfassung und „streitbare“ Demokratie. Historische und rechtliche Aspekte der Berufsverbote im öffentlichen Dienst*. Köln, Pahl–Rugenstein Verlag.
- Küpper, Herbert (2012): *Ungarns Verfassung vom 25. April 2011. Einführung – Übersetzung – Materialien*. München, Peter Lang Verlag.
- Lameyer, Johannes (1981): Streitbare Demokratie. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* 30, 147–196.
- Leggewie, Claus–Meier, Horst (1995): *Republikenschutz. Maßstäbe für die Verteidigung der Demokratie. Mit zwei Exkursen von Alexander Molter und Wolfgang Stenke*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag.
- Loewenstein, Karl (1937): Militant Democracy and Fundamental Rights. *The American Political Science Review*, 31 (1937), 417–432 (Vol. 1.); S. 638–658 (Vol. 2.).

- Loewenstein, Karl (1959): *Verfassungslehre*. Übersetzt von Rüdiger Boerner. Tübingen, Mohr Verlag.
- Mannheim, Karl (1951): *Diagnose unserer Zeit. Gedanken eines Soziologen*. Zürich, Europa Verlag.
- Mannheim, Karl (1943): *Diagnosis of our Time*. London, Routledge.
- Morlok, Martin (2001): Parteiverbot als Verfassungsschutz – Ein unauflösbarer Widerspruch? *Neue Juristische Wochenschrift*, 54, 2931–2942.
- Morlok, Martin (2006): Art. 21 Parteien. In: Horst Dreier (Hrsg.), *Grundgesetz-Kommentar Band II, Artikel 20–82*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Niclaß, Karlheinz (1974): *Demokratiegründung in Westdeutschland. Die Entstehung der Bundesrepublik von 1945–1949*. München, Piper Verlag.
- Radbruch, Gustav (1946): Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, Jg. 1, Nr. 5, 105–108.
- Rudolf, Beate (2003): Verfassungsfeinde im öffentlichen Dienst. In: Thiel, Markus (Hrsg.), *Wehrhafte Demokratie. Beiträge über die Regelungen zum Schutze der freiheitlichen demokratischen Grundordnung*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Sajó András (2002): Önvédő Jogállam. *Fundamentum* 2-3, 55–68.
- Sajó András (2008): Verhinderung der Vergangenheit: wehrhafte Demokratie in postkommunistischen Demokratien. In: Joerges, Christian–Mahlmann, Matthias–Preuß, Ulrich K. (Hrsg.): *„Schmerzliche Erfahrungen der Vergangenheit“ und der Prozess der Konstitutionalisierung Europas*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.
- Schmidt, Thomas (1983): *Die Freiheit verfassungswidriger Parteien und Vereinigungen. Zur Schrankenlehre im Rahmen von Art. 21 Abs. 2 und 9 Abs. 2 GG*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1936): *Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist*. Deutsche Juristenzeitung Nr. 20, Jg. 41, 1194–1199.
- Stein, Katrin (1998): *Parteiverbote in der Weimarer Republik*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Stein, Katrin (2001): Parteiverbote in der deutschen Verfassungsgeschichte vom Vormärz bis zum Ende der Weimarer Republik. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 32, 536–550.
- Stollberg, Frank (1976): *Die verfassungsrechtlichen Grundlagen des Parteiverbotes*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Thiel, Markus (2003): Zur Einführung: Die „wehrhafte Demokratie“ als verfassungsrechtliche Grundentscheidung. In: uő. (Hrsg.): *Wehrhafte Demokratie. Beiträge über die Regelungen zum Schutze der freiheitlichen demokratischen Grundordnung*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Uitz, Renate (2009): Hungary. In: Thiel, Markus (ed.), *The „Militant Democracy“ Principle in Modern Democracies*. Farnham, Ashgate Publishing.
- Weckenbrock, Christoph (2009): *Die streitbare Demokratie auf dem Prüfstand. Die neue NPD als Herausforderung*. Bonn, Bouvier Verlag.

KORMÁNYOK ÉS CIKLUSOK

Partikularitás, univerzalitás és alternativitás
a parlamentáris kormányzatban

Gyulai Attila

(tudományos segédmunkatárs, MTA – Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a parlamentáris kormányzat retorikai kutatásaihoz kíván hozzájárulni. Arra igyekszik rámutatni, hogy nem csupán az egyes cselekvések és a parlamentarizmusra jellemző tudásforma fogható fel retorikai módon, de maga a kormányforma is, amennyiben az a pars pro toto elvét érvényesítve a szinekdoché trópusának logikája mentén szerveződik. A többségbe került pártok partikularitása a kormányalakítás során univerzalitással válik, olyan egészé, mely mindig megfogalmazódik, ugyanakkor sem nyelvi, sem politikai értelemben nem totalizálódhat véglegesen. A parlamentarizmus alternativitás-elve, a ciklusok váltakozása és az időbeli hatalommegosztás folyamatosan jelentkező ellentmondást épít a berendezkedés logikájába, melyben – elsősorban a kormányalakítások esetén – újra és újra tételezni szükséges a párt partikuláris pozíciójának meghaladását. Ez ugyanakkor lehetetlen, de konstitutív univerzalitásként érvényesül: a politikai nyelv logikája szerint jön létre, de e mentén fel is bomlik. A tanulmány ezeket a kérdéseket a rendszerváltás óta lezajlott kormányalakítási viták példáján vizsgálja.

Kulcsszavak: parlamentáris kormányzat ■ kormányalakítás ■
retorika ■ szinekdoché ■ alternativitás-elv

BEVEZETÉS

A kormányprogram-viták látszólag nem tartoznak a legizgalmasabb politikai események közé. Ha a rendszerváltás utáni kormányalakításokra gondolunk, messze nem körülöttük alakultak ki a legélesebb viták – sem a politika, sem pedig a politikatudomány területén. Ez nem is meglepő: a meglehetősen hozszadalmas, olykor több száz felszólalásból álló viták végkimenetele – a kormányfőről és a kormányprogramról szóló szavazás – alig volt kétséges, a miniszterelnök-jelölt expozéján túl pedig inkább kötelező gyakorlatokat mutatnak be a felszólaló kormánypárti és ellenzéki képviselők.

Mégis, akár választás, akár a parlamenti többség átrendeződése következtében kerül sor kormányalakításra, a képviseleti és ezen belül a parlamentáris rendszerek alapvető problémája jelenik meg bennük: politikai cselekvést igé-

nyel annak a fogalmi és intézményi különbségnek a kezelése, amely a kormányt alkotó párt (pártok) mint rész, és a kormányzat mint egész között húzódik. Az egymást váltó pártok és kormányok szintjén kontinuitás és diszkontinuitás kérdése is felmerül, egy következő szinten pedig a kormányzati rendszer egészének állandósága és változása is problémaként jelenik meg. Ettől válnak a látszattal ellentétben fontossá, a parlamentáris kormányzat alapjait érintő – politikai és politikaelméleti – problémává a kormányalakításról szóló viták.

Ebbe az irányba indult el Robert Michels, amikor a pártok és kormányok, kormányzatok közötti kapcsolatot mint *pars pro toto*-t igyekezett megragadni. A párt töredék, frakció: etimológiai és logikai értelemben a részhez kapcsolódik, de az általánosra irányul, végső célja az állammá, államivá alakulásban van (Michels, 1927: 753., 765.). Erősen kontextushoz kötött értelmezésről van persze szó, csakúgy, mint Carl Schmitt esetében, aki néhány évvel később a többség – tehát ismét csak egy rész – kormányra kerülésével kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az „hirtelen átalakul, már nem párt többé, hanem maga az állam” (Schmitt, [1932] 2006: 42.). Évtizedekkel korábban, teljesen más történelmi és intézményi kontextusban James Bryce az Egyesült Államok politikai rendszerét éppen az által különböztette meg az európai – parlamentáris – kormányzatoktól, hogy csak az utóbbiakra jellemző, nevesítve nála: Franciaországra, Olaszországra és Angliára, hogy emberek egy csoportja, bizonyos véleményt képviselve az egész kormány gépezete feletti irányítást megszerezi és a meghatározott véleményekkel összhangban működteti (Bryce, [1888] 1995: 259.). Deák Albert 1912-es könyvében pedig úgy fogalmazott, hogy „az egész kormányzati szellem és végrehajtói apparátus az uralkodó párt szolgálatában áll”, de a pártok emelkedése és bukása ellenére mégis lehetséges az „állami berendezkedés sértetlen épségéről” beszélni (Deák, 2005: 253.). Ismét eltérő politikaelméleti és történelmi összefüggésben Anthony Downs ugyancsak tanulságos leírást ad, amikor arról beszél, hogy a választásokon győztes párt az adott ciklus során „a teljes kormányzatot kontrollálja” és az alkotmányos keretek között „korlátlan szabadságot élvez”, attól fogva, hogy „átveszi a kormányzati hatalmat” (Downs, 1957: 11–12., 24.).¹ Giovanni Sartori pedig hivatkozik Bryce és Michels munkáira is, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy éppúgy hiba lenne a két pozíció teljes asszimilációját feltételezni, mint a közöttük lévő kapcsolódások hiányát. A problémát jól jelzi, ahogyan megpróbálja egybefoglalni a két lehetőséget: bár a párt csak egy részt képvisel, de ennek a résznek pártatlanul (non-partial) kell közelítenie az egész felé (Sartori, [1976] 2005: 23., 35–36.). Az idézett tanulmányok tehát bár nagymértékben eltérő összefüggésben fogalmazódtak meg, egyaránt köthetők a *pars pro toto* elvhez.² Ugyancsak ehhez a problémához kapcsolódnak a pártkormányzat fogalmának értelmezései, amelyek bár több hullámban jelentek meg a politikatudományban (Mansfield, 1964; Katz, 1986; Blondel, 1995; Cansino, 1995; Andeweg, 2000;

Cotta, 2000), mégis egyaránt azt a problémát fogalmazzák meg, hogy a pártok és a kormányok között miként jönnek létre kapcsolatok, illetve e kapcsolatok hogyan módosítják a két pozíció előzetesen adott vagy éppen a kapcsolódás során létrejövő jelentését.

E tanulmány központi kérdése az imént említetteknel szűkebb és bővebb is. Szűkebb, mert az „etimológiai és logikai” értelemben vett alapproblémát megtartva, azt csak a parlamentáris kormányzat kormányalakításról szóló vitájával – és annak is csak egy szempontjával, a parlamentáris kormányzat ciklusaival – kapcsolatban fogalmazom meg. Ugyanakkor bővebb is, mert arra teszek kísérletet, hogy innen kiindulva felvethető legyen a parlamentáris kormányzat általánosabb érvényű vizsgálata: a kormányprogramokról szóló országgyűlési viták alapján a parlamentáris kormányzat egy lehetséges retorikai elmélete.

A következőkben azt vizsgálom, hogy a kormányalakítási viták során a felszólalók miként kezelték a ciklusok időben korlátozott keretei és a politikai cselekvés határai közötti különbséget. Milyen retorikai eljárások figyelhetők meg, amelyek célja az időbeli keretek rugalmassá tétele, a mozgástér bővítése volt. Ugyanakkor milyen retorikai, illetve politikai tényezők vezettek ezen törekvések elkerülhetetlen kudarcához? A kérdések megválaszolásához első lépésben az elméleti keret fogalomhasználatára térek ki, majd a ciklusok változásának jelentőségére a parlamentáris kormányzat keretei között, ezt követően pedig a retorika szerepét és ezen belül a *pars pro toto* elvnek megfelelő retorikai eljárás, a szinekdoché logikáját mutatom be. Az empirikus elemzésben az alapprobléma négy típusát mutatom be a rendszerváltás utáni kormányalakítások vitáin keresztül.

A PARTIKULARITÁS ÉS AZ UNIVERZALITÁS FOGALMA

Fogalmi értelemben a párt és kormány közötti kapcsolat partikularitás és univerzalitás közötti átmenetként, elmozdulásként ragadható meg. Nyilvánvalóan rendkívül terhelt fogalmakról van szó, használatuk tehát pontosítást és magyarázatot igényel. Mivel a későbbi retorikai magyarázat kifejezetten épít a *pars pro toto* elvre, hasznosnak tűnt olyan terminológiát választani, ami egyszerre képes folyamatosan emlékeztetni erre, valamint a párt fogalmának gyökereire is.

Partikularitás és univerzalitás pozícióinak megkülönböztethetősége nem statikus különállást, hanem dinamikus viszonyt takar, ami két lehetőséget foglal magában. Partikularitás és univerzalitás között tételezhető konfliktus és harmonikus összekapcsolódás. Az utóbbi esetben ezen túl pedig felmerülhet két újabb lehetőség: a partikuláris pozíciók feloldódása az univerzalitás-ban, valamint olyan módon való összekapcsolódásuk, amelynek során a részek

azonosíthatóak maradnak az egészbe való átlépésük után is. Fogalmilag tételvezhető ugyanakkor olyan viszony is, amelyben partikularitás és univerzalitás egyaránt mint partikularitások vesznek részt egy mindkettőjükhez képest magasabb egység létrehozásában.

A pártok és kormányok kapcsolatát tekintve megállapítható, hogy a partikuláris pozíciókat eleve az univerzalitásra való törekvés jellemzi, ez azonban csak átmenetileg érhető el, véglegesen nem stabilizálható pozíció. Ennek oka részben a politikai keretrendszer, a váltakozás, ciklusosság elvére épülő parlamentáris kormányzat, részben azonban maga a politikai nyelv, amely bármennyire is kizáró megkülönböztetésekre épül, sosem lehet képes véglegesen eltüntetni a másik pozícióját.

Az univerzalitás tehát szükséges, konstitutív, de kontingens és végső soron lehetetlen pozíció, mely sokkal inkább üres, jelentéssel feltöltendő hely, mint megformált, előzetesen is adott pozíció. A partikularitások univerzalitássá válnak, de ez utóbbi jelentését maguk felől határozzák meg, ilyen módon pedig már az elmozdulás mozzanatában is megkérdőjelezi azt a pozíciót, amely felé tartanak. Ugyanakkor a kiinduló pozíciókat sem lehet adottnak tekinteni, mert maguk is éppúgy lehetnek töredékesek, konstrukciók eredményei. Összességében a partikularitások további partikularitásokra bomlanak fel, az univerzalitások pedig további univerzalitások részeivé válnak. Partikularitás és univerzalitás kapcsolódásai szempontjából ennek az alapmintázatnak a működését feltételezem a parlamentáris kormányzat keretei között.

A PARLAMENTÁRIS KORMÁNYZAT PARTIKULARITÁSA ÉS UNIVERZALITÁSA: CIKLUSOSSÁG ÉS AZ ALTERNATIVITÁS-ELV

A probléma szempontjából a parlamentáris kormányzatokra jellemző két alapvető elvet szükséges részletezni: a bizalmi elvet, tehát a kormánynak a parlamenti többségtől való függését, valamint az alternativitás-elvet, amely a többség és a kisebbség potenciális váltakozására éppúgy vonatkozik, mint egy adott cikluson belül a vitahelyzetre, vagyis a parlamentarizmusra jellemző tudáskonceptióra.

A kormányformák tipológiája az egyik leginkább kézenfekvő és szokásos kiindulópontja a parlamentáris kormányzat bemutatásának. Ezáltal az is érdekelthető, hogy az eddigiekben tárgyalt fogalmi probléma nem csupán kapcsolódik ide, mellékes adalékként bővítve talán a parlamentáris kormányzattal kapcsolatos tudást, de egyenesen a tipológián belüli elválasztás egyik legfontosabb kritériuma. Nem új meglátásról van szó azonban, hiszen James Bryce-nak a bevezetőben idézett definíciója éppen erről szól, és ha nem parlamentáris és elnöki rendszerek között, hanem parlamentáris és hatalommegosztásos kormányzatok között teszünk különbséget, az előbbire jellemző fúzió,

összeolvadás a törvényhozás és a végrehajtás között világossá teszi a tanulmányban felvetett kérdés helyét.

A két kormányzati forma közötti meghatározó különbség természetesen az, hogy a kormány függ a parlamenti többség bizalmától, míg ilyen kritérium a hatalommegosztásos berendezkedésben nincs. Az eltérő modern parlamentarizmus-definíciók (ld. pl. Strøm, 1995: 52-53; Lijphart, 1999: 117.; von Beyme, 2000: 9-10.; Laver, 2006: 122.; Müller-Bergman-Strøm, 2006: 9-10.) ebből a szempontból egy irányba tartanak. A jellemzőkről szóló listák tartalmazzák a kormány parlamenti felelősségét és az ezt intézményesítő tényezőket: a bizalmi és bizalmatlansági szavazást, a parlament formális vagy informális beiktatási szerepét a kormányalakítás során. A parlamentarizmus történeti azonosságát a kormányzati felelősség kritériuma biztosítja a XVIII. századtól kezdve (Szente, 2011: 140.; Pesti, 2002: 23.). A parlamenti kiválasztásra épülő definíciókkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy nem feltétlenül aktív döntésről van szó: különböző politikai rendszerekben a kiválasztás eltérő eljárásokban, szabályokban kaphat szerepet, formális értelemben akár el is maradhat. Ehelyett a kormány parlament általi tolerálása lehet az a kritérium, amely megőrzi a kormány parlamenti elszámoltathatóságának és felelősségének elvét, ugyanakkor eltekint a választás konkrét formájától (Müller-Bergman-Strøm, 2006: 11-12.).

Miközben Magyarországon formális és aktív kormányalakítási eljárásról beszélhetünk, létezik tehát a beiktatási szavazás intézménye, kérdés, hogy érvényes lehet-e a parlamentáris kormányzat itt kifejtett logikája, amikor legalább ilyen elterjedt az a modell, ahol az új kormány létrehozásának nincs ilyen kritériuma.³ A válasz a pozitív és negatív parlamentarizmus megkülönböztetéséből kiindulva adható meg. Pozitív kormányalakítási szabályok és gyakorlat esetében az elv az, hogy a kormánynak meg kell szereznie a parlament támogatását, egyes országokban a koalícióknak legalább relatív többséget kell szerezniük (Bergman, 1993: 57). Negatív kormányalakítási szabályok esetében az alapelv az, hogy a kormány megtartja hatalmát mindaddig, amíg nincsen többségi, ellene szóló (bizalmi) szavazás, így nem a kormánynak kell bizonyítania, hogy megszerezte a parlament támogatását, hanem a parlamentnek kell bizonyítania, ha nem tolerálja a kormányt (Bergman, 1993: 57).

A beiktatási szavazást a szerzők egy része kifejezetten le is értékeli a bizalmi és bizalmatlansági szavazások különböző formáihoz képest, de éppen ez teszi lehetővé, hogy a partikularitás és univerzalitás közötti átmenet szempontjából minden parlamentáris kormányzat közös kategóriába kerülhessen. Laver (2006: 122.) szerint a parlamentáris kormányzatok két kiemelkedő pontja a bizalmi/bizalmatlansági szavazás és a beiktatási szavazás, de közülük az első az alapvető, sőt, bizalmatlansági szavazás nélkül parlamentáris kormányzatról nem is lehet beszélni. A beiktatási szavazás ugyanakkor – ahol alkalmazzák – a későbbi bizalmi szavazások tesztje, előképe, abból kiindulva, hogy

a kormányzáshoz szükség van a potenciális bizalmi szavazások megnyerésére (Warwick, 1994: 27.; Laver, 2006: 123.). Miközben tehát távolról sem része alkotmányos előírásként minden parlamentáris kormányzatnak a beiktatási szavazás, valamilyen módon mégis minden kormány szembesül vele egy lehetséges bizalmi szavazás formájában (Strøm–Budge–Laver, 1994: 311.; Laver–Shepsle, 1996: 48.).

A többségi elv, a többségi szavazás legitimációs eljárásként működik és magát a berendezkedést stabilizálja, de ez a stabilizáció éppen abban ragadható meg, hogy intézményesíti az alternativitás elvét. A többségi döntés éppen attól politikai döntés, hogy nem végleges igazságokat állapít meg (Kluxen, 1983: 212.). Ebből viszont következik, hogy a mindenkori kisebbség az ellenzék része, alapeleme a parlamentáris kormányzatnak, a pártok pedig váltópártként ismerik el egymást (Kluxen, 1983: 213., 244.). Ebből a szempontból a váltakozást intézményesítő kormányzati forma kontinuitásra épül, de ez éppen az idődimenzió miatt töredékes és esetleges a kontinuitás (Kluxen, 1983: 215.). A parlamentáris kormányzat pedig úgy lesz az univerzalitás megteremtésére irányuló kísérlet, hogy miközben a kormány és az ellenzék dualizmusára épül, ez nem pusztán partikularitások szembenállását, hanem azokat az univerzalitásban feloldó megközelítést is jelenti.

Az alternativitás-elv a parlamentáris kormányzatok belső politikai kontingenciáját és külső stabilitását, a váltakozást és az állandóságot kapcsolja tehát össze. Kari Palonen (2008) hívja fel arra a figyelmet, hogy így az alternativitás-elv a politikusok számára a parlamentarizmus eredendő időhöz kapcsoltságát teszi láthatóvá és megoldandó politikai problémává. A ciklusok váltakozása, önmagukban vett univerzalitása és egymáshoz képesti partikularitása azonban csak az egyik tényező. Az alternativitás-elv ugyanis a parlamentáris kormányzat belső működési logikáját úgy világítja meg, hogy az egymással vitatkozó többség és kisebbség – egyébként időben korlátozott – cselekvését egy adott cikluson belülről kivetíti a következő ciklusokra is, a kisebbséget potenciális többségként, a többséget pedig potenciális kisebbségként meghatározva a váltakozáson belül. Az alternativitás-elv, a ciklusosság összességében a parlamentáris kormányzat univerzalitása alatti váltakozást mint politikai és retorikai elvet érvényesíti, úgy, hogy az mind az időbeliségre, mind pedig a vitában megjelenő szembenálló tudásra vonatkozik.

RETORIKA A PARLAMENTÁRIS KORMÁNYZATBAN: A GYAKORLAT ÉS A MŰKÖDÉSI ELV

Az alternativitás-elvben, a ciklusok váltakozásának parlamentáris logikája retorikai elvvé válik. A parlamenti vitahelyzet, az adott és a potenciális többség konfliktusa egyszerre intézményesíti a parlamenti vita-eljárásokat, az egy adott

cikluson belüli folyamatokat tehát, valamint a cikluson túli váltakozás lehetőségét.

Ha elméletileg is túllépünk az igazságkereső parlamenti diskurzus XIX. századból származó modelljén, a retorika parlamentáris kormányzatban betöltött szerepe jóval gazdagabbá válik. A parlamenti vita az ellentmondás, az eltérő vélemények, a pró és kontra érvelés, a konfliktus intézményesítése (Palonen, 2008: 200.; Bayley, 2004: 7.). Retorika és parlamentáris kormányzat viszonyára a tudás perspektivikus elrendeződése jellemző. Ebben a megközelítésben a parlamenti vita célja nem az, hogy a képviselők meggyőzése során megváltozzanak a többség és kisebbség közötti erőviszonyok, hanem az, hogy a többségi álláspont megalapozottsága vitathatóvá váljon (Palonen, 2008: 147., 151.). Bayley szerint a parlamentek verbális tevékenysége közel sem redukálható a döntéshozatalra: a parlament az a hely, ahol a kormány és az ellenzék indokolja, illetve bírálja a javaslatokat, ahol érdekeket jelenítenek meg és képviselnek, ahol a politikusokat társaik, saját pártjuk és a médián keresztül a választók megítélhetik (Bayley, 2004: 9.). Ebben az értelemben a parlamentáris kormányzatban a retorika szerepe éppen hogy nem a viták lezárása, az ügyek egyszer s mindenkorra való eldöntése, hanem a vitathatóság, az alternatívitás fenntartása.

Parlamentarizmus és retorika kapcsolatának vizsgálatában zsákutca tehát az egyoldalúan csak a meggyőzésre irányuló retorikafelfogás. Semmivel sem kevésbé politikai jelentőségű a retorika tropológiaként, vagyis episztemológikaként való felfogása, amely a jelentések tételezését állítja középpontba azon az alapon, hogy „nem létezik a nyelv nem retorikus ‘természetessége’” (Nietzsche, 1997: 21.), ami azt jelentené, hogy létezik a szavak jelentésének valamiféle „nullfoka”, amelyhez képest a retorikus működésmód elhajlásként értelmezhető (és mint ilyen leleplezhető, majd eltávolítható). Ebből persze az is következik, hogy a trópusok – metaforák, metonímiák és a továbbiak – nem pusztán másodlagos fontosságú retorikai eszközök, nem a beszéd ékítményei, hanem a nyelv alapvető és kiküszöbölhetetlen vonásai. Ennek közvetlen politikai következményei vannak: a jelentéskülönbségek így ugyanis nem eltüntethetőek valamiféle eredeti vagy tényleges jelentésre történő visszautalással, mert az úgynevezett eredeti jelentések ugyancsak trópusok (ráadásul maga a „visszautalás” is retorikai karakterű gesztus).

Ez azonban nem a meggyőzés felszámolását, a retorika elméletéből vagy gyakorlatából való kiiktatását jelenti. A retorika kettős természetű, meggyőzés (performativitás) és tropológia egyszerre, a kérdés, hogy milyen viszony van a kettő között. Paul de Man retorikaelméletéből kölcsönözve a választ, olyan megoldáshoz juthatunk, amely nem csupán értelmezhetővé teszi a retorika megváltozott és elméletileg felülvizsgált szerepét a parlamentarizmusban, hanem bevezeti a trópusok episztemológiai logikáját is, amire ahhoz van szükség, hogy a *pars pro toto* elvét annak valódi jelentőségében ragadhassuk meg.

De Man szerint a trópus és meggyőzés között állandó és megszakíthatatlan átmenet létezik.⁴ Első lépésben tehát egy olyan tételezés, amely alapvetően a természetes, eredeti jelentésekre vissza nem vezethető trópusokat hozza működésbe, de mivel ezek episztemológiailag véglegesen nem megítélhetők, a következő lépésben éppen annak érdekében lép működésbe a meggyőzés, hogy a tételezés – nem eldönthető – igazságát elfogadtassa. Egy következő lépésben azonban éppen a meggyőzés kritikájaként ismét a trópus szintjére való visszacsúszás (*relapse*, de Man, 1996: 136.) következik be, a folyamat tehát nem lezárható, vagyis a Palonen által említett vitathatóságot fenntartja. Nem a tropológia és nem is a meggyőzés totalizálódik tehát, hanem a kettő közötti megszüntethetetlen átmenet.

Ez az átmenet érvényesül a kormányalakítás során a párt partikularitásából a kormány(zat) univerzalitásába való elmozdulás során. Tropologikusan tételeződik ugyan a résznek az egészszel való egysége (pl. a kormány a nép kormánya, minden magyar kormánya, a jövő kormánya), de ezt semmiféle valódi jelentésre nem lehet visszavezetni, így performatív kijelentéssé válik, amelyet azonban más részek (és a kijelentés saját partikuláris logikája) felbontanak, visszahelyezve a diskurzust a trópus igazságának vagy hamisságának szintjére, melyről persze csak performatív módon tudnak nyilatkozni.

A SZINEKDOCHÉ RETORIKÁJA

A *pars pro toto* a retorikában a trópusok egyik fajtájaként ismert, bevett meghatározása szerint szinekdoché (lásd pl. Nate, 2006). A meghatározás – amelybe beletartozik fordítottja, a *totum pro parte* is, valamint a faj-nem közötti átvitel is – terén bizonytalanságot okoz ugyanakkor az, hogy a retorika története során a szinekdoché hol nem is létezett, funkcióit egyszerűen más trópusokhoz sorolták, hol egyenesen az elsőszámú szóképként határozták meg, illetve egyes vélemények szerint funkciói olyan tágan határozhatóak meg, hogy ennek következtében már pusztán a nyelv egyik nem retorikai jellemzőjét takarja (Seto, 1999; Nerlich, 2010).

A leszűkítő meghatározásokkal szemben egy hagyományos, időben évtizedekkel korábbi, de ugyancsak az „új retorikákhoz” sorolható megközelítés nem csupán megőrzi a szinekdoché önálló státuszát, de egyenesen központi jelentőséget is tulajdonít neki a nyelv episztemológiai szerepét tekintve.

Four Master Tropes című, eredetileg 1941-ben megjelent tanulmányában Kenneth Burke metafora, metonímia, szinekdoché és irónia egymáshoz való viszonyával és episztemológiai szerepével foglalkozik. Minden trópushoz hozzárendeli az annak megfelelő helyettesítő használatot: a metafora a valamit valami másként látni perspektivusságát jelöli, a metonímia egy érzéki jelenség fogalmi redukcióját, a szinekdoché a redukcióval ellentétesen a reprezentációt és az extenzivitást, az irónia pedig az egyes trópusok közötti dialektikus

viszonyt.⁵ Burke két példát emel ki a szinekdoché működési logikájának bemutatására: a mikrokozmosz és a makrokozmosz közötti retorikus azonosítást, valamint a politikai képviselő elméleteit. A szinekdoché valódi jelentősége ugyanakkor abban mutatkozik meg igazán, ahogyan Burke azt az elsőszámú trópusá, a retorika általános paradigmájává emeli. Miután ugyanis a szinekdoché a metonímia reduktív funkciójával ellentétesen, reprezentatív és egyúttal extenzív módon érvényesül, a nyelv valósággra vonatkozásának definitív módjává válik (Tell, 2004: 44.).

Burke nyomán a szinekdoché felfogható a retorika általános paradigmájaként, ami viszont megalapozottabbá teszi a parlamentáris kormányzat retorikai megközelítését is, hiszen nem csupán egyetlen trópus szinte véletlenszerű funkciói tárulnak így fel, hanem a politikai cselekvés, politikai berendezkedés és nyelv, illetve retorika közötti mélyebb kapcsolatok is.

AZ ALTERNATIVITÁS-ELV ÉRTELMEZÉSE A KORMÁNYALAKÍTÁSRÓL SZÓLÓ VITÁKBAN A RENDSZERVÁLTÁSTÓL 2010-IG

A parlamentáris kormányzat a Kluxen által említett nem végleges igazságok tudáshelyzetében való kormányzást és váltakozást valósítja meg, a kormányforma logikája tehát analóg a retorikai tudással. A parlamentáris kormányzat lényege szerint pro tempore kormányzati forma, működésére alapvetően éppen az jellemző, hogy a politikai kérdéseket időbeli ügyekké fordítják át (Palonen, 2008: 17.), ami azt is jelenti, hogy ebben a berendezkedésben a hatalommegosztás nem szinkron, hanem diakrón módon érvényesül. A beiktatási szavazás és a döntést megelőző vita nyilvánvalóan eleme a parlamentáris kormányzat belső temporális szerkezetének, ugyanakkor legalább ennyire strukturálója is. Olyan retorikai esemény, amely egyszerre van belül és kívül a rögzített rendszerhez képest, hiszen belülről, a parlamenti eljárások által szabályozottan hoz döntést a kormányról, ugyanakkor éppen ezáltal válik képessé arra, hogy a parlament működésének temporális szerkezetét, például az ügyek dinamikáját vagy a ciklushatárok jelentőségét újrafogalmazza. Ez a kettősség, az ehhez való viszony kialakítása a tétje a kormány létrehozásáról szóló parlamenti vitának.

A retorikai elemzés – amely nem egyes trópusok felbukkanását igyekszik regisztrálni a szövegekben, hanem az eddigiekben vázolt szinekdochikus logikát – a következő kérdések köre épül: (1) hogyan értelmezték a felszólalók az adott ciklus időbeli kereteit? (2) hogyan értelmezték a felszólalások az adott cikluson kívüli idővel, más ciklusokkal való kapcsolatot? (3) milyen eszközökkel fogalmaztak meg univerzalitás-törekvéseket? (4) milyen módon merült fel a berendezkedésen belüli ciklusosság kiterjesztése magára a berendezkedésre, a parlamentáris kormányformára vonatkozóan is? (5) milyen nyelvi, formai és

tartalmi, azaz politikai tényezők okozták a partikularitásból az univerzalitásba való átlépés részlegességbe való visszacsúszását, a jelentés totalizálódásának lehetetlenségét?

A rendszerváltás utáni kormányalakítások során a miniszterelnök-jelöltek, valamint a leendő kormánypárti és ellenzéki országgyűlési képviselők is előszeretettel léptek túl annak az adott ciklusnak a partikuláris időbeli keretein, amelyben beszéltek, hogy akár több ciklusra szólóan, akár egyenesen történelmi vagy időtlen léptékben rögzítsék a létrejövő kormány pozícióját. A kormányalakításról szóló vitákban (kormányprogram-viták és a 2009-es konstruktív bizalmatlansági indítvány vitája) összesen 62 olyan felszólalás, illetve szövegrészlet található, amelyek valamilyen módon reflektálnak a ciklusosságra, illetve a parlamentáris kormányzat alternativitás-elvére a ciklusok partikularitásával és univerzalitásával kapcsolatban. Miközben a felszólalók aktuális vitát folytatnak, konkrét érvekkel konkrét helyzetek alakítására törekcsenek, arról is beszélnek, hogy az, amit tesznek, milyen keretek között zajlik. Határhelyzetekről van tehát szó: szabályalkalmazás közben szabályértelmezés is történik. Az alábbi elemzés – terjedelmi és elméleti okokból – ezekre a határhelyzetekre koncentrálnak.

Az univerzalitás-törekvések alapmintái

Gyurcsány Ferenc egy 2006-os és Hoffmann Rózsa egy 2010-es felszólalásának részleteit egymás mellé téve azonnal láthatóvá válik, hogy a keretek – a ciklusosság – értelmezését hogyan hatja át partikularitás és univerzalitás retorikája.

„Demokratikus kormányok jönnek és mennek, ez az élet rendje. Az az élet rendje, hogy az emberek választanak, hogy kire bízzák a kormányzást, és közben mások kritikával folyamatosan arra kényszerítik a kormányzókat, hogy újra és újra megkérdézzék maguktól, hogy jó úton járunk-e, alternatívát mutatnak a sokaságnak, és készülnek arra, hogy előbb-utóbb majd ők fognak kormányozni. Nyilván így fog történni: hogy a kormánypártiak arra készülnek, hogy sokáig fognak kormányozni, az ellenzék meg arra, hogy mielőbb visszatér a hatalomba, ez így van rendjén.” (Gyurcsány, 2006)

„Itt az, hogy kurzus vagy ciklus: minden egyes politikai erő értelemszerűen szeretne hosszú távra berendezkedni. Ez tehát nem érv, hogy itt egy olyan kormányprogram készült, amely a célokat határozza meg, egy víziót válasz föl, és nem az eszközökből indul ki. A korábbi, a négy évvel ezelőtti kormányprogram szépen egymás mellé felsorolta a tennivalókat, azaz az eszközöket, de a fától nem lehetett látni az erdőt, nem volt az egész felett egy olyan ernyő, hogy egyáltalán milyen úton megy az országunk, mi a cél, hová akarunk elérni. Ez a kormányprogram a rend, az egészség, a munka, az otthon és a család gyűjtőszavaival mind felvázolta azt, hogy milyen országot akar, és ehhez szükség van az oktatás, az egészségügy, és sok minden más újjáépítésére. Ez mind szerepel a programban.” (Hoffmann, 2010)

A gyökeresen eltérő politikai kontextus mellett is meghatározó a kiindulópont azonossága. Mindkét felszólalás a ciklusok potenciális váltakozását feltételezi, az alternativitás-elv általános érvényessége (univerzalitása) mellett ugyanakkor azonnal megfogalmazódik az egyes kormányok, partikularitások kiterjesztő logikája is. A „sokáig”, illetve „hosszú távon” való kormányzásra törekvés az idődimenzió kiterjesztése által az alternativitás-elvvvel egy másikat állít szembe: a ciklusok váltakozásának univerzalitása mellett az egyes kormányok partikuláris pozíciójának meghaladása is megjelenik, vagyis a partikularitásból az univerzalitásba való átmenet mint a parlamentáris kormányzat általánosan érvényes logikája, mint univerzális elv. Ugyanezek a szerkezeti elemek a kontextust szorosabban figyelembe vevő olvasat esetén más státuszba kerülnek. Gyurcsány Ferenc az újraválasztott koalíció miniszterelnök-jelöltjeként úgy beszél az alternativitás-elv „nyelvén”, hogy az aktuálisan nem érvényesült, Hoffmann Rózsa ugyanakkor a 2010-es kormányalakítás sokat vitatott „rendszeralapító” törekvéseit védi, azonosítva egymással ciklus és kurzus fogalmait. Ezzel azonban – és itt a ciklusosság értelmezésének alapvető problémája válik láthatóvá – valójában nem a ciklusok váltakozásának univerzalitását tételezi, hanem az adott ciklus önmagában vett univerzalitását, és ehhez kapcsolódóan jelent meg a hosszabb távra való törekvés iménti szempontja. Mindez Hoffmann felszólalásában ráadásul a kormányprogram műfajával kapcsolatos, ciklusokon átívelő implicit vitához vezet: a KDNP-s politikus éppen azáltal érvel az általa támogatott programnak az ellenzék által kritizált általánosságai mellett, hogy azzal a négy évvel korábbi kormányprogram pusztán egymás mellé helyezett eszközeit állítja szembe, amelyek nélkülözték az általános célkitűzést. A logikát kibontva tehát: csak olyan partikularitások (kormányok) hivatottak már az első pillanatban univerzalitás-törekvés (a cikluson való túllépés igényének) megfogalmazására, amelyek programjukat is ezzel analóg módon képesek megfogalmazni („Ez mind szerepel a programban”). A kormányprogram tematikus univerzalitása ebben az értelemben a partikuláris kormány időbeli univerzalitás-törekvését is képviseli, a kormányprogram így a rész–egész közötti átmenetet tételező trópus pozíciójába kerül. A szinekdoché által megjelenített átmenet ugyanakkor nyilvánvalóan nem totalizálódhat, méghozzá éppen amiatt, mert a kormányprogram tételezett – tartalmi és formai – univerzalitása viszonyított univerzalitás, jelentése a korábbi kormányprogrammal való összevetéstől függ. Politikai értelemben a kormányzat időbeli keretein való túllépési kísérlet, a parlamentáris kormányzat alternativitás-elvének relativizálása itt azért maradt szükségképpen töredékes, mert az érvelésben mégis abból indult ki, amin túl kívánt lépni.

Töredékes ciklusok

A parlamentáris kormányzat szempontjából a legkritikusabb határhelyzetet azok az esetek jelentik, amikor – a választói felhatalmazás megújítása, válasz-

tások nélkül – új kormány megalakítására kerül sor. 1993, 2004 és 2009 három különböző esetet jelentenek közjogi szempontból éppúgy, mint a politikai kontextust tekintve. Antall József halála, Medgyessy Péter lemondása és a 2009-es konstruktív bizalmatlansági indítvány ugyanakkor egyaránt felszínre hozták a ciklusosság problémáját, ezúttal azonban nem csupán az volt a kérdés, hogy a négyéves ciklusok hogyan viszonyulnak egymáshoz, hanem az, hogy az egyes kormányok egyazon cikluson belül hogyan voltak értelmezhetőek egymáshoz képest.

A cikluson átívelő kormányzás Gyurcsány (2006) és Hoffmann (2010) alapján bemutatott mintáihoz képest a ciklus közben létrehozott kormányok vitái nem mutatnak eltérést. Attól, hogy adott esetben csupán száznapnyi időre szól a kormány megbízása,⁶ a cikluson túlra irányultság a többség retorikájában minden alkalommal jelen volt, méghozzá láthatóan éppen azért, hogy a „maradék időben” tevékenykedő kormány teljessége (a cselekvőképesség szempontjából) megalapozható legyen.

A Boross-kormány kormánypárti értelmezésében így egyszerre jelent meg a folyamatosság markáns felvállalása (Boross, 1993; Kónya, 1993), a ciklus egészében való gondolkodás és – az ellenzék álláspontjával szemben⁷ – az általában vett ciklusosság partikularitása, azaz ebben az esetben: kereteinek meghaladása, a kormányzás. 2004-ben a folyamatossággal szemben viszont éppen a változást emelték ki a kormánypárti felszólalók: a miniszterelnök-jelölt legfeljebb a célok és elvek szintjén tételezett azonosságot a Medgyessy-kormánnyal (Gyurcsány, 2004), a koalíciós partner frakcióvezetője pedig a politika önkorekciós képességéről beszélt (Kuncze, 2004). Az iránymódosítás retorikája, ami a kormánypárti felszólalásokat ekkor leginkább jellemezte, persze a ciklus univerzalizálása, a négy év egésze felől tételezte a váltakozó kormányok különbségét, de ez persze jóval hangsúlyosabb volt az ellenzéki felszólalásokban, amelyek a különbözőség helyett a folyamatosságot emelték ki (Áder, 2004; Dávid, 2004).

Más közjogi és politikai kontextusban, a 2009-es konstruktív bizalmatlansági indítvány idején, miközben a miniszterelnök-jelölt korlátozott időbeli és tematikus mandátumról beszélt, és igyekezett kiemelni a ciklust a kormányalakítás ismert politikai logikájából (Bajnai, 2009), a többség biztosításában (ha a kormányban nem is) résztvevő SZDSZ képviselője éppen ezt tekintette a cikluson túlmutató politikai érdekekkel való szakítás lehetőségének és követelményének (Kóka, 2009).⁸ Míg az előbbi szempont az adott ciklus univerzalizálásának retorikájára épül, az utóbbi éppen a kormány, a cikluson belüli partikularitás általánosságát tételezi, ezúttal abból a szempontból is, hogy az távol kell hogy álljon a pártviszonyoktól. A részlegességtől az egészig irányuló átmenetben a ciklus közben választott kormányok megkettőzik a ciklusosság eredeti kereteit: a korlátozott időbeliség nyíltabban tematizálódik a felszólalásokban,

mint a teljes ciklust töltő kormányok esetében, de ahhoz hasonló módon az érvelésben – legalábbis kormánypárti oldalon⁹ – legalább olyan szerepet kap a ciklus egészére és az azon is túlnyúló cselekvési, érvényességi igény. A szinekdochikus retorika azonban eltérő lehet attól függően, hogy a ciklus így létrejövő univerzalitása az egymást követő kormányok mint részek egymást kiegészítő módján jön létre, mint 1993-ban vagy éppen azáltal, hogy különbség tételeződik közöttük, mint 2006-ban és 2009-ben. A jelentés teljességére irányultság és ennek visszacsúsztatása a partikularitások sorozataként, valamint az univerzalitások egymásra épülésében jelenik meg. Az alternativitás-elv maga is szinekdochikus szerkezetűvé válik: érvényesül a cikluson belül és a ciklusok között is, mindkét irányban megbontva tehát partikularitás és univerzalitás pozícióinak önálló és adotttnak tűnő jelentését.

Összekapcsolt és szétválasztott ciklusok

Maguk a ciklusok is partikularitásként jelentek meg azokban a helyzetekben, amikor a kormányalakítási vita során kapcsolat tételeződött két olyan parlamenti ciklus értelmezése között, amelyek egymástól elválasztottan, ugyanakkor különbségük felett is összevontan voltak hivatva meghatározni egy adott helyzet jelentését. Egy 1998-as kormánypárti felszólalás szerint például az Orbán Viktor által benyújtott program „az Antall József és Boross Péter vezette, 1990 és 1994 között megkezdett rendszerváltoztató folyamat folytatására és befejezésére” jelent garanciát (Balsai 1998), ami egyszerre jelenti az aktuális kormányzás partikularitását és univerzalitását: előbbit azért, mert az aktuális jelentést egy hozzá képest független egészből vezeti le, utóbbit pedig azért, mert mégiscsak az aktuális ciklus az, ami rendszerszintű beteljesítését jelenti a kezdőpontban meghatározott programnak. Nem az evidens kimondása, hanem az egymást követő partikuláris ciklusok kapcsolatának tételezése az értelme egy 2002-ben ellenzékiévé váló képviselő szavainak: „négy év polgári kormányzás után ma már nem lehet ott folytatni, mint '98-ban lehetett volna” (Harrach 2002). Az előző felszólaláshoz hasonlóan az időben korábbi ciklus itt is univerzális viszonyítási pontként érvényesül, hogy az alakuló Medgyessy-kormány részlegességét tételezze és teljességre törekvését – vagyis cselekvőképességét – korlátozza. Értelemszerűen az ellenzéki felszólaló az aktuális kormányzás jelentésének szinekdochikus áthelyezését már nem teszi meg: az 1998-as Balsai-felszólalás második mozzanata (egy korábbi kormányzati ciklus programjának egy későbbi ciklusban való beteljesítése) a négy évvel későbbi eltérő erőviszonyok között az ellentétes oldalon, a miniszterelnök-jelölt felszólalásában jelenik meg: „Minden eddigi kormánynak történelmi küldetése volt. Az elsőnek a demokrácia kereteit kellett megteremtenie. A másodiknak szilárd alapokra kellett helyeznie a gazdaságot. A harmadiknak a nemzeti hitünket és azonoságtudatunkat kellett megerősítenie. E feladatukból sokat teljesítettek a kormányok, de sok még az adósság is.” (Medgyessy, 2002)

Ugyan a miniszterelnök-jelölt tételesen nem mondja ki, de partikuláris ciklus-értelmezéséből következik, hogy kormányzása nem csupán folytatása a megelőző ciklusoknak. Mivel azoknak szerinte eleve meghatározott céljai voltak, saját időszaka nem csupán kiegészítése azoknak, hanem egyszerre partikuláris feladataik beteljesítése, valamint magának a váltakozás értelmének is a betetőzése. Ez utóbbi szempont a felszólalás egy másik szakaszából válik láthatóvá, ahol az alternativitás-elv kap sajátos értelmezést: *„Az elmúlt tizenkét évben mindegyik meghatározó politikai erőnek alkalma volt kormányozni – bizonyíthatott. És a magyar választók többsége úgy döntött, hogy a szocialisták és a szabad demokraták koalíciója az első, amely újra bizalmat kap.”* (Medgyessy, 2002)

A váltakozás és partikularitás integrációja nem egyszerűen egy újabb váltásként tételeződik, hanem minőségi áthelyeződésként, ami egybefogja, felülírja a korábbi váltakozásokat, az alternativitás-elv tehát nem mint a parlamentáris kormányzat elve jelenik meg univerzalitásként (az egyes kormányokat átfogó berendezkedés jellemzőjeként), hanem mint ami egy adott partikuláris ciklus jelentését képes univerzalitássá átformálni. Az adott kormányzati ciklus tehát a parlamentáris kormányzat jelentésének egészével válik azonossá, világosan láthatóvá téve a szinekdochikus retorika szerepét, a trópus logikája azonban az ellenkező irányban is érvényesül két szempontból is. Mint Medgyessy Péter ugyanitt fogalmaz, a választók a ciklusok korábbi váltakozásának tapasztalatával immár „nem az ismeretlen javára utasítottak el valami ismeretet”, hanem úgy döntöttek, hogy „a nemzeti közép kormánya szolgálja az országot” (Medgyessy, 2002), ami a ciklusok váltakozásának betetőzéseként ugyan integratív törekvésre utal, de mégsem univerzalitásként, hanem a politikai tér egy meghatározott szeleteként jelenik meg. Egy ennél absztraktabb értelemben, a kormányformák szintjén pedig éppen az válik láthatóvá, hogy a rendszer megerősítése, stabilizálódása („ezzel befejeződött a rendszerváltás a választók lelkében”, Medgyessy, 2002) egy partikuláris kormánykoalíció melletti döntés következménye, amivel egyszerre idéződik fel, hogy egy univerzalitás (a parlamentáris kormányforma) része lehet más „univerzalitások” sorozatának (további potenciális berendezkedések között, amit a rendszerváltás fogalma idéz fel), valamint az, hogy az adott univerzalitás pozíciója végső soron egy partikularitás függvénye.

Részben hasonló retorikával emelkedett ki a rendszerváltás óta eltelt időszakból a 2010-ben kezdődött ciklus is a kétharmadot szerzett többség szempontjából. A választás – ahogyan Navracsics Tibor fogalmazott – a megelőzőkhöz hasonló módon az ország irányításáról és jövőjéről szólt, „mégis, ez a hatodik választás kiemelkedik a sorból” (Navracsics, 2010). A felszólalás itt pusztán egy adott ciklus szokásos kormánypárti retorikájára emlékeztető módon emeli ki a létrehozandó kormány jelentőségét, ez azonban egy másik – ugyancsak rendkívülinek tételezett – ciklussal való összehasonlítás során ismét egyszerre tételez partikularitást és univerzalitást: ahogyan az 1990-es,

a 2010-es is „alapozó választás” volt (Navracsics, 2010). Rendszeralapító, tehát univerzális, de több rendszeralapítás között egy, tehát partikuláris. A 2010-es kormányalakításról szóló vitára egyébként is jellemző „rendszerültó retorika” megalapozását ebben az esetben a korábbi ciklussal való összevetés jelenti: a 2010-es kormányzati ciklus jelentése azáltal totalizálódik, hogy egyike lesz a partikuláris rendszeralapításoknak.

A ciklusok határainak megerősítése

Végül határhelyzetet jelentenek azok az esetek is, ahol első látásra a felszólalóknak nincs szándékában a fentiekhez hasonló univerzalizásra törekvést megfogalmazni, és a váltakozás potenciális állandóságából, az adott ciklus partikularitásából, a parlamentarizmus látszólag szó szerinti értelméből indulnak ki. A parlamentáris kormányzat szinekdochikus retorikai logikája azonban éppen abban mutatkozik meg, hogy ezekben az esetekben is tetten érhető a két pozíció közötti átmenet.

A rendszerültás kontextusa és a parlamentáris kormányzat alapvető logikája egyszerre jelent meg Antall József felszólalásában, amikor miniszterelnök-jelöltként felvetette annak lehetőségét, hogy a kormány esetleg nem tölti ki „nem éli meg megbízatásának teljes időszakát” (Antall, 1990). Hogy nem csupán a kormány iránti parlamenti bizalom cikluson belüli változásának elvi lehetőségéről, az alternativitás-elv univerzalizálásáról beszélt, azt jelzi a kijelentés partikuláris kontextusa: „[a következő kormány] sem lesz könnyű helyzetben, s a következő kormány sem tudna ennél könnyebb politikát folytatni vagy jobbat ígérni a magyar népnek” (Antall, 1990). A szövegrészlet nem csupán egyszerre szól tehát az aktuális kormányról és a kormányzati rendszerről, de a kettő közötti kapcsolatot is meghatározza, az univerzalizálás szintjéről visszalépve a partikularitás szintjére. A parlamentáris kormányzat ciklusosságának elvi, általános értelmezése abban a mozzanatban partikulárisává válik, ahogy a potenciálisan alternatív kormányok alternatívátlansága tételeződik.

Négy évvel később Horn Gyula látszólag ugyancsak a ciklusok általános érvényű váltakozásáról beszélt elutasítva azokat a törekvéseket, amelyekben egy új kormány nem csupán az előtte álló ciklus keretein belül tevékenykedő – a rendszer szempontjából partikuláris pozíciójú – szereplője, hanem történelmi korszakok fordulópontjain, a meg nem határozott jövőért jön létre. *„Aligha hangzott el ebben az országban olyan miniszterelnöki expozé, amelyben az új kormányfő ne nevezte volna történelminek azt a pillanatot, amelyben megkezdte működését. Szakítsunk a rossz hagyománnyal – hagyjuk ezt.”* (Horn, 1994)

Ugyanakkor éppen azért, mert 1994-ben az alternativitás-elv érvényesülése nyilvánvalóan nem elvi, hanem nagyon is megszámlálható kérdésként vetődhetett csak fel, a „hagyománnyal való szakítás” nem tételezhető a parlamentarizmus elvi szintjén, illetve csak akkor, ha az 1867 utáni kormányzati rendszert is ideérti, vagy, ha a berendezkedések kereteinek értelmezése olyan

tág, hogy abba akár a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak is beleértendő. Ennél fontosabb, hogy a ciklusosság felvetése, amely első lépésben tehát akár az alternativitás-elv „szó szerinti” megjelenése is lehetne, valójában nem elvi, nem univerzális, hanem partikuláris az egymást váltó kormányok szempontjából – függetlenül attól, hogy milyen kormányforma keretei között jöttek létre.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS ÖSSZEFOGLALÁS

A retorika szerepe a parlamentáris kormányzatban nem pusztán külsődleges, nem korlátozódik a megszólalások megformáltságára vagy meggyőző erejére. Az alternativitás-elv, a többség potenciális váltakozásának logikája arra mutat rá, hogy a kapcsolat inherens: a retorika a parlamentarizmus működésének logikáját jelenti. Amennyiben a parlamentáris kormányzat leírásaként elfogadjuk a *pars pro toto* számos formában megjelenő elvét, akkor ezt a retorikai logikát megvizsgálhatjuk a szinekdoché trópusának érvényesülésén. A párt részlegessége és a kormányzat általánossága, a partikularitás és univerzalitás pozíciói közötti átmenet, a rész és egész közötti kapcsolat pedig a ciklusok váltakozásának szintjén is megmutatkozik.

A rendszerváltás óta lezajlott kormányalakítások során a felszólalók minden egyes alkalommal szükségét érezték, hogy valamilyen módon újrafogalmazzák az adott ciklus időbeli kereteit vagy annak viszonyát a megelőző, illetve későbbi kormányzati ciklusokhoz. Miközben az alternativitás elvét és a ciklusok váltakozását értelmezték, a felszólalók arra törekedtek, hogy a parlamentáris kormányzatra jellemző időbeli esetlegességet stabilizálják, ezt pedig úgy tették, hogy az adott ciklus keretein túli időszakot is bevonták saját kormányzásuk vagy az ellenfél kormányzásának retorikailag megformált keretei közé. Ez jellemző módon rész-egész logika mentén történt, amelyben az adott ciklus (vagy töredék-ciklus) jelentette részlegességen túllépve több ciklusra vonatkozóan is tételezték saját cselekvéseik érvényességét. Ez a szinekdochikus logika azokban az esetekben is érvényesült, amikor ciklus közbeni kormányalakításra került sor, a formálisan adott időtáv tehát eleve korlátozott volt, valamint akkor is, amikor a felszólalók a váltakozáselv szó szerinti értelmezéséből indultak ki, látszólag elutasítva egy adott kormány ciklusokon túlnyúló érvényességi körét. Retorikai értelemben a rész tehát minden esetben az egészszel helyettesítődt.

Az elméleti keretek meghatározásakor az egyik előfeltevés ugyanakkor az volt, hogy a retorikailag megformált univerzalitás-törekvések miközben létrejönnek, le is bomlanak, véglegesen tehát nem rögzíthető értelmezésekről van szó. Mint látható volt, ennek oka magában az érvelésben volt megtalálható: a partikuláris pozíción való túllépés végül mindig megerősítette a váltakozás elvét és a ciklusosságot. Miközben minden kormányalakítás során megfigyel-

hető volt az időbeli keretek kitágítása, a kormányzati mozgástér növelése (vagy éppen szűkítése ugyanezen logika mentén), a felszólalók ehhez éppen az alternativitás logikáját hívták segítségül, amit potenciálisan, a kormányzati rendszer absztrakt szintjén ugyan elismertek, de hatását – saját pozíciójuk rögzítése érdekében – korlátozni igyekeztek.

Ebből pedig az következik, hogy nem pusztán politikai (adott esetben kontextuális), de nem is pusztán nyelvi okai voltak annak, hogy az univerzalizás-törekvések végül mindig visszacsúsznak valamiféle partikularitásba. A parlamentáris kormányzat eleve retorikai működéséről, feltételezésem szerint szinekdochikus logikájáról van szó abban, hogy a *pars pro toto* elv érvényesülése mindig tételeződik, de mindig megmarad a nem lezárható, a vitathatóságot fenntartó értelmezések szintjén. Időbeli értelemben, a váltakozó ciklusok szempontjából ennek hátterében pedig a parlamentáris kormányzatra jellemző kettősség áll: a kormányok potenciálisan mindig végesek, de mégis mindig az egészre irányultan jönnek létre.

JEGYZETEK

- ¹ Érdemes felfigyelni arra, hogy Downs rendkívüli hatású elméletét – elfelejtkezve arról, hogy nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy modellről van szó – akarva-akaratlanul is az Egyesült Államok politikai kontextusában szokás vizsgálni, miközben az idézett leírás sokkal inkább emlékeztet a parlamentáris kormányzat kritériumaira, mint egy hatalommegosztáson alapuló berendezkedésre.
- ² A *pars pro toto* elve absztraktabb, illetve átfogóbb értelemben is újrafogalmazható: a totalitás vonatkozási területének kiterjesztéseként a képviseltektől a társadalmi területek teljességéig, egy átfogó politikáig, amely mindenkit minden szférában képviselni törekszik (Bihari–Pokol, 1998: 201.).
- ³ A magyar gyakorlat elemzéséhez lásd Horváth Péter (2013) tanulmányát.
- ⁴ „The model for that, the linguistic model for the process I am describing, and which is irreversible, is the model of the *passage* from trope, which is a cognitive model, to the performative, for example. Not the performative in itself – because the performative in itself exists independently of tropes and exists independently of a critical examination or of an epistemological examination of tropes – but the transition, the passage from a conception of language as a system, perhaps a closed system, of tropes, that totalizes itself as a series of transformations which can be reduced to topological systems, and then the fact that you *pass* from that conception of language to *another* conception of language in which language is no longer cognitive but in which language is performative.” (de Man, 1996: 132.)
- ⁵ Kenneth Burke parlamentárisnak nevezi azt a nézőpontot, illetve az irónia dialektikus működését, amelyben az egyes, egymásnak ellentmondó figuratív megnyilvánulások, például a különböző szinekdochék sem nem igazak, sem nem hamisak, hanem *hozzájárulók* (contributory). (Burke, 1969: 513.)

A KÖZTÁRSASÁG-FOGALOM ÉRTELMEZÉSÉNEK SZINTJEI FRANCIAORSZÁGBAN

Soós Eszter Petronella

(politológus, PhD-hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

Sehol máshol nem hivatkoznak annyit a „köztársaságra”, mint Franciaországban, ahol a köztársaság léte, nem léte, milyensége volt a forradalom utáni politikatörténet központi kérdése. A köztársaság azonban több jelentésű szó. Franciaországban jelent államformát, vagyis „nem monarchiát”, de utalhat az V. köztársaság konkrét kormányformájára, illetve takarhat egy tipikusan francia normatív fogalmat is. Utóbbi fogalom többek között olyan konkrétumokat is jelent, mint a közteherviselés republikánus koncepciója, a demokratikus berendezkedés, az állam és egyház radikális szétválasztása, vagy éppen az ingyenes, mindenkire kiterjedő oktatás. A fogalom, és gyakorlati megvalósulása azonban éppen normativitására tekintettel erősen kritizálható – a kritikusok viszont azt kockáztatják, hogy szembe találják magukat az úgynevezett „köztársasági reflex” jelenségével. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy analitikus módon elválassza és magyarázza a köztársaság-fogalom használatának ezen lehetséges franciaországi módjait, még akkor is, ha a franciák általában nem végzik el ezt a gyakorlatot.

Kulcsszavak: Franciaország ■ köztársaság ■ republikanizmus ■ államforma ■
kormányforma

Nincs még egy olyan ország, ahol annyit hivatkoznának a köztársaságra, mint Franciaországban. A köztársasági értékek, a köztársaság eszméje, a köztársaság védelme, köztársasági front, köztársasági szintézis, polgárság és állampolgárság, laicizmus, oktatás, közszolgálat, egyenlőség – a francia napi sajtót olvasva folyamatosan a köztársasági gondolat témaköreibe botlunk. Gyakran azonban speciálisan francia kontextusban értelmezhető jelentésekkel állunk szemben, nem pedig a köztársaság absztrakt fogalmával. A külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a kortárs francia politika egyfajta paradigmája „a” köztársaság. Ez az a keret, amelyből „nem illik” kilépni, s aki kilép, annak jussa a politikai osztály és az állampolgárok jelentős részének a megvetése, a marginalizálódás, akár komoly állampolgári, választói támogatás ellenére is.

Az alábbi dolgozat szándéka, hogy megvilágítsa ennek a jelenségnek néhány aspektusát. Arra tesz kísérletet, hogy analitikusan szétválassza a köztársaság-fogalom jelentésének különböző rétegeit, továbbá a dolgozat végén megvizsgálja, hogy az milyen normatív tartalmakkal telített. Az analitikus szétválasztás ellenére tisztában vagyunk vele, hogy a normatív értelmezés át-átszövi a fogalom minden más jelentésréteget: így bár a jelentésrétegek elkülönítése egyfajta laboratóriumi gyakorlat, a megértés szempontjából rendkívül hasznos gyakorlat.

A dolgozat további felépítése a következők szerint alakul: előbb a köztársasági intézményrendszer kérdéskörét, az állam- és kormányforma problémáját tárgyaljuk az 1–3. fejezetekben (a köztársasági konszenzus, szintézis és kompromisszum fogalmak bevezetésével), majd a köztársaság-fogalom normatív tartalmára és annak kritikai megközelítéseire térünk ki (4–5. fejezetek). Végül a köztársasági reflex problematikáját tárgyaljuk (6. fejezet). Fontos megjegyeznünk, hogy a kormányforma, az államforma, továbbá a kompromisszum, a konszenzus és a szintézis fogalmakat nem feltétlenül abban az értelemben használjuk ebben az írásban, ahogy azok esetenként a francia történeti irodalomban, politikai gondolkodásban használatosak. A fogalmakat sokkal inkább azok politikatudományi értelmében közelítjük meg, amit a fent említett analitikus, sok szempontból mesterséges szétválasztásokat alkalmazó szemlélet indokol. Ugyanakkor a dolgozat értelemszerűen rendelkezik egy jelentős történeti dimenzióval, abból a tényből kiindulva, hogy a köztársaság francia fogalma(i) mégiscsak történeti jelenségnek tekinthetők.

1. KÖZTÁRSASÁGI KONSZENZUS

Köztársaság alatt ebben a fejezetben államformát értünk, vagyis annyit: nem monarchia, a konszenzus fogalma alatt pedig azt a folyamatot, ahogy a köztársasági államforma elnyerte a szereplők többségének aktív vagy passzív támogatását. (Ez az első fejezet egyébként a jelen dolgozat talán „legmesterségesebb” fejezete, mivel később látni fogjuk, hogy Franciaországban a köztársaság fogalma sosem jelentette kizárólag az államformát.)

A köztársaság, mint államforma győzelme Franciaországban nem volt előre eldöntött, egyértelmű folyamat, sőt: Jean-Marie Goulemot a XVIII. századi republikanizmusról szóló tanulmányában arra mutat rá, hogy mennyire nem teleologikus volt ez a fejlődés (itt érdemes megjegyezni, hogy a köztársasági történetírás sok esetben éppen hogy teleologikus keretben jellemzi a köztársasági rezsim kialakulásának és megszilárdulásának a folyamatát, erről ír: Hazareesingh, 2004: 478. A köztársasági rezsim kialakulásáról, megszilárdulásáról lásd továbbá: Hahner, 2007.). Goulemot szerint viszont a klasszikus kor eszménye az ideális berendezkedésről nem a köztársaságban testesült meg, s

az utópia (mint a kívánatos politikai berendezkedést megjelenítő műfaj) általában monarchiában gondolkodott – igaz, teszi hozzá Goulemot később, ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna olyan erkölcsi és kulturális republikánus eszmék, amelyek a forradalmárokat befolyásolták (Gulemot 1993: 46. és 52.).

A köztársaság kialakulása tehát nem magától értetődik, hanem komoly politikai harcok árán, az esetlegesség által befolyásoltatva történik. Vajon összeomlott volna III. Napóleon rendszere, úgy és akkor omlott volna össze, ahogy és amikor – mondjuk *Sedan* nélkül? (Ehhez lásd: Hahner, 2007: 102.) A politikai harcok árán alakuló esetlegesség bizonyítására egyébként elég a francia történelem kronológiájára pillantani. Csak a XIX. században – tehát már az első köztársaság megalapítása és a forradalmi rezsimek után – „csak” hat újabb politikai rendszer berendezkedésére került sor: császárság, restauráció, júliusi monarchia, második köztársaság, második császárság, harmadik köztársaság... A XIX. században a politikai ellenzék, miként azt Boros Zsuzsanna kifejti, a legtöbb esetben rendszerellenzék is, és a politikai harc tétje nem más, mint az államforma, a rendszerváltás: „Vagy-vagy – mutatták a 19. század politikai harcai a parlamentben és az utcán. Vagy-vagy – az egyik fél győzelme ezért is mindig rendszerváltozást jelentett.” (Boros, 2011:18.)

A III. köztársaság megalapításával és megszilárdulásával azonban úgy tűnt, az államforma kérdése rendeződött, lekerült a napirendről. Persze ez a megszilárdulás tényleg csak visszatekintve magától értetődő, valójában számos politikai válságon – Sedanon, Mac-Mahon elnökségén, a Dreyfus-ügyön stb. – át vezetett az út az ismert eredményhez (Hahner, 2007). Tény ugyanakkor, hogy a köztársasági rezsimhez előbb-utóbb, kénytelen-kelletlen csatlakozott az addig ellene harcoló jobboldal (Nagy, 2001: 51.), sőt, maga a katolikus egyház is (Boros, 2011: 9.). A korszak monarchistáinak egy része, mint például a későbbi köztársasági elnök de Gaulle, pedig szinte „jobb híján” maga is republikánus lett, mivel az esetleges restaurációt lehetetlennek, túl költségesnek tartotta (Ferro, 2010: 36.).

Franciaország második világháború alatti sorsa azonban megmutatta, hogy a rezsim-kérdés csak látszólag tűnt el *teljesen* a napirendről. Ugyan Vichy-re gyakran tekintenek úgy, mint német háborús bábállamra, nem az, illetve nem csak az volt: Vichy valójában egy francia, belpolitikai mozgatórugók és törésvonalak által határolt és befolyásolt rezsim volt, melyet fő vonalaiban – a háborús helyzet és a német befolyás ellenére – mégiscsak franciák hoztak létre és működtettek (Boros, 1994). Tény ugyanakkor, hogy a mai napig a Vichy-rezsim volt az utolsó érdemi és egy ideig sikeres kísérlet arra, hogy a köztársasági rendszert felváltsa egy másmilyen államforma. Így azt mondhatjuk, hogy Vichy után Franciaországban konszenzus van a tekintetben, hogy az ország számára ideális államforma a köztársaság. Már csak az a kérdés, hogy milyen köztársaság?

2. KÖZTÁRSASÁGI SZINTÉZIS

Hiába értett egyet lassan ugyanis a francia politikai elit jelentős része abban, hogy a köztársaság ideális vagy elfogadandó államforma, a kormányzás konkrét módjait tekintve az álláspontok sokáig rendkívül messze álltak egymástól. Végül paradox módon éppen a kormányforma (a hatalmi ágak egymáshoz viszonyított rendszere) körül kialakult gaulle-ista szintézis „biztosította be” az államformáról kialakított konszenzust is, mivel az új félelnöki kormányforma úgymond „monarchikus elemeket” is magába épített (sőt, sokan tekintenek rá úgy, mint a monarchikus és köztársasági államforma közötti egyfajta, tipikusan francia átmenetre).

Az V. köztársaság gaulle-ista rendszere (félelnöki kormányformája) nyíltan szintézist próbált teremteni a forradalom óta egymással viaskodó köztársasági és monarchikus rendszerek között (Boros, 2011: 9), s ez végül lehetővé tette azt is (a Vichy utáni óvatossággal karöltve), hogy marginalizálódjanak, majd szinte teljesen eltűnjenek azok a csoportok, amelyek a köztársaság, mint államforma felszámolását kívánták. Ilyen értelemben a de Gaulle-i szintézis lehetővé tette azt, hogy a köztársaságot, mint államformát mára gyakorlatilag teljes konszenzus vegye körül, azáltal, hogy a kormányforma tekintetében is sikerült egyfajta szintézist létrehozni. Így a politikai viták már nem a köztársaság–monarchia térben mozogtak, inkább arra keresték a választ, hogy milyen legyen a köztársaság.

Magát a de Gaulle-i szintézist sem övezte kezdetben közegmegegyezés, sőt, sokan olyan monarchista államcsínynek, bonapartista feltámadásnak tekintették de Gaulle elnökségét és az V. köztársaság rendszerét, amely nem méltó a francia köztársasági hagyományokhoz (nemcsak politikai ellenfelek emlegették a párhuzamot: a történész René Rémond híres, a francia jobboldali hagyományokról, azok eszmetörténeti folytonosságáról szóló klasszikus művében maga is a bonapartizmus egyik örököséként tekint a gaulle-izmusra, lásd: Rémond, 1982).

Ha úgy fogalmazzuk meg mindezt, hogy az V. köztársaság intézményrendszere nem felelt meg a francia republikanizmus egy bizonyos hagyományának, mely a képviseletet, a Nemzetgyűlést tekinti az általános akarat, a *volonté générale* kizárólagos megjelenítőjének, akkor a párhuzamot vonó megállapítás igaz. Az a kritikai tétel azonban már nem felel meg a valóságnak, hogy a francia republikánus hagyomány(ok)ban ne lenne helye vagy megfelelője annak, amit az V. köztársaság rendszerében megfigyelhetünk – különösen Rousseaura és a közvetlen demokrácia eszméjére gondolva. K. Steven Vincent szerint például utóbbi republikánus irányvonal újra és újra megjelent, amikor Franciaország válságba került (Vincent, 2007: 248.). Ez történetesen a gaulle-izmus és az V. köztársaság megalapítása esetében igen nehezen lenne cáfolható! A fentiek alapján kimondható, hogy de Gaulle és rendszere republikánus (volt),

de a republikánus gondolat más, korábban megvetett hagyományaiból is táplálkozott, gondolva itt különösen a közvetlen demokráciára, a népszavazásra, illetve az általános akarat mitikus eszméjére, nem beszélve arról, hogy a nemzeti érdeket szimbolikus értelemben ebben a felfogásban egy személy, a köztársasági elnök jelenítette meg (emiatt az úgymond „egyszemélyi” hatalom miatt gyakran kritizálták de Gaulle rendszerét, főként a kezdeti években).

A Tábournok egyébként *Háborús emlékiratai* utolsó kötetében meglehetősen felháborodottan utasítja vissza azokat a vádakot, hogy ő ne lenne köztársaságpárti: *„Olyan félelmet színelni, mintha én meg akarnám fojtani a köztársaságot, amelyet a sírból húztam ki, egyszerűen nevetséges. Amikor 1940-ben a pártok és a parlament elárulták és megtagadták a köztársaságot, én voltam az, aki »felemeltem a fegyvereit, a törvényeit, sőt, még magát a nevét is«.*” (de Gaulle, 1973: 688.)

A republikanizmus ezen alternatív felfogása az általános akarat megjelenésében és megjelenítésében fogható meg igazán. A „hagyományos” francia köztársasági gondolkodásban a törvény az általános akarat megjelenítője, a törvényeket pedig a polgárok által választott testületek alkotják, így a köztársasági berendezkedés magját a törvényhozás alkotja. De Gaulle azonban nem kért ebből az eszméből, hiszen felfogása szerint Franciaország romlásának, a háborús vereségnek az oka éppen a partikularizmusok győzelme volt a közérdek felett: *„Valamennyien megbotránkoztatónak találták azt a gondolatot, hogy közvetlenül az országot kell felszólítani a kérdés eldöntésére. Semmi sem mutathatta volna meg ennyire világosan, hogy a demokratikus érzésnek mily nagymérvű eltorzulására vezetett a pártoskodás szelleme. Ők saját tulajdonuknak tekintik a köztársaságot, és szerintük a nép szuverenitása csak annyiból áll, hogy jogait ráruházza azokra az emberekre, akiket a pártok kijelölnek. Másrészt a pártok természetébe ütközött az a törekvés – amely engem áthatott –, nevezetesen: a hatalom számára biztosítani kell a tekintélyt és a hatékonyságot”* (de Gaulle, 1973: 683.).

Ezt a szempontot egyébként Claude Nicolet, a francia köztársasági eszméről több kötetet is író (elkötelezett) szerző is elismeri, amikor azt mondja, hogy 1958-ban annyi történt, hogy a Rousseau-tól származó gondolat, miszerint a törvény az általános akarat megjelenítője, nagyobb gyakorlati hangsúlyt kapott a referendum és az Alkotmánytanács intézményeinek és a közvetlen elnökválasztásnak a bevezetése által (Nicolet, 1992: 49.). Nicolet hozzáteszi ugyanitt, hogy az elv nem sokkal egy republikánus számára, de a gyakorlati működés már más kérdés.

Furcsa módon az általános akaratnak a közérdekhez és a közjóhoz a nemzetgyűlési törvényhozáson át vezető republikánus fogalma annak ellenére nem, vagy alig vesz tudomást a társadalmi csoportok, érdekek és lobbik pluralitásáról, hogy a nemzetgyűlési munka főszereplői a pártok és képviselőik. Márpedig a pártok és képviselőik természetesen az egésznek csak egy részét jelenítik meg (de Gaulle éppen a pártok partikularizmusa, részlegessége miatt tekintett rájuk oly nagy megvetéssel). Ez a felfogás éles ellentétben áll

az amerikai rendszerrel, amely egyértelműen elismeri, hogy a különböző társadalmi csoportok különböző érdekekkel rendelkeznek, s erre is tekintettel helyet és elismerést biztosít nekik a politikai rendszer különböző szintjein (lásd: Raynaud, 1993).

A közjő az Egyesült Államok rendszerében *ex post* jön létre, míg a francia köztársasági elképzelés (különösen annak gaulle-ista, a reprezentációhoz kevésbé ragaszkodó változata) szerint sokszor *a priori* létezik (de lehet amellet is érvelni, hogy a francia köztársasági rendszerben átfogóan megfigyelhető az *a priori* tételezett közjő jelensége, e témakörhöz lásd még e dolgozat későbbi fejezeteit, illetve: Delsol, 2004: 64. és 104–114.). A közjő, mint említettük, de Gaulle-nál gyakran *a priori* létezik és megjeleníthető – a partikularizmus maradécai felszámolásának a vágya az oka annak is, hogy a közjő megtestesülése esetenként megkerüli a törvényhozást a referendum és a köztársasági elnök közvetlen választása által. A gaulle-ista gondolkodásban az elnök például a közjő megjelenítője, megtestesítője, a partikularizmusok felett – az *incarnation* fogalma ebben a tekintetben nem lebecsülendő, mert világosan sugallja, hogy a közjő olyan absztrakt, mégis létező jelenség, amelynek a politikai cselekvés valóságában formát, alakot kell és lehet adni.

Összességében tehát a de Gaulle-i alkotmány az első, amely igyekszik működőképes szintézist teremteni a monarchikus elemek és a hagyományos köztársasági, továbbá a különböző republikánus hagyományokhoz kötődő rendszerelemek között, méghozzá világosan és egyértelműen a köztársasági államformán belül. A megerősített köztársasági elnöki pozíció, a bipoláris pártstruktúrát erősítő választási rendszer, a parlamenti szuverenitást nagyban sértő, részben alkotmányba foglalt házszabály, az Alkotmánytanács jogköre, továbbá a másik oldalon a képviseleti elemek és a kormányfői tisztség fenntartása, a parlamenti felelősség megőrzése lehetővé tették a sokáig meglehetősen antagonisztikusnak tűnő hagyományok összebékítését. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a szintézist nem mindenki látja szintézisnek. Van, aki ma is egyszerűen szakításnak tartja, mondván az V. köztársaság szakít a forradalommal és egyben a republikánus hagyománnyal is, így többek között az Alkotmánytanács jogköre is szembemegy a törvényhozás-központú republikánus felfogással: Furet–Ozouf, 1993: 20.)

A fenti, egyrészt-másrészt, „igen, de” típusú érvelésből kiderülhet: a gaulle-ista szintézist nem értelmezhetjük rögtön kompromisszumként. Nem mondható, hogy a politikai szereplők mindegyike azonnal elfogadta az V. köztársaság konkrét közjogi berendezkedését, mint ahogy az sem állítható, hogy ma nincsenek ellenfelei a berendezkedés *egyres elemeinek*. Csak évtizedekkel az V. köztársaság alapítása után lett a szintézisből csöndes kompromisszum, méghozzá egy hosszú folyamat által, amelyben a politikai cselekvés, főleg François Mitterrand-é, igen nagy szerepet kap.

3. KÖZTÁRSASÁGI KOMPROMISSZUM

Amikor köztársasági kompromisszumról beszélünk ebben, akkor tulajdonképpen a gaulle-ista szintézis széles körű elfogadására, az 1958-as rendszer-váltásba történő belenyugváásra utalunk.

Az V. köztársaság intézményrendszerét, félelnöki kormányformáját kezdetben a baloldalon jobboldali intézményrendszernek, sőt, „a jobboldal” intézményrendszerének vélték, elsősorban „monarchikus vonásai”, és a „parlamentari szuverenitás” sérelme miatt. *Permanens államcsínynek* tekintették, a későbbi köztársasági elnök, Mitterrand kifejezésével élve (mígnem 1981-ben, köztársasági elnökké választása nyomán kijelentette: ugyan nem neki készült az intézményrendszer, de azért megfelel neki. Idézik: Nagy, 2001: 124., illetve Avril, 2008: 8.).

Mint minden intézményrendszerre, az V. köztársaságra is igaz, hogy a működése az írott jog és az idők során kialakuló szokások összességéből áll össze. Így az intézményrendszerre vonatkozó viták az idők során változhatnak – változtak is.

Első megjegyzés: a gyakorlati működés az V. köztársaság esetében nem áll teljes szinkronban az alkotmány betűjével, továbbá az alkotmány betűjének uralkodó értelmezése is történetileg alakult jelenség (Avril, 2008). Szemléletes és hasznos leírását adja ennek (persze elsősorban kommunista szemszögből) a magyar publicisztikai irodalomban Baracs Dénes, aki párizsi tudósítóként írt az 1981-es *alternance*-ről könyvet (Baracs, 1981). E könyvében hosszan ecseteli, hogy az alkotmánynak van egy parlamentáris értelmezése is, hiszen az alkotmány szövege szerint az ország politikáját a kormány határozza meg, és abba az elnöknek nincsen beleszólása (ehhez még lásd: Nagy, 2001: 109.). Hozzáteszi, formálisan ugyanez igaz a gyakorlatban az elnök számára fenntartott területre, a külpolitikára is (valamint a védelmi politikára – SEP. Lásd még ehhez: Nagy, 2001: 113.). Ugyanitt Baracs azt is nyugtázza, hogy a miniszterelnök felmentésének a joga szintén hiányzik az alkotmányból. Nem kevés epével jegyzi meg végül, hogy a legenda szerint de Gaulle biankó aláíratta miniszterelnökeivel a lemondásukat, így biztosítva későbbi elnöki mozgásterét (lásd még: Nagy, 2001: 118. és Baracs, 1981: 47–48.).

Baracs könyvét mellesleg nemcsak amúgy helytálló meglátásai miatt, hanem az osztályharcos szempont érzékeltetésére is érdemes forgatni. Ehhez hasznos például az alábbi mondatot idézni, amely minden bizonnyal tükrözi a francia szocialisták és kommunisták egy részének korabeli nézőpontját: „A de Gaulle-i alkotmány így paradox módon éppen akkor bizonyította be tartósságát, amikor az a hatalom, amelynek a védelmezésére szolgált, összeomlott” (Baracs, 1981: 206–207.). Ha pedig a kommunistáknál tartunk: az V. köztársaság intézményrendszere körüli kompromisszum kialakulásának a folyamata egybeesik a kommunisták lassú visszaszorulásával és a piacgazdaságot inkább elfogadó

Szocialista Párt (PS) megerősödésével. Ez nyilvánvalóan nem mellékes témánk szempontjából.

A vitatott intézményrendszer körüli kompromisszum lassú kialakulását mi sem jelzi jobban, mint az, ahogy a szocialista Mitterrand gyakorlatilag belakta a gaulle-ista házat, s a köztársasági elnöki hivatali tekintély teljes arzenálját használta (sőt, sokan úgy vélték, hogy a baloldali elnök túlságosan is elégedetten vette birtokba a Tábornok által létrehozott „autoriter intézményrendszert” – nem lehet véletlen, hogy Mitterrand egyesektől kiérdekelte a *Dieu* (Isten) becenevet. Utóbbi két megállapításhoz lásd: Pollard, 1999: 24.). Tény azonban, hogy a Mitterrand vezette szocialisták megerősödése, majd Mitterrand hatalomra lépése végső soron pacifikálta az V. köztársaság ádáz ellenfeleit, s bebizonyította, hogy a hatalomváltás, az *alternance* nem lehetetlen. Ezzel pedig egy újabb rendszerváltás célul való kitűzése (kormányforma-váltás értelemben) tulajdonképpen értelmét veszítette, hiszen az ellenzék már rendszeren belül is ütőképesnek bizonyult.

Az is bizonyóságot nyert, hogy az alkotmánynak valóban van egy parlamenti értelmezése a gyakorlatban is. Erre a figyelmet nem más hívta fel, mint az együttlakás, a *cohabitation* intézménye. Együttlakásról abban az esetben beszélhetünk, ha az elnök és a kormánytöbbség nem ugyanabból a politikai táborból származik (e témáról és az együttlakás politikai következményeiről bőven ír: Johancsik, 2003; Nagy, 2001; Poulard, 1990). Együttlakásra ezidáig három alkalommal került sor, két alkalommal Mitterrand, egyszer pedig Jacques Chirac elnöksége alatt. Utóbbi volt a leghosszabb együttlakás is egyben, 1997 és 2002 között öt évig tartott. Tarthatott volna rövidebb ideig is, hiszen a megválasztását követő egy év leteltével a Nemzetgyűlés felosztható. Chirac azonban nem élt ezzel a jogával, inkább együtt dolgozott a parlamenti többséggel, amit az a taktikai megfontolás indokolhatott, hogy ilyen esetben felerősödnek a rendszer parlamentáris elemei, a parlamenti többséggel bíró miniszterelnök lesz a felelős nemcsak a napi működésért és a napi döntésekért, hanem az irányok meghatározásáért is, így a népszerűségvesztés is őt sújtja jobban, nem a háttérbe húzódó elnököt. A 2002-es elnökválasztás eredménye messzemenően igazolta Chirac számítását.

Az már egy más kérdés, hogy a további *cohabitation*ok megelőzése céljából az elnöki mandátumot 2002-től öt évre rövidítették le (mivel 2002-ben az elnökválasztás és a nemzetgyűlési választás is egy évbe esett, úgy számoltak, hogy az 5-5 éves ciklusokkal kisebb lesz a valószínűsége annak, hogy az elnök és parlamenti többség ellentétes táborhoz tartozik). Ez a módosítás a két nagy politikai táborban egyaránt támogatásra talált. A politikai elit jelentős része ugyanis úgy vélte, hogy a *cohabitation* az oka annak, hogy a jobboldali radikális párt, a Front National megerősödött Franciaországban. Úgy okoskodtak, hogy az együttlakás elmosza, megosztja a kormányzati felelősséget, ami lehetlenné teszi a politikai feszültségek levezetését.

Összességében tehát Mitterrand hatalomra kerülése, az együttlakások, továbbá a rendszeren belüli *alternance* gyakorlati megvalósulása kialakított egy viszonylag stabil kompromisszumot az intézményrendszer tekintetében. Nem véletlenül állítható akár az is, hogy ezzel – vagyis Mitterrand hatalomra lépésével – ért tulajdonképpen véget a nagy francia forradalom (Boros, 2011: 8–9).

Sor került azonban egy nagyobb rendszerátalakító kísérletre a Mitterrand-korszakban is. Az 1986-os, kudarcra végződött választási reformról van szó, amelyet tulajdonképpen éppen a később bemutatandó köztársasági reflex buktatott meg: a választási reform keretében ugyanis a kétfordulós, abszolút többségi, egyéni kerületi választási rendszert arányos, listás választási rendszer váltotta fel, amely a radikális jobboldali Front National számára is lehetővé tette a parlamenti képviselő megszerzését. Az 1988-as választás alkalmával vissza is tértek a korábbi rendszerhez.

Láthattuk, hogy a Chirac elnöksége alatt történt az elnöki mandátum le rövidítése, és az is közismert, hogy Nicolas Sarkozy elnöksége alatt a Kongresszus megszavazott egy átfogó alkotmánymódosító csomagot, amely kisebb-nagyobb korrekciókat hajtott végre ugyan az alkotmányos rendszeren, de a hatalmi ágak közötti főbb viszonyokat érintetlenül hagyta. Vagyis a köztársasági kompromisszum – azaz a félelnöki, félparlamentáris kormányformára vonatkozó kompromisszum – kialakulása óta agresszív rendszerváltási kísérletre igazából nem volt példa.

A köztársasági kompromisszum kialakulása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a kormányformának, illetve a kormányforma egyes konkrét elemeinek nincsenek ellenfelei. Egy korábbi írásunkban éppen amellet érveltünk, hogy az intézményrendszert érő kritikák sok szempontból még mindig jellegzetes bal-jobb mintázatot mutatnak (Soós, 2012). Másrészt az V. köztársaság problematikájához kötődő viták ugyan nyugvópontra jutottak egy kölcsönösen elfogadható és a gyakorlatban működésképesnek bizonyult kompromisszum révén, de azért mindez egy tágabb történeti perspektívába is illeszthető. Miként Pierre Rosanvallon érvel: *„Egyik oldalon utópisztikus demokrácia, másikon a „képessegekkel rendelkező” kivételezettekre építő liberalizmus. Sokáig e két pólus között ingadozott a francia politikai kultúra. Ez az ingadozás jórészt egybeesett az észszerű kormányzat és a népfeltség közötti ellentmondással. [...] Hogyan lelte meg végül Franciaország az egyensúlyát? Milyen formát ölthet a kompromisszum, mi lehet a megoldása annak az alapvető ellentmondásnak, amelyet elemezni próbáltunk? Egyfajta modern bonapartizmus? Minden bizonnyal ez is része a válasznak. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, nem elég megvizsgálni azt, amit a Napóleon és de Gaulle közötti folytonosság gyanánt értelmezhetnénk. Jóval e folytonosságon túl ott rejtőzik az ismétlődően felvetődő probléma.”* (Rosanvallon, 2007b: 48–49.)

És máshol: *„A fenti vizsgálódások alapján a bonapartizmus a francia politikai kultúra lényegének tekinthető. Ebben akarták ugyanis összeolvasztani a racionalizáló állam kultuszát és az egységes nép színre vitelét. [...] A köztársaság politikai kul-*

túrája bizonyos értelemben fertőtlenített, megédesített bonapartizmus.” (Rosanvallon, 2007a: 123–124.)

Másként fogalmazva: vannak és léteznek viták, nézeteltérések a demokráciáról, az intézményrendszeréről, és sok esetben történeti-eszmei folytonosság is kimutatható bennük. De az intézményrendszerhez való viszony jelenleg *nem kizárólagosan* határozza meg a szereplők politikai pozícióit: az államformát konszenzus övezi a III. köztársaság megszilárdulása (és Vichy) óta, a kormányforma dolgában pedig az V. köztársaság megszilárdulásával sikerült a szereplőknek létrehozniuk egy olyan tisztességesen működő és elfogadható kompromisszumot, *modus vivendit*, amely de Gaulle 1958-as szintézisére épül.

Fogalmi összefoglalás: konszenzus, szintézis, kompromisszum	
Fogalom	Mire vonatkozik?
<i>Köztársasági konszenzus</i>	Az államforma kérdésére vonatkozik. A konszenzus kialakulása nem volt magától értetődő – az utolsó érdemi támadásnak Vichy rendszerét tekinthetjük. (Az államforma problémája történetileg összezsússzik az általunk <i>köztársasági szintézisnek</i> nevezett kormányformaproblematikával, illetve a köztársasági gondolat normatív jelentésével, amellyel a 4. fejezetben foglalkozunk.)
<i>Köztársasági szintézis</i>	Az V. köztársaság de Gaulle által megálmodott konkrét rendszerére vonatkozik, amely tudatosan igyekezett a köztársasági és a monarchikus elemeket egy köztársasági kormányformán belül vegyíteni, ezáltal is erősítve az említett köztársasági konszenzus erejét.
<i>Köztársasági kompromisszum</i>	Az V. köztársaság rendszerének a politikai szereplők általi elfogadására vonatkozik.

A köztársasági kompromisszum kialakulása fontos változás, hiszen ennek következtében a politikai szereplők érdeklődése is kissé elfordul az intézményrendszerrel. A republikánus szerzők közül Claude Nicolet egyenesen azt javasolja „a republikánusoknak”, hogy most már kevesebbet törődjenek az intézményrendszerrel, és többet azzal, hogy a gyakorlatban hogyan működnek ezek az intézmények (Nicolet, 1992:59).

4. A KÖZTÁRSASÁG MINT NORMATÍV PROJEKT

Eleddig a köztársaság kérdését mint állam- és kormányforma ügyét tárgyaltuk, ám a francia rendszerben a köztársaság fogalma jóval több, mint állam és/

vagy kormányforma (és mint többször említettük, a gyakorlatban általában e jelentések nem is válnak el egymástól).

A köztársaság egyúttal eszme, normatív projekt is, de akár az is megkockáztatható, hogy „uralkodó ideológia”. A republikánizmusnak nincs igazán elfogadott, mindenki által elismert definíciója, de ez nem jelenti az, hogy nem lehet bizonyos jellemzőit megragadni. Van, aki szerint a republikánizmus fogalmának nincs pontos meghatározása, és kutatója válogatja, hogy mit ért alatta (Vincent, 2007: 240.). Mások szerint viszont a republikánizmus éppen abban a jellemzőjében ragadható meg leginkább, hogy bizonyos megjelenési formái Franciaországban uralkodó ideológiává váltak (Delsol, 2004).

Persze a definíciós problémák ellenére kétségtelen, hogy a republikánizmusnak vannak bizonyos formai kellékei, megjelenési módjai, noha ezek összegyűjtése aligha lenne definiálásnak nevezhető (szükséges lenne-e egyáltalán?). A fenti nehézségek tudatában kísérreljük meg a normatív köztársasági eszmének a tartalmi elemeit a következőkben összegyűjteni.

Mindenekelőtt a francia republikánizmus elveti azt a gondolatot, hogy a személyes és a gazdasági szabadságjogok biztosításával magától értetődően, természetes módon megvalósítható a közjó, sőt, a francia republikánus eszme az egyéni érdekeket limitálni igyekszik a közjó érdekében, miközben a polgároknak a társadalommal szemben is megfogalmaz kötelezettségeket (Nicolet, 1992: 33., Delsol, 2004: 41. és 45.). Az ember tehát akkor válik polgárrá, ha képes a saját egyéni, önző érdekeit háttérbe szorítani, azok egy részéről lemondani a köz, a közjó érdekében (a közjó nem az egyéni érdekek összességének elismeréséből és az azokról folytatott vitából jön létre). Az egyén a szabadsága megőrzése érdekében mond le bizonyos szükségleteiről (Nicolet, 1992: 172.). Ez aktív polgárságot feltételez, önkéntes részvételt, „csatlakozást” a köztársaság eszméjéhez (Delsol, 2004: 45.).

A köztársaság jogfelfogása a polgárok egymás közötti egyenlőségének eszméje – többek között a jogegyenlőség eszméje – körül kristályosodik ki, azaz a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármából utóbbi kettő kap nagyobb hangsúlyt. A partikularizmusok, az egyéni érdekek alacsonyabb rendűként tételezéséből következik a kiugró anyagi egyenlőtlenségek elvetése, hiszen a kiugró anyagi egyenlőtlenségek társadalmi egyenlőtlenségekhez, azaz újabb partikularizmusokhoz vezetnek.

E felfogás szerint az államnak nem az a dolga, hogy az „éjjeliőr” szerepét töltsse be, vagy hogy tompítsa a kiugró egyenlőtlenségeket, hanem az, hogy a közjó elérésére törekedjen. Miként Claude Nicolet írja, az állam a köztársaság megjelenítője, feladata az egyenlő esélyek biztosítása és a jogok garantálása, a társadalmi és gazdasági szabályozás által. Sőt, esetenként az állam aktívabb gazdasági szerepvállalása is indokolt e célból (Nicolet, 1992: 40-41.). Az államnak tehát erősnek kell lennie a zsarnokság és az egyéni érdekek elleni fellépés

érdekében, ugyanakkor maga az állam is alá van vetve a demokratikus szabályoknak és a törvénynek (Nicolet, 1992: 58.).

Nicolet egyébként egyértelműen írja le azt is, hogy a gazdaságban, ahol a köz- és a magánérdek ellentéte a leginkább megragadható, hogyan gondolkodik a republikanizmus. Mivel a gazdaságnak nem az önmegtartóztatás a természete, helyes, sőt, szükséges az állam beavatkozása az anomáliák kiigazítására (Nicolet 1992: 40.). A republikánus „szociális programban” a kistulajdonosok jelentős szerepet kapnak (lásd: Nagy, 2001: 62.).

Ez sok szempontból magyarázza azt a jelenséget is, hogy a francia jobboldal – mondjuk az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, vagy akár Németország domináns jobboldali áramlataival összehasonlítva – miért ragaszkodik annyira „meglepő módon” az erős, beavatkozó állam megmaradásához (ehhez lásd még: Rosanvallon, 2007a). Amikor az ember Nicolas Sarkozy szövegeivel találkozunk – akinek a gazdaságpolitikáját a francia baloldal gyakran címkézte ultraliberálisnak –, rögtön feltűnik például, hogy Sarkozy mennyire fontosnak tartja az állam szerepvállalását, és mennyire legitimnek, sőt szükségesnek tartja a tisztán piaci folyamatokba történő beavatkozást. *Vallomások* című kötetében hosszan értekezik például arról, hogy 2004-ben milyen erőfeszítéseket tett a bevásárlóközpontokban forgalmazott termékek árcsökkentéséért (Sarkozy, 2006: 55–58.), vagy hogy az Alstom feltőkésítését milyen kormányzati döntések, európai tárgyalások stb. nyomán végezhette el a francia állam.

Visszatérve a republikanizmus kérdéseire: a republikánus projekt működésének központi kérdése az, hogy a polgárok csatlakoznak-e ehhez a projekthez, azaz gyakorolják-e a polgári erényeket, és valóban úgy gondolják-e, hogy a republikánus eszmék által vezérelt állam a közjó hordozója. A republikánus felfogás szerint az embereket meg kell tanítani arra, hogy a saját önző érdekeiket a közérdek figyelembe vételével kövessék, vagy akár teljesen engedjék el, ha azt a közérdek megkívánja. Ezért az oktatás a republikánus projekt „kulcsgazata”, az állampolgárok nevelésének a kiemelt helyszíne. A köznevelés által válik az emberből *citoyen*, azaz a köz ügyei iránt aktívan érdeklődő polgár („A köztársaságnak természetesen szüksége van ügyes termelőkre, mint ahogy tudósokra is. De mindenekelőtt republikánusokra, azaz polgárookra van szüksége” – Nicolet, 1992: 71., ford.: S. E. P.). Nem véletlen, hogy más országokhoz nem hasonlítható módon foglalkoztatja a franciákat a választásoktól való távolmaradás egyre növekvő aránya, ezt ugyanis olyan válságjelenségnek élik meg, amely arra utal, hogy a republikánus értékekhez való kötődés, a republikánus- és a résztvevő *citoyen* eszméjéhez való kötődés úgymond gyengül.

Ugyanakkor az oktatás feladata kezdetben nemcsak a köztársaság normatív fogalmának az elfogadtatása volt. A III. köztársaság magának az államformának a tartósságát, megszilárdítását is igyekezett a mindenkire nézve kötelező oktatás által biztosítani. A mindenkinek kötelező, ingyenes és egységes oktatás a III. köztársaság egyik legmaradandóbb alkotása. Bevezetésének el-

sődleges, deklarált politikai célja az volt, hogy az új köztársasági értékrend a gyermekek oktatásán keresztül megszilárduljon, hogy a rendszerváltási igények, a monarchia iránti vágyakozás megjelenései csírájában elfojthatók legyenek. A nők oktatására is ilyen megfontolások mellett került sor.

A privilégiumokkal és a partikularizmusokkal szembeni ellenérzésekből, az előjogok felszámolásának szándékából következik az, hogy az oktatási rendszerben való sikeres részvétel, a tehetség a társadalmi előrelépés záloga is (Vincent, 2007: 242.). Itt érdemes kitérőként megjegyezni, hogy a köztársasági rendszer rendkívül tudatosan képzi – a meritokrácia elvére támaszkodva – a saját elitjét, elég csak a híres közigazgatási iskolára, az *École nationale d'administrationra* (ENA) gondolni.

A politikai értelemben értéktelített és célra irányuló oktatási, nevelési rendszer csak akkor érheti el célját, teljesítheti be küldetését, ha központilag koordinált, és minden gyermeknek ugyanazt adja. Ebből következik a francia oktatási rendszer két rendkívül fontos jellemzője: a tantervek és módszerek központosított meghatározása, valamint az egyéni szükségletek figyelmen kívül hagyása (az szembemenne nemcsak az egyenlőség eszméjével, hanem a „mindenkinek ugyanazt a nevelést!” célkitűzéssel is, lásd Delsol, 2004: 13.). Hasonlóan fontos következménye az oktatáshoz fűződő republikánus viszonyoknak a (többnyire egyházi) magániskolákkal szembeni gyanakvás, ami időről időre vitákat vált ki Franciaországban a magániskolák szerepét és létjogosultságát illetően.

Továbbmelve: a republikánus eszme deklarálja, hogy csak a kereteket, a szükséges módszereket kívánja megadni a szabad gondolkodáshoz, a konkrét morális tartalmakat vagy a személyes választásokat nem kívánja erőszakkal befolyásolni (Nicolet, 1992: 67–68.). Nicolet szerint a köztársaság nem fogadhatja el a viták megkerülését, vagy azt, hogy vita nélkül fogadjanak el az emberek álláspontokat, a köztársaság ugyanis ellenez mindenféle dogmát vagy doktrínát (Nicolet, 1992: 66.). Ugyanakkor nehéz nem észrevenni, hogy a köztársasági értékrend nagyon is közvetít normatív tartalmakat a köznevelés rendszerében. Az egyik ilyen fontos normatív tartalom a laicitás, az állam és egyház radikális szétválasztása.

Tipikus francia jelenségről van szó, noha az állam és egyház radikális szétválasztása nem francia jelenség, hogy mást ne mondjunk, megfigyelhető az Egyesült Államokban is. Az Egyesült Államokkal ellentétben azonban a francia modellben nincs helye a vallásra, hitre történő politikai utalásoknak – *in God we don't trust* –, ami nyilvánvalóan következik a francia monarchia és a katolikus egyház, a trón és az oltár szoros szövetségéből (emellett érvel: Nicolet, 1992: 106–107.). Franciaországban a vallásos szakralitás teljes száműzéséről van szó a köztereken; közterek alatt értve a közbeszédet, a társadalmi vita tereit is (ha azonban a szakralitás egy szélesebb értelmezését tekintenénk, akkor lehetne amellett érvelni, hogy a szakralitásnak még a szekularizált államban

is van szerepe és jelentősége. Ehhez lásd: Schmitt, 1992). A francia laicitás esetében ugyanis nemcsak arról van szó, hogy az állam nem finanszíroz többé hitéleti tevékenységeket és egyházakat, hanem arról is, hogy a vallás, és annak megnyilvánulásai is kiűzetnek a nyilvános közbeszédből, a közterekről. Ennek a szándéknak az egyik megnyilvánulása az elhíresült kendő-ügy is. Egyesek szerint ez a radikalizmus ahhoz is vezet, hogy a köztársaság saját magát kívánja a vallás helyébe helyezni (Delsol, 2004: 17.), és mint megrendíthetetlen igazságot, létmódot mutatja magát a polgárok felé.

Chantal Delsol egyébként magyarul is megjelent, a *Köztársaság mint francia kérdés* című művében vitriolba mártott tollal értekezik az „ideológiává, sőt vallássá fajult”, saját identitásválságát pedig a formákhoz való ragaszkodás által elleplező köztársasági rendszerről (Delsol, 2004: 23.). Amellett, hogy Delsol francia viszonylatban meglepő intellektuális bátorságról tanúbizonyságot téve helyezi kívül magát az uralkodó köztársasági paradigmán, érvelése kiemelten érdekes a mi témánk szempontjából.

5. A „NORMATÍV KÖZTÁRSASÁG” KRITIKÁJA ÉS ÉRTÉKELÉSE

Delsol abból indul ki, hogy a vallásos szakralitás teljes elvetése messzemenő politikai következményekkel járt a francia közgondolkodásra nézve: *„A vallás és politika szétválasztását – ami a politikai szabadsághoz elengedhetetlenül szükséges – itt úgy értelmezték, hogy a vallást tövestől kell kitépni, ami olyan jól sikerült, hogy az elvek mindenfajta transzcendens gyökereiket elvesztették, ezért egyéb megnyilvánulási formákba, azaz a történelem futóhomokjába kellett kapaszkodniuk. Így az emberi jogok normatív ideálja – mély alapok híján – ideiglenes történelmi alakzatait emelte transzcendens magasságokba, és amint ezek feledésbe merülését tapasztalja, elveszettnek érzi magát. A szakrális rangra emelt és az identitáshoz szorosan kötődő társadalmi és intézményi formáktól megóvni rendkívül nehéz [...] (Delsol, 2004: 35.)”.*

Összességében Delsol amellett érvel, hogy a franciák inkább ragaszkodnak a *formához*, mint azokhoz az értékekhez és alapelvekhez, amelyek a formát létrehozták (i. m. 96. o.), miközben a világ változik, a franciák pedig elszenvetői és nem alakítói a sorsuknak, múltba révedésük és nosztalgiára való hajlamosságuk miatt.

Továbbá rámutat arra a mély – a szerző szerint a demokratikus értékrenddel szembemenő – bizalmatlanságra is, amellyel a köztársaság a saját polgárait kezeli: mint írja (54. o.), a francia köztársasági eszme arra bizonyosságra épül, hogy *„az objektív, társadalmi jó létezik (kiemelés az eredetiben – S. E. P.)”,* illetve hogy *„az önös érdekei fogságában élő hétköznapi ember ezt az objektív és egyúttal egyetemes társadalmi, politikai jót nem ismeri fel. Az elitnek tehát az a feladata, hogy ezt a jót a tudatlan néptömegekkel elfogadtassa (kiemelések az eredetiben – S. E. P.)”.* Ezt Delsol mélységesen antidemokratikus-

nak tartja, egyrészt mert szerinte a politikai döntések nem tudományos döntések (55. o.), hanem értékalapú döntések, amihez nem szükséges szaktudás, másrészt pedig az *a priori* meghatározott közjó idegen a demokraták habitusától, akik azt vallják, hogy a jó nem megismerhető, a közjó pedig értékalapú viták eredménye (64. o.). Mellesleg Delsol hevesen ostromozza az általunk már idézett Claude Nicolet nézeteit is.

A társadalmi igazságosság kapcsán – mely a köztársasági hagyománynak integráns részét képezi – Delsol amellett érvel, hogy a köztársaság csak az anyagi egyenlőségre törekszik (57. o.). Úgy fogalmaz, hogy „a Francia Köztársaság és a szocializmus közötti kapcsolatok egy paradigma állandóságához hasonlíthatók” (80. o.), mikor is „az egyenlőség az önsanyargatást, mint polgári erényt követeli meg, amely az egyéni kezdeményezés és erőfeszítés korlátozását jelenti” (uo.). Majd lesújtó kritikával azt mondja: „az egyenlőség kultusza az irigykedők társadalmához vezet, mert azt a jelentést hordozza magában, hogy mindenfajta egyenlőtlenység igazságtalan, amit orvosolni kell [...] az egyetlen, amit egyenlő mértékben el lehet osztani, a pénz. Így válik a köztársaság a pénz és az anyagi javak elosztásának gépezetévé” (88. o.). (Mások ezzel szemben azt emelik ki, hogy a modern republikánus eszme elutasítja „mind a *laissez-faire* liberalizmust, mind a disztributív szocializmust”, éppen arra hivatkozva, hogy a társadalom egyes tagjai tehetségesebbek vagy kitaróbbak, aminek meg kell adni a jutalmát – Vincent, 2007: 242.).

A francia mozdulatlanság és múltba révedés megnyilvánulásának látja Delsol a „francia kivételesség” sokat hangoztatott fogalmát is: „azt a kívánságot fejezi ki, hogy kerüljük el a történelem viharait, és egyetlen túlélőként mentsük a menthetetlent” (99. o.).

Sudhir Hazareesingh, a *Dictionnaire critique de la République* című kötetről írott recenziójában (Hazareesingh, 2004) érdekes és hasznos megjegyzéseket fűz a fent ismertetett republikánus projekthez és annak kritikájához is – szempontunkból megállapításai azért érdekesek, mert külső szemlélőként nem belülről tekinti a republikanizmus kérdését.

Mindenekelőtt maga is nyugtázza, hogy a republikanizmus, sőt, maga a köztársaság, amelyet a fenti kötet bemutat, egy életmód, amelynek megvan a maga rituáléi, szokásai, értékei stb., amiből implicit módon az vonható le, teszi hozzá, hogy a republikanizmus sikerét elsősorban az adta a politikai ellenfelekkel szemben, hogy képes volt az erkölcs és a kultúra területére, azaz a magánszférába is behatolni (Hazareesingh, 2004: 475.).

Az érdekesebb szócikkek áttekintése során Hazareesingh arra jut, hogy a republikanizmus egy ellentmondásos jelenség, melytől nem idegen az idegenellenesség, továbbá a francia állam sem igazán nyitott a kulturális pluralizmusra (Hazareesingh, 2004: 475.). Ezen túlmenően viszont sokkal érdekesebb, amikor rámutat arra, hogy a republikánus eszme és a realitás között esetenként mekkora szakadék tátong pl. az oktatás és a társadalmi osztályok helyze-

te területén (Hazareesingh, 2004: 477–478.). (Fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy a francia értelmiség – elsősorban annak is a Franciaországban nagy hagyománnyal bíró kritikai irányzatokhoz tartozó csoportja – tisztában van azzal, hogy a politikai gyakorlat és annak eredményei nem minden esetben felelnek meg a republikánus eszméknek. Erre utal Hazareesingh is. Közismert például, hogy a meritokrácia eszméje „újratermeli” a képzett értelmiséget, közismert, hogy az úgynevezett elit *grande école*-okba mennyire nehéz bejutni, és így tovább. A republikánus hagyomány sokszor nem tud mit kezdeni azzal, hogy az esélyegyenlőség formális biztosítása önmagában nem vezet egyenlő esélyekhez.)

Hazareesingh azt is nyugtázza, hogy az általa szemlézett műből tulajdonképpen hiányzik Rousseau, vagy éppen a bonapartista hagyomány, annak ellenére, teszi hozzá, hogy a demokratikus folyamatok és struktúrák kialakításában a bonapartizmusnak igenis szerepe volt (pl. a szavazójog kiterjesztésével). Ez azt jelenti, hogy a demokratikus fejlődés nem kizárólagosan republikánus projekt volt Franciaországban, húzza alá azzal a maliciózus megjegyzéssel, hogy a régi szokásokat (tudniillik a republikánus ideológiai kirekesztést) nehéz levetkőzni (Hazareesingh, 2004: 478–479.). (A bonapartizmus franciaországi jelentőségét egyébként más szerzők is aláhúzzák, így a már többször – általunk és Hazareesingh által is – idézett Pierre Rosanvallon, aki a „francia politikai kultúra lényegének” nevezi: Rosanvallon, 2007a: 123.).

Ellépve Hazareesingh megjegyzéseitől, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a francia történeti és politológiai szakirodalomban (és közbeszédben) sok esetben megfigyelhető a demokrácia és a köztársaság fogalmának a keveredése, ami az analitikus eszköztárral dolgozó külső szemlélő helyzetét nem könnyíti meg – legalábbis folyamatosan és erőszakosan kényszeríti a kritikai olvasásra és a folyamatos átértelmezésre. Sokszor a köztársaság mintha nem egy államforma lenne a francia közbeszédben, hanem egy speciális, bizonyos normatív attribútumokkal rendelkező állam- és kormányforma, amelynek sok szempontból referenciapontja a III. köztársaság, és amelybe a közvetlen demokrácia eszméje, vagy a parlamenti jogkörök csökkentésének eszméje konkrétan nem fér bele (az általában Rousseau nevéhez kötött közvetlen demokrácia-eszme szorosan kapcsolódik a francia gondolkodásban a bonapartizmushoz, illetve a II. köztársaság népszavazáson történt, dicstelen megbuktatásához, a császárság visszaállításához).

Delsol e problematika elemzése során egyenesen odáig megy, hogy szembeállítja a demokrácia és a köztársaság fogalmát, mondván, „a republikánus egység és a demokratikus sokféleség, a republikánus gyanakvás és a demokratikus bizalom” szükségképpen szembekerül egymással (Delsol 2004: 32.). Érdekes kérdés a jövőre nézve, hogy a köztársaság és a demokrácia fogalmának efféle lassú szétválása, szétválasztása esetlegesen milyen politikai vitákat eredményezhet majd Franciaországban.

6. KÖZTÁRSASÁGI REFLEX, PARADIGMA, KÉRDÉSTILALMAK

Felmerül a kérdés, hogy ha a köztársaság a jelenlegi francia politika élet uralkodó paradigmája, ha a legitimnek tartott politikai erők csak a köztársasági paradigma keretein belül versenyezhetnek egymással, akkor mi van a paradigmán kívül?

„A köztársaság csak a saját előfeltételei mellett fogadja el a demokratikus vitát” – így Chantal Delsol (i. m. 104. o.), aki ugyancsak fején találja a szöveget, s a „köztársasági reflexnek” nevezett jelenség mai megnyilvánulási formájának a lényegére tapint rá. Köztársasági reflex alatt tulajdonképpen azt a folyamatot értjük, amikor a „bevett, legitimnek tartott” francia politikai erők, legyenek akár ellenfelek is, összefognak a köztársaság ellenségeinek tartott erőkkel szemben.

A köztársasági reflex mindazonáltal változó történeti jelenség, és akár olyan események kontextusában is értelmezhető, mint mondjuk a Népfront harmincas évekbeli szerepe. A köztársasági reflex ugyanis kezdetben az államformára, majd a kormányformára vonatkozott, manapság pedig a köztársaság fentebb ismertetett normatív fogalmához kötődik, s elsősorban a jobb- és baloldali szélsőségekkel szembeni fellépésben nyilvánul meg. És ez az összefogás nem egyszerűen a szélsőségek elleni összefogást jelenti, noha azt is, hanem a köztársasági értékrend védelmének a szándékát (igaz, láthattuk, hogy itt egy elég nehezen definiálható és értelmezhető jelenséggel állunk szemben, ami a „reflex” számára is némi „rugalmasságot” biztosít). Ennek a republikánus reflexnek a leglátványosabb és legismertebb esete, amikor 2002-ben a baloldali szavazók kénytelen-kelletlen Jacques Chirac-ra adták szavazatukat az elnökválasztás második fordulójában, hogy megakadályozzák Jean-Marie Le Pen elnökké választását.

A már igen sokszor és kimerítően idézett Chantal Delsol úgy véli, hogy „a konszenzus ellen fellázadni csak a nihilizmus eszközével lehet, ugyanis az egyetlen és kizárólagos végső cél kisajátít minden meghatározást, koncepciót, a referenciákat saját magának kaparintja meg [...]. Vele szemben csak a nagy Semmi található. Azért, hogy másképpen lehessen dönteni, mindenre Nemet kell mondani” (Delsol, 2004: 136.). Ha a politikai filozófia adhat fogódzókat a Le Pen-jelenség értelmezéséhez, akkor ez a meglátás vélhetően jelölt a feladatra.

Természetesen a köztársasági reflex témájában hosszan elemezhetőek lennének konkrét kortárs esetek is, például Nicolas Sarkozy volt köztársasági elnök azon intézkedései, kampányfogásai, amelyeknek során taktikai okokból a Nemzeti Front vadászterületén járt, vagy amikor 2012-ben „Le Pent a köztársasággal kompatibilisnek nyilvánította” (lemonde.fr, 2012). Általában a szavak is elegendőek ahhoz, hogy beindítsák a köztársasági reflexet: Sarkozy-ról is számos republikánus vélte úgy (nemcsak a baloldalon), hogy veszélyesen kilépett az uralkodó paradigmából, azaz a szavak beindították a reflexet. A köz-

társaság esetében ugyanis olyan paradigmával állunk szemben, amely egyrészt normatív módon meghatározza a politikusok elfogadható beszédmódját, cselekvését, másrészt a használható eszközök és a vállalható célok tekintetében is meghúzza a határokat. Ezeket a határokat pedig átlépni nem lehet, annak következménye van – például a köztársasági reflex feléledése.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila (1986): „A politikai demokrácia és a differenciáció elve (Franciaország)”. *A polgári demokrácia mítosza és valósága*. Kossuth Könyvkiadó.
- Avril, Pierre (2008): Enchantements et désenchantements constitutionnels sous la Ve République”. *Pouvoirs*, No. 126., 2008. szeptember 6–16., <http://www.revue-pouvoirs.fr/126-La-Ve-Republique.html>.
- Baracs Dénes (1981): *Mitterrand – Franciaországi változások*. Kossuth Könyvkiadó.
- Boros Zsuzsanna (1994): *A Vichy-Franciaország. A francia állam születése és a „nemzeti forradalom” első időszaka*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Boros Zsuzsanna (2011): *Rendszerváltások Franciaországban*. Budapest, L’Harmattan.
- de Gaulle, Charles (1973): *Háborús emlékiratok*. Gondolat.
- Delsol, Chantal (2004): *A köztársaság mint francia kérdés*. Magyar Szemle Könyvek.
- Ferro, Marc (2010): *De Gaulle expliqué aujourd’hui*. Paris, Éditions du Seuil.
- Furet, François–Ouzouf, Mona (1993): „Préface”. In: *Le siècle de l’avènement républicain*. Szerk.: Furet–Ouzouf, Gallimard, 7–22.
- Goulemot, Jean-Marie (1993): „Du républicanisme et de l’idée républicaine au XVIIIe siècle”. In: *Le siècle de l’avènement républicain*. Szerk.: Furet–Ouzouf, Gallimard, 25–56.
- Hahner Péter (2007): „A köztársaság nehéz győzelme Franciaországban”, In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István, Napvilág Kiadó, 93–105.
- Hazareesingh, Sudhir (2004): Who Belongs to the French Republic, and to Whom does it Belong?. *European Journal of Political Theory*, 2004: 3., 473–480., <http://ept.sagepub.com/content/3/4/473.extract>.
- Johancsik János (2003), A pártok és politikai stabilitás a francia rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2003/3, 79–108.
- LeMonde.fr (2012), Sarkozy a bien assuré que Le Pen „est compatible avec la République”. *le monde.fr*, 2012. április 25., http://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2012/article/2012/04/25/sarkozy-a-bien-assure-que-le-pen-est-compatible-avec-la-republique_1690764_1471069.html.
- Nagy Miklós (2001): *A francia republikanizmus főbb kérdései – A republikánus hagyomány a francia köztársasági rendszerekben*. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3/1/nm_szte_koztars.pdf.
- Nicolet, Claude (1992): *La République en France – État des lieux*. Éditions du Seuil.
- Pollard, Malcolm (1999): The fiction of Mitterrand and cultural policy: politics and its discontents. *French Cultural Studies*, 1999:10, 21–37., <http://frc.sagepub.com/content/10/28/021.extract>.
- Poulard, Jean V. (1990), The French Double Executive and the Experience of Cohabitation. In: *Political Science Quarterly*, 1990/2, 243–267.

- Raynaud, Philippe (1993): L'idée républicaine et „Le Fédéraliste. In: *Le siècle de l'avènement républicain*. Szerk.: Furet–Ouzouf, Gallimard, 57–79.
- Rémond, René (1982): *Les droites en France*, Aubier.
- Rosanvallon, Pierre (2007a): A francia „illiberalizmus” alapjai és problémái. In uő: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Napvilág Kiadó, 115–124.
- Rosanvallon, Pierre (2007b): Politikai racionalizmus és demokrácia Franciaországban (XVIII–XIX. század). In uő: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó, 31–50.
- Sarkozy, Nicolas (2006): *Vallomások*. Budapest, Századvég.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Soós Eszter Petronella (2012): Rendszerváltás mint francia szokás. *Politikatudományi Szemle*, 2012/1, 155–162.
- Szigeti Péter (1990): Pluralista demokrácia – francia módra. *Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság, évkönyv*. Budapest, 1990, 32–46.
- Vincent, K. Steven (2007): The Republican Moments in Modern France. *European Journal of Political Theory*, 2007:6, 239–248. <http://ept.sagepub.com/content/6/2/239.extract>.

POLITIKAI VEZETÉS ÉS KOLLEKTÍV CSELEKVÉS

Boda Zsolt

(tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány azt a klasszikus kérdést veti fel, hogy miként működik a vezetés mechanizmusa és a kollektív cselekvés problémája felől értelmezi a problémát. Hogyan képes a vezető áthidalni a kollektív cselekvési problémákat alapvetően jellemző inkongruenciát az egyéni ösztönzők és a kollektív cél között? Az elemzés visszanyúl a leadership-irodalom klasszikus szerzőjéhez, J. M. Burns-höz, és az ő általa javasolt tranzakciós és transzformatív vezetői stílus fogalmait értelmezi a kollektív cselekvésről szóló politikatudományi eredmények tükrében. A tanulmány továbbá amellett érvel, hogy a morális vezetés burns-i koncepciója jól illeszkedik a legitimitás és intézményi bizalom, illetve a leadership-irodalom egyes újabb eredményeihez, és mint ilyen, érdemes a figyelmünkre. Általában ugyanis elmondható, hogy a vezetés mechanizmusának, működésének az elemzése a politikatudományban sokkal kisebb súlyt kap ahhoz képest, ahogyan a menedzsmenttudományban kezelik a kérdést.

Kulcsszavak: vezetés ■ kollektív cselekvés ■ tranzakciós vezetés ■ transzformatív vezetés ■ morális vezetés ■ bizalom

Jon Elster, a norvég társadalomtudós egyszer úgy fogalmazott, hogy „a politikatudomány annak vizsgálata, hogy milyen módokon lehet meghaladni a fogolydilemmát” (Elster, 1976: 248.). A közgazdasági Nobel-díjas Elinor Ostrom¹ hasonlóképpen azt írta egy helyütt, hogy „a politikatudomány központi témája a kollektív cselekvés elmélete” (Ostrom, 1998: 1.).

Mondhatjuk például, hogy a kollektív cselekvés létrehozása az állam létének legalapvetőbb legitimitációja (Ostrom, uo.). Már Thomas Hobbes is amellett érvelt, hogy az állam legfontosabb funkciója, hogy a törvényességet biztosítsa: az egyéni, önző késztetéseket általános normákkal korlátozza, és így megteremtse a szerződések betartásának, és végső soron a szabályozott együttműködésnek a feltételeit. Ez pedig a klasszikus kollektív cselekvési problémák logikája mentén azt jelenti, hogy a rövid távú, egyéni haszonszerzésre való motiváció háttérbe szorul, és mód nyílik a kollektívának mint olyanak előnyösebb közös cselekvések megvalósítására, azaz a közjavak biztosítására.

Az állam és a politika ebben az összefüggésben tehát, ahogy Elster írta, a kollektív cselekvési probléma meghaladásaként értelmeződik, mint a legitim kényszer és a hierarchikus koordináció működtetője. Azonban elméleti és empirikus érvek is azt támasztják alá, hogy a hierarchikus koordináció nem tud hatékonyan működni. A racionális önérdék által motivált cselekvőket a hierarchikus koordináció a szankciók kivetésével és érvényesítésével tudja a normák betartására rávenni, ami azonban csak akkor működik, ha a központi ellenőrző tökéletes információval rendelkezik a cselekvők magatartásáról, és képes a hatékony szankcionálásra (Miller, 2003; Bianco–Bates, 1990). Ezek az ideális feltételek azonban a valóságban szinte soha nem teljesülnek, különösen nem olyan komplex és sokszereplős helyzetekben, mint amelyek a politika működését jellemzik. A tökéletes ellenőrző éppen olyan ideális feltétel, mint a tökéletes piac – módszertani posztulátumnak alkalmas, ám empirikus realitása kétséges.

Kiindulópontként tehát elfogadhatjuk azt, hogy (1) a kollektív cselekvési problémák áthatják a politika működését; és (2) a hierarchikus koordináció, mint a kollektív cselekvési problémák megoldásának egyik klasszikus eszköze valójában nem tud effektíven működni racionális cselekvőket feltételezve. Másfelől viszont hiába vannak ilyen kollektív cselekvési problémák, a valóságban ezek gyakran meg is oldódnak. Hogyan lehetséges ez a fenti elméleti problémák ellenére? Tökéletes ellenőrző hiányában csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, hogy az ember sem tökéletesen racionális és önérdékkövető lény. Hogy korlátozott racionalitás jellemzi és az önérdéken túl egyéb, például morális szempontok is vezérlik.

Más szavakkal, a kollektív cselekvési problémák lehetséges elméleti megoldása az, ha lazítunk a racionális önérdékkövető cselekvési modell szigorú előfeltevésein és elfogadjuk, hogy létezhetnek a hierarchikus koordináción kívül egyéb eszközök e problémák kezelésére. Mindez nem jelent feltétlenül radikális szakítást a kollektív cselekvési problémák alapjául szolgáló elméleti feltevésekkel. Ostrom (1998) is azt javasolja, hogy az önérdékkövetés motívumát nem kell feladni, ám azt ki kell egészíteni más típusú motivációkkal. Érveim szerint a politikai cselekvések számos fajtájának a megértésére hasznos lehet a politikai közösség javát szem előtt tartó Homo politicus koncepciója, amit máshol már bemutattam (Boda, 2012). Azonban további kérdés, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyek játékba hozzák ezt a motivációt, és elősegítik, hogy más típusú megfontolások, ösztönzők szerepe hátrébb szoruljon.

Jelen írásban nem tárgyalom az Ostrom (1998) által is felvetett szempontokat, így a reciprocitás szerepét, amelynek elsősorban az egyének közötti együttműködés kialakításában van fontos szerepe. Kérdésem az, hogy az együttműködés általános pszichológiai vagy szociológiai magyarázatain túl van-e olyan mechanizmus, ami eredendően politikai, legalább abban az értelemben, hogy a politikára inkább jellemző, a politika működéséből inkább kö-

vetkezik. (Nem kizárva persze, hogy a politikában is működnek más, a kooperációt támogató mechanizmusok, illetve, hogy az itt bemutatottak is jelen vannak más társadalmi szituációkban is.) Itt a vezetés funkciójáról és működéséről lesz szó.

A vezetés a klasszikus racionális cselekvési modellekben nem jelenik meg, illetve csak mint a jutalmazás/szankcionálás ágense bukkan fel, vagyis a szerepe leginkább a hierarchikus koordináción belül, vagy ahhoz erősen hasonlító módon értelmezhető. Mint látjuk majd, a vezetés politikai értelme nem ez. A korlátozottan racionális és részben morális cselekvők világában ugyanis a vezetés látványosan képes működni: emberek csoportjai, sőt, tömegei képesek követni a vezetőt, és iránymutatása szerint, akár a saját közvetlen érdeküknek is ellentmondva cselekedni. Ebben a világban tehát a vezetés a kollektív cselekvési avagy együttműködési problémák megoldásának egy potenciálisan igen hatásos eszköze.

Tanulmányom tehát azt az alapvető kérdést veti fel (újra), hogy miként működik a vezetés mechanizmusa. Hogyan képes a vezető áthidalni a kollektív cselekvési problémákat alapvetően jellemző inkongruenciát az egyéni ösztönzők és a kollektív cél között? Elemzésemben visszanyúlok a leadership-irodalom klasszikus szerzőjéhez, J. M. Burns-höz, és az ő általa javasolt tranzakciós és transzformatív vezetői stílus fogalmait értelmezem a kollektív cselekvésről szóló politikatudományi eredmények tükrében. Amellett érvelek továbbá, hogy a morális vezetés burnsi koncepciója jól illeszkedik a legitimitás és intézményi bizalom, illetve a leadership-irodalom egyes újabb eredményeihez, és mint ilyen, érdemes a figyelmünkre. Általában ugyanis elmondható, hogy a vezetés mechanizmusának, működésének az elemzése a politikatudományban sokkal kisebb súlyt kap ahhoz képest, ahogyan mondjuk a menedzsment tudományban kezelik a kérdést. Tanulmányom erre a problémára is fel kívánja hívni a figyelmet, és további empirikus kutatások alapjait is igyekszik megvetni.

A VEZETÉS TITKA

A kollektív cselekvés olsoni elmélete alapján, racionális cselekvőket feltételezve a valódi kollektív cselekvési dilemmák maguktól nem oldódnak meg, sőt, a külső kényszerítés is csak szuboptimális eredményre vezethet. Ha azonban Ostrom (1998) nyomán korlátozottan racionális és morális megfontolások által is motivált cselekvőket feltételezünk, akkor az együttműködésnek van esélye, mert mozgósíthatók azok az ösztönzők, amelyek a kooperáció felé mutatnak. Hétköznapi belátásunk, hogy ezt a mozgósítást legegyszerűbben egy vezető (leader) tudja elvégezni – legyen szó klub, civil egyesület, egy párt megszervezéséről, működtetéséről; vagy éppen a nemzet mozgósításáról egy kollektív cél (például háborús erőfeszítés) érdekében. De pontosan hogyan? Miként le-

hetséges az, hogy egy ember szavát mások, akár sokezres tömegek kövessék; azonosuljanak az általa kijelölt célokkal, és elfogadják az utasításait?

A „miként lehetséges” kérdés két szinten is megválaszolható. Az egyik szinten a kérdés arra utal, hogy a kollektív cselekvési problémát a vezető működése hogyan érinti, és melyek azok a változók, amelyek révén az együttműködés felé tudja terelni az egyéneket. A másik, mondjuk úgy mélyebb szint, a vezetés mint olyan „titkát” keresi: hogyan képes a vezető hatni a kritikus változókra, miért fogadják ezt el tőle.

J. M. Burns nyomán szokás különbséget tenni a kényszerítés – avagy a pusztá hatalomgyakorlás – és a vezetés között (Burns, 1978: 19.). Abban nincsen semmi „titok”, ha valakinek hatalma van másokat kényszerrel, fenyegetéssel, büntetéssel, vagy akár jutalmazással rávenni bizonyos tevékenységek elvégzésére. Ezt nevezhetjük akár a vezetés kudarcának is (Haslam et al. 2011: 1.). Az igazi kérdés az, hogy miként jön létre a vezetés, mint sajátos viszony a vezető és a vezetettek között, amelyben a vezetettek is meg akarják tenni, amit a vezető akar. Burns úgy érvel, hogy a vezetésről akkor beszélhetünk, amikor a vezető rá tudja venni a vezetetteket, hogy *önmaguk és a vezető* motivációit (vágyait, szükségleteit, törekvéseit és elvárásait) kövessék (Burns, 1978: 19.). Vagyis a vezetés, szemben a pusztá hatalomgyakorlással, elválaszthatatlan a követők szükségleteitől és céljaitól. Vegyük észre, Burns azt feltételezi, hogy az emberek nem követik automatikusan a motivációikat, céljaikat, hanem szükség van a vezetőre annak érdekében, hogy ezeket közösen megvalósítsák. Azaz – bár ezt a fogalmat nem használja – Burns tulajdonképpen egy kollektív cselekvési problémát feltételez a vezetésre irányuló igény mögött.

Burns javaslata a kényszerítés és a vezetés közötti különbségtételre persze legitim és releváns, ugyanakkor a hierarchikus koordinációról adott elemzések fényében (vö. Miller, 2002) azt kell mondanunk, hogy a „pusztá hatalomgyakorlás” inkább a kivétel, mint a szabály, ugyanis egyszerűen nem tud elég hatékonyan működni. E szempontból megvilágító erejű Bianco és Bates a kollektív cselekvés problémájának a vezetés általi megoldását elemző, a formális modelleket alkalmazó tanulmánya (Bianco–Bates, 1990). Bár az elemzés a klasszikus racionális döntési modellből indul ki, amelyben az effektív vezetés csak az ellenőrzés és a szankcionálás mechanizmusain keresztül tudja érvényre juttatni a köz javát, a következtetés az, hogy a vezető nem csupán a kontroll és a büntetés eszközeivel kell rendelkezzen, hanem reputációval is. A cselekvés ugyanis mindig a jövőre vonatkozik, ezért a vezetetteknek hinniük kell abban, hogy az effektív vezetés eszközeivel a jövőben is tud és akar majd élni. A reputáció pedig, akárhogy is nézzük, egy sajátos viszony a vezető és a vezetettek között, amely túlmutat a nyers kényszerítésen.²

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a jelentős mértékben a szankciók fenyegetésére alapozott vezetés elméletileg kevésbé izgalmas probléma, és tulajdonképp a hierarchikus koordináció kategóriája alá tartozik. A továbbiakban én

sem ezzel foglalkozom, hanem a Burns által említett komplex viszonytal. A kérdés továbbra is az, hogy a vezető és a vezetettek miként tudják összehangolni a szükségleteiket és céljaikat úgy, hogy abból közös cselekvés származzon. Burnstól származik a leadership-irodalomban azóta már klasszikussá vált distinkció a *tranzakciós* és a *transzformatív* vezetési stílus között, amely az összehangolás két alapvető útját mutatja meg (Burns, 1978).

A tranzakciós stílusú vezető autoritását onnan meríti, hogy képes olyat nyújtani a tagoknak, amire azoknak szükségük van. Egyfajta csere, „piaci tranzakció” jön létre a vezető és a vezetettek között, ami racionálisan, ti. a vezetettek önérdek-alapú motivációja alapján is érthetővé teszi a vezetés tényét. A tranzakció tárgya persze nem feltétlenül valamilyen anyagi erőforrás: politikai vagy pszichológiai előnyök is kicszerélődhetnek, illetve ezek kombinációja is előfordulhat (pl. politikai előnyök pénzért). Tranzakciós vezetési stílusról beszélhetünk például egy vállalatnál akkor, ha a beosztott tudja: pontosan és színvonalasan elvégzett munkáját a főnöke korrekten honorálni fogja előléptetéssel, fizetésemeléssel, nyilvános elismeréssel. Ugyancsak ebbe a típusba sorolható az a politikai vezető, akit társai, pártja, szövetségesei azért támogatnak, mert arra számítanak, hogy hatalomhoz jutva kinevezésekkel, megrendelésekkel stb. ellentételezi a segítséget.

Kérdés, hogy a tranzakciós vezetési stílus alkalmas-e arra, hogy kollektív cselekvési problémák megoldásához hozzájáruljon. Ebben a megközelítésben a tranzakció tárgya éppen az lehet, hogy az egyén adja a támogatását, a közreműködését, míg a vezető ezt azzal viszonozza, hogy gondoskodik a többiek együttműködéséről, és ezáltal a közjószág létrejöttéről. Mivel a tranzakciós vezetőnek sincsenek meg feltétlenül a kényszerítő eszközei, a sikere azon fog múlni, a vezetettek vajon elhiszik-e neki, hogy képes a többiek együttműködését is elnyerni. Ha elég sokan elhiszik ezt, akkor a kollektív cselekvés afféle önbeteljesülő logikával létrejön. Vagyis az Ostrom (1998) által emlegetett alapviszonyok, a reciprocitás, a reputáció és a bizalom működésén múlik a siker. Jegyezzük meg, hogy a klasszikus, olson-i racionális modellben a tranzakciós vezető nem járna sikerrel: hiába győzködi racionális érvekkel a közösség tagjait, hogy érdemes együttműködniük, ők ezt egyébként is tudják, mint ahogyan azt is, hogy ennek ellenére egyéni szinten a legésszerűbb, ha nem tesznek semmit. Ám korlátozottan racionális, és az együttműködésre hajlandó egyéneket feltételezve elképzelhető, hogy a tranzakciós stílusú vezető képes kooperációra sarkallni a közösség tagjait – pusztán a fellépése az együttműködés létrejöttének garanciájaként értelmeződik, és ez átbillentheti a „kapcsolót” az önző és a kooperatív motivációk között.

De hogyan tudja ezt megtenni a vezető? Finkel et al. (1989) úgy érvel, hogy a kollektív cselekvés előmozdításához a „kollektív racionalitást” kell mozgósítania, és ez alapvetően kétféle módon mehet végbe. Az egyik szerint az egyéni hozzájárulások jelentőségét kell hangsúlyozni, növelni. Ezzel az egyéni ön-

érdekkövető motivációkra hatunk, hiszen csökkentjük az egyéni cselekvés „holtteher veszteségét”, és közvetlen kapcsolatot teremtünk az egyéni cselekvés és a kollektív eredmény között. Bár ez a taktika tökéletes racionalitást feltételezve nem működne, a korlátozott racionalitás világában működőképes lehet. A másik eljárás szerint a részvétel kötelességét kell hangsúlyozni – vagyis a morális érveket kell bevetni. A tranzakciós vezetési stílusban elsősorban az első eljárás működik.

Így például a kollektív cselekvés nagyobb eséllyel jön létre, ha sikerül közvetlen kapcsolatot létrehozni az egyéni hozzájárulás és a közös siker között. Ennek egyik módja lehet, ha sikerül a szituációt átértelmezni, és a kollektív cselekvési problémát a „leggyengébb láncszem” problémává alakítani, amelyben mindenkire szükség van (Green–Shapiro, 1994: 77). A kollektív cselekvés, avagy más megfogalmazásban a közjavak létrehozása ugyanis többféleképpen történhet (vö. Severino és Tubiana, 2001). A környezeti minőség biztosítása például klasszikus kollektív cselekvési probléma: a közösség összesített erőfeszítésén múlik. De van olyan közjószág, amelynek a létezése, vagy a minősége egy esetleg néhány domináns „szolgáltatótól” függ. Az AIDS ellenszerét például elég, ha egy kutatóközpont előállítja (feltéve, hogy közjózágnak minősül, és ingyen eljut a betegekhez). Más közjavak minőségét a „leggyengébb láncszem” határozza meg: ilyen például a járványok elleni küzdelem. Hiába tesznek erőfeszítéseket az egyik országban arra, hogy megfékezzenek egy járványt, ha a szomszédos országban szabadon terjed.

Ha tehát a vezető meg tudja győzni a résztvevőket, hogy itt igazából egy „leggyengébb láncszem” problémáról van szó, és mindenkire szükség van, akkor az egyének átérezvén cselekvésük tétjét, nagyobb eséllyel járulnak hozzá a kollektív erőfeszítéshez – amelynek a sikere számukra is hasznot eredményez. Több kutatás kimutatta ugyanis, hogy egyes kollektív cselekvési helyzetekben, például a mozgalmakban résztvevők úgymond irracionálisan túlértékelik a saját szerepük jelentőségét (Finkel et al. 1989, Chong, 1991).³ Ha ezt az érzést tudja erősíteni, akkor a tranzakciós vezető tulajdonképp nem tesz mást, mint az egyéni hozzájárulás és a kollektív siker közötti értékülönbözetet csökkenti: míg a kollektív cselekvési problémában az egyéni hozzájárulás túl költségesnek tűnik az eredményhez képest (hiszen az ettől függetlenül vagy létrejön vagy nem), addig itt az egyéni árat mindenképp meg kell fizetni az eredményért, hiszen közvetlen kapcsolat van a kettő között.

Egy másik taktika lehet a probléma, illetve a siker általi személyes érintettséget hangsúlyozni, ugyanis az empirikus vizsgálatok szerint ez növeli a kollektív cselekvésben való részvétel esélyét (Green–Shapiro, 1994: 85.). Úgy tűnhet, hogy itt nincs másról szó, mint racionális önérdékkövetésről, ám jegyezzük meg, hogy ez a jelenség ellentmond az olsoni modellnek, hiszen az éppen azt állítja, hogy a racionális cselekvők az érintettség, és a kollektív cél (azaz a közjószág) által biztosított előnyök *ellenére* sem fognak részt venni a kollektív

cselekvésben. Ám a korlátozottan racionális cselekvők inkább hajlandóak részt venni a közös cselekvésben, ha az a személyes életüket, érdekeiket, értékeiket stb. érinti. Ha a személyes érintettséget hangsúlyozza, akkor a tranzakciós vezető ismét csak az egyéni hozzájárulás és a kollektív siker közötti értékkülönböt csökkentti.

Az előző két vezetői taktika az egyéni hozzájárulás „holtteher-veszteségét” csökkentette, ám érdemes lehet a siker költségét is csökkenteni, például úgy, hogy azt kézzelfoghatóvá, közelivé, elérhetővé teszi. A tiltakozó mozgalmakban például nagyobb valószínűséggel vesznek részt az emberek, ha a siker valószínűsége nő – például a tömeg nagysága elért egy kritikus méretet (Finkel et al. 1989). Racionális – ha nem is az olsoni értelemben – akkor tenni erőfeszítést vagy kockáztatni, amikor a siker esélye nagyobb, a kudarc – és az ezzel járó negatív következmények – pedig kisebbek. Chong (1991) szerint bármi is a motivációja a mozgalmakat kezdeményező „irracionális” kisebbségnek, a kritikus tömeg percepciója a helyzetet fogolydilemmából ún. biztosítási játékká alakítja, amelyben már érdemesebb részt venni, mint kimaradni belőle.

A tranzakciós vezetési stílus tehát a (korlátozottan) racionális megfontolásokra épít, és fellépésével, érveivel igyekszik garanciával szolgálni arra, hogy egyénileg érdemes részt venni a közös cselekvésben. Mondhatjuk, hogy a vezető manipulál, abban az értelemben, hogy a helyzetet igyekszik átértelmezni (vö. Körösi, 2009), ám ennek itt nincs morális felhangja, csupán a beavatkozás tényére utal.

A *transzformatív* vezetői stílus ezzel szemben nem az érdekek, törekvések és célok racionális összehangolásán alapul, hanem azon, hogy a vezető képes megnyerni a vezetettek elköteleződését, és „a vezető és a vezetettek a motiváltság és a moralitás magasabb szintjére emelik egymást” (Burns, 1978: 20.). Bár itt is kölcsönös viszonyról van szó, kívülről mégis úgy tűnhet, hogy a vezető inspirálja, motiválja, feltűzeli, lelkesíti a követőit, akik az ügyel azonosulva sokszor saját korlátaikat is túllépve (vagy túllépni akarva) cselekednek a közös cél érdekében. Jegyezzük meg, hogy Burns szerint akár tranzakciós, akár transzformatív vezetési stílusról beszélünk, a lényeg maga a vezetés mechanizmusa, hiszen a cél lehet vallási, gazdasági, vagy – és számunkra ez az érdekes – politikai.

A transzformatív vezetési stílus több kérdést vet fel. Miért fogadják el az emberek egy vezető vízióit, miért azonosulnak vele, és vállalják az utasítások végrehajtásából származó kellemetlenségeket, költségeket? Mi a vezetettek motivációja? Talán mondani sem kell, hogy az olsoni modellben a transzformatív vezetés gyakorlatilag értelmezhetetlen. Esetleg a „szelektív ösztönzők” fogalmához köthető, amely ugye az együttműködés valamilyen társadalmi, morális jutalmazását, illetve az önző magatartás ugyanilyen szankcionálására utal. A szelektív ösztönzők azonban inkább társas, kollektív mechanizmusnak, a normák hatásának feleltethetők meg, és Olson a vezetés problémáját nem elemzi.

A vezetőkre vonatkozó irodalom egy része valamilyen rendkívüli tulajdonságot feltételez a vezetőkről, amely mintegy mágnesként vonzza a követőket, akik félretéve józan megfontolásaikat, irracionális, érzelmi okokból hallgatnak rá. Max Weber karizmáról beszél, valamilyen racionálisan nehezen megérthető és elemezhető jellemvonásról, amely olyan vonzerőt gyakorol a tömegekre, hogy a vezető hatása és irányítása alá kerülnek (Weber, 1987). De a vezetők rendkívüli tulajdonságai Burns művében is többször említetnek (Burns, 1978). A „nagy emberek” rendkívüli tulajdonságainak hangsúlyozását, és ehhez kapcsolódóan az életrajzok tanulmányozását vagy karakterrajzok, személyiségmodellek felállítását nevezik Alexander Haslam és szerzőtársai a vezetéspszichológia régi iskolájának (Haslam et al., 2011). Szerintük a vezetői karakter elemei vagy közhelyesen általánosak (pl. „intelligencia”), vagy igen vitathatóak: a társadalmi helyzetek sokféleségében számtalan vezetői karakter érvényesülhet. A vezetők karaktervonásait elemző empirikus tanulmányok eredményei jelentős szórást és magyarázat nélküli reziduumot mutatnak, arról nem beszélve, hogy nincs olyan tulajdonság, amiben a „minél több van belőle, annál jobb” elve érvényesülne. Például a vezetők általában intelligensebbek az átlagnál, de nem *sokkal* intelligensebbek (Haslam et al., 2011: 9).

A karizmatikus vezetők személyiségrajzának megbízhatatlanságát mutatja, hogy az egyes elemzések adott esetben ugyanarról a vezetőről jelentősen különböző leírást adnak; illetve, hogy a kívánatos vezetői képességeket is másban vélik megtalálni (Haslam et al., 2011). A „nagy emberekre” összpontosító megközelítés másik problémája, hogy gyakran oda lyukadnak ki, hogy a vezetés sajátos képesség, „művészet”, aminek az összetevőit nem lehet pontosan szétszálazni. Ha azonban csak ennyit mondunk, akkor ezzel megkerültük a problémát, és elismerjük, hogy a vezetés titka megfejthetetlen.

Egy némileg más magyarázat az illeszkedés (fit) tézise: adott társadalmi helyzetben, adott konfliktus, társadalmi preferenciák, szereplők stb. esetén éppen egy bizonyos vezető víziói, megoldási javaslata találkozik az emberek talán ki sem mondott igényeivel. A tézis annyiban különbözik a karizmára alapozott megközelítéstől, hogy a siker feltételét nem csupán a vezetőbe helyezi, hanem megosztja közte és a közeg között. Eszerint ha egy vezető sikertelen, lehet, hogy nem az ő személyes kvalitásaival van baj, csak a konkrét helyzethez nem passzolt a stílusa. (Érthető, ha a potenciális vezetők kedvelik ezt a megközelítést, hiszen leveszi a vállukról az esetleges kudarc terhét...) Ezzel azonban még nem kerültünk közelebb a vezetés titkához, ezért volt, aki megpróbálta a struktúra és a vezetési stílus azon kritikus jellemzőit számba venni, amelyek eldönthetik, hogy az illeszkedés létrejöhet-e (vö. Haslam–Platow, 2001: 1470.). Azonban a helyzetek sokfélesége lerázza magáról az ilyen kategorizálási kísérleteket: néhány esetre jól passzolnak, de sok másra nem. Az illeszkedés fogalma nem áll messze a vezető és a vezetettek közötti egymásrahatás, kölcsönösségi viszony gondolatától, amit Burns (1978) is hangsúlyozott,

ugyanakkor kétséges, hogy az illeszkedést az előre meghatározott statikus adottságok egymásra találásának kell-e tekinteni, vagy dinamikusabb viszonyt érdemes feltételezni; és hogy e dinamizmus fényében is valóban kimerítően meghatározhatóak-e azok a kritikus jellemzők, amelyek eldöntik az illeszkedés sikerességét. Burns inkább úgy írja le az illeszkedést, mint a vezető által kezdeményezett kreatív és dinamikus folyamatot, amelyben mintegy ráérez a potenciális követők tudattalan készletére, vágyaira (Burns, 1978: 40.). Ha ebben sikerrel jár, akkor vezetővé válhat. Akárhogy is, az illeszkedést csak utólag lehet megállapítani, a néhány kiválasztott változó alapján végzett előrejelzés relevanciája igen kétséges.

A vezetés titka helyett tehát a vezető és a követők illeszkedésének a titkához jutunk? Bizonyos értelemben igen. Ennek a megfejtésére is vannak persze javaslatok. Egy érdekes és viszonylag sokat kutatott irány a kollektív identitás⁴ fogalmából indul ki, és azt állítja, hogy a vezetés hatékonyságát növeli, ha a vezető és a követők közös kollektív identitást vallanak, vagyis azonos közösséghez tartozónak vallják magukat, és ugyanazon más közösségeket utasítanak el (vö. Tyler, 1999; Haslam–Platow, 2001; Simon–Klandermans, 2001; Haslam et al., 2011). A kollektív identitás ugyanis alapvető pszichológiai funkciót tölt be: a valahová, valakikhez tartozás, és persze másoktól való különbözőség élményét. Ez növeli az egyéni biztonságérzetet, és a cselekvő vélt erejét („együtt többre jutunk!”), valamint tájékoztató, értelmezési pontokat kínál a társadalmi valóságban is (vö. Simon–Klandermans, 2001). A kollektív identitás megélése tehát fontos az egyén szintjén, és fontos a társadalom szintjén is, hiszen a társadalmi cselekvések egész sorát strukturálja – és ezzel a társadalomtudománynak is szembe kell néznie.⁵

Történelmi példák sora, például a nacionalizmus felfutása (vö. Anderson, 2006) mutatja, hogy a közösséghez való tartozás igénye és ígérete milyen elkötelező mozgósító erővel bír. De laboratóriumi kísérletekkel is bizonyították, hogy a csoportidentitást kifejező vezetőt inkább elfogadják a tagok, inkább hajlandóak követni az iránymutatását, mint az „objektív” tárgyilagos, vagyis a saját csoportja felé nem elfogult vezetőjét (Haslam–Platow, 2001). A kollektív identitás különösen erős mozgósító erővel bír, ha valamilyen konfliktushelyzet áll elő egy másik csoporttal. Simon és Klandermans (2001) az ilyen helyzeteket nevezik hatalmi harcnak, az ilyenkor megerősödő azonosságtudatot pedig átpolitizált kollektív identitásnak.⁶ Az átpolitizált kollektív identitás legfontosabb jellemzői a közös (materiális, szimbolikus, elvi stb.) sérelmek tudata, a közös ellenség képzelete (ami lehet egy másik csoport, a „rendszer” stb.), és nagyon gyakran a tágabb közösség meggyőzésére, a saját oldalra való állítására irányuló törekvések (Simon–Klandermans, 2001). Minden közösség része ugyanis tágabb közösségeknek, és az átpolitizált kollektív identitással rendelkező közösségek nem elégednek meg a saját azonosságtudatuk átélésének pszichológiai élményével, hanem – a szóban forgó konfliktus miatt – igyekez-

nek igazukról meggyőzni a magasabb társadalmi instanciákat, tágabb közösségeket.

A vezető és a vezetettek közös identitása tehát a vezetés alapja lehet, különösen konfliktus idején, és átpolitizált kollektív identitás esetében. De hogyan dől el, hogy melyik kollektív identitásnak vagyunk a része? A kollektív identitás az egyénihez hasonlóan nem egyszer és mindenkorra rögzített dolog, hiszen több közösségnek vagyunk, és lehetünk a része egyszerre. Konkrét társadalmi helyzetekben dől az el, hogy melyik identitásunk a legfontosabb az adott szituációban. Azzal is számot kell vetni, hogy az identitás a modern társadalom körülményei közepette egyre inkább egyéni választás kérdése – jóllehet a választás után már némi kényszerítő erővel rendelkezik, hiszen egy közösséghez való tartozásnak mindig vannak feltételei és következményei. A kollektív identitás stabilitásának a hiányát tekintetbe véve nem meglepő, hogy az identitást gyakran éppen a vezetők hozzák létre, vagy legalábbis erősítik meg, politizálják át.⁷ A sikeresen megkonstruált átpolitizált kollektív identitás igen nagy mozgósító erővel bír, és kollektív cselekvésre ösztönöz.

Ha a társadalomtudományok antropológiai modelljeire gondolunk (vö. Boda, 2012), akkor azt kell mondanunk, hogy a közös identitáson alapuló vezetés és kollektív cselekvés valamilyen pszichológiai, vagy szociológiai emberkép relevanciáját sugallja. Ez utóbbi annak a társadalmi embernek a modellje lehet, aki – akár saját választásából következően, akár a körülmények nyomásának engedve – a releváns közösség elvárásainak, szokásainak, normáinak mentén cselekszik. A politikai cselekvések megértéséhez természetesen szükséges lehet ilyen és ehhez hasonló pszichológiai motivációk, vagy társadalmi elvárások figyelembe vétele. Kérdés azonban, hogy a vezetés jelensége értelmezhető-e olyan politikai cselekvőket feltételezve, akik a közösség javát, a „kollektív racionalitást” is figyelembe veszik a saját önérdekük mellett – vagyis az Ostrom által javasolt korlátozottan racionális és korlátozottan morális (de azért morális) motivációk mentén hozzák meg döntéseiket.

MORÁLIS VEZETÉS

Korábban Finkel és szerzőtársait (1989) idézve azt mondtuk, hogy a közös cselekvést a kollektív racionalitás mozgósításával lehet kiváltani, amelyet pedig az egyéni hasznok hangsúlyozásával (avagy a költségek csökkentésével), illetve az együttműködésre irányuló morális kötelességre hivatkozva lehet elérni.

A „morális vezetés” Burns (1978) kifejezése. A transzformatív vezetési stílus szerinte akkor a legsikeresebb, ha képes „felemelni”, egy magasabb értékeket is magában foglaló vízióban egyesíteni és mozgósítani a vezetetteket. Ilyenkor az történik, hogy a vezetettek személyes értékei összesimulnak, összhangba kerülnek a közösség átfogóbb értékeivel, és ez komoly mozgósító erő-

vel bír. A transzformatív vezetői stílus inkább képes kialakítani a bizalom (a vezetőben és a közös célban való hit) légkörét, mint a tranzakciós stílus (Holtz–Harold, 2008). Bár a morális vezetés harmóniával kecsegteti a vezetetteket, mégis a konfliktusra is épít: Burns szerint akkor a legsikeresebb, ha az ellentmondó értékek és célok világában képes világos iránymutatást nyújtani, rendet teremteni, azon az áron persze, hogy miközben létrehoz egy víziót, háttérbe szorít, leértékel másokat. „Tehetséges vezető által mozgósítva, konfliktusok által kiélezve és megedzve, az értékek alapvető változások forrásai lehetnek” (Burns, 1978: 41.).⁸

A konfliktus azért is fontos, mert a jogos sérelmekre való hivatkozás morálisan legitimálja a közös célt – és persze szembe állít valamivel vagy valakivel. Az olsoni paradigmában a sérelmeknek önmagában nincsen mozgósító ereje, irrelevánsak a közös cselekvés szempontjából – ebből kiindulva Gordon Tullock klasszikus tanulmányában (1971) például a forradalmak paradoxonát elemezte. A morális cselekvők világában azonban a legitim sérelmeknek, az igazságtalanság érzetének fontos szerepe lehet a mozgósításban. A politikai tiltakozás valószínűségét növeli a magas normatív erővel bíró társadalmi értékek és az általános gyakorlat közötti feltűnő ellentét, valamint a rendszer sérülékenysége, illetve illegitimitásának kiéleződése (McAdam, 1996). A közelmúlt kelet-európai tiltakozásainak vizsgálata például azt mutatja, hogy a választási csalás vádja komoly mozgósító erővel bír (Tucker, 2007). A sérelmek, az igazságtalanság fogalma a legitimitás problematikája felé visz minket.

Burns felfogásában ugyanakkor a morális vezetés nem csupán azt jelenti, hogy a vezető az értékekre, a magasabb rendű célokra alapozva mozgósítja a vezetetteket, hanem azt is, hogy a vezető felelősséggel tartozik a vezetettek felé, és meg kell, hogy feleljen alapvető etikai normáknak: jót kell tudni állni az általa kínált vízióért, hitelesen kell képviselnie a céljait, programját, és elszámoltathatónak kell lennie a követettek felé (Burns, 1978: 4.).

Mindezt tekinthetjük normatív előírásoknak, moralizálásnak; azonban figyelemre méltó, hogy elméleti, kísérleti és empirikus eredmények azt jelzik, hogy a „morális vezetés” egyszersmind effektív vezetés is, illetve megfordítva, a morális legitimitációját veszített vezetés megszűnik effektívvé válni. Az effektivitás és a moralitás között a közvetítő változó a legitimitás koncepciója.

A vezetőnek például értelemszerűen a csoport normáit és értékeit kell képviselnie ahhoz, hogy elfogadják; erősíti a legitimitációját, ha a csoport választotta, vagy legalább volt beleszólása a kinevezésébe; és ha a vezető leváltható, lecserélhető (Van Vugt–De Cremer, 1999: 588.). A méltányos, fair, korrekt eljárások általában véve növelik a vezető legitimitását, ami mérhető például azzal, hogy inkább hajlandóak elfogadni tőle a bírálatot, vagy a negatív következménnyel járó döntéseket (Kramer, 1999; Holtz–Harold, 2008). Levi és szerzőtársai (2009) szerint a politikai vezető hitelessége a legitimitásának alapvető forrása. A hitelesség nemcsak azt jelenti, hogy alapvető morális normáknak

felel meg a viselkedése, hanem azt is, hogy a motivációja a köz javának előmozdítása. A vezetők motivációja persze nehezen kifürkészhető, azonban az emberek mégis kísérletet tesznek erre, és ha úgy látják, hogy a vezető a saját hasznát nézi, akkor legitimitása, elfogadottsága csökken. Mindezek az alapvető elvárások persze a tranzakciós vezetőre is vonatkoznak, ám különösen élesen merülnek fel azon transzformatív vezetővel kapcsolatban, aki eleve a magasabb értékek nevében mozgósít.

Tyler (2012) szerint az ún. szociális motivációk a társadalmi együttműködés alapvető, és az önérdék-központú, ún. instrumentális motivációknál (a szankcióktól való félelemnél, és a saját haszon keresésénél) fontosabb feltételei. A szociális motivációk között nála is szerepelt az identitás, amelyről fentebb szóltunk. De figyelemre méltó, hogy Tyler újra és újra hangsúlyozza az értékek, elvek szerepét, amely önálló kategóriaként is felbukkan, ám a vezetés kapcsán külön is említetik. Eszerint a hitelesség alapú bizalom (eredetiben: motive based trust) arra vonatkozik, hogy a vezető szándékai, motivációi morálisan védhetőek, legitimek. Tyler elméletéhez hasonlóan a különböző tanulmányok általában két mozzanatot emelnek ki a vezetői legitimitás morális alapjait illetően. Az egyik az eljárási méltányosság elveinek fontossága: ilyen például a demokratikus legitimitás (a csoport általi megválasztás), az elszámoltathatóság (leválthatóság), a részrehabilitáció nélküli, fair döntésekre való képesség, de a vezető hiteles (etikailag nem kifogásolható, a normáknak megfelelő) viselkedése is. A másik pedig egy szubsztantív elv: a vezetőnek tartalmi értelemben is a (valahogyan meghatározott, elfogadott, elfogadtatott) a közjót, a közösség érdekét kell szolgálnia, képviselnie.

A kétféle megfontolás között Smith és szerzőtársai (2007) figyelemre méltó kapcsolatot tételeznek fel. Az eljárási méltányosság elveinek a fontosságát ugyanis számos empirikus tanulmány leszögezi, ám magyarázattal nem szolgálnak a jelenségre. Smith és szerzőtársainak a feltevése az, hogy az eljárások iránti érzékenységet a vezetés evolúciós elméletében kell keresni. Az emberi csoportoknak szüksége van az együttműködésre, a tevékenységek koordinációjára, és ez megteremti az igényt a vezetésre. Igen ám, csak hogy nem akármilyen vezetés a hasznos, hanem csak a *jó* vezetés. A jó vezetőknek megfelelő képességekkel kell rendelkezniük, de ezt viszonylag könnyű tesztelni – nehezebb bebizonyosodni a jó vezetés másik attribútumáról, ami nem más, mint a közösségi célok hiteles képviselete, azonosulás a csoportérdekkel. Smith és munkatársai (2007) szerint a nem eredmény típusú (nonoutcome) változókkal, így a procedurális elvekkel, valamint a vezető motivációjával kapcsolatos érzékenység abból a törekvésből fakad, hogy a csoporttagok igyekeznek meggyőződni a potenciális vezető morális alkalmasságáról. Vajon önmagáért akarja-e a hatalmat, vagy azért, hogy valóban előmozdítsa a közösség javát?⁹

Ez azt is jelenti, hogy a vezetőkkel kapcsolatban a bizalom és a bizalmatlanság finom egyensúlyán alapuló vegyes stratégia a legcélravezetőbb. Bár a

bizalom jelentősége nagy az együttműködés létrehozása és fenntartása szempontjából, a kritikátlan, túlzott bizalom káros lehet, hiszen vaknak bizonyulhat a hatalmi túlkapásokkal szemben. A demokráciát szokás is mint a bizalmatlanságot intézményesítő politikai rendszert jellemezni – ahol azonban a bizalmatlanság paradox módon éppen a bizalom létrejöttét szolgálja (den Hollander, 2004). A vezetők tehát létrehozhatják a bizalom légkörét, és ezzel a vezetésük effektivitását növelhetik, azonban számítaniuk kell arra, hogy a vezetettek kritikusan, vagy gyanakvással tekintenek rájuk, és érzékenyen reagálnak a köz java, vagy a méltányos eljárás elvei ellen irányuló vélt vagy valós akcióikra.

Jegyezzük meg, hogy az itt ismertetett kutatási eredmények jó része általános pszichológiai kísérletekből, vagy üzleti kontextusból származik, ahol régóta komoly figyelem irányul a vezetés problematikájára. A politikatudomány sokkal kevesebb figyelmet fordított a vezetés jelenségére, az okainak, feltételeinek, mechanizmusainak vizsgálatára. Itt még mindig igaz az, amit Burns több mint harminc évvel ezelőtt írt: míg a vezetés problémája korábban a politikai gondolkodás fókuszában állt, a modern politológiában háttérbe szorult az intézményi mechanizmusok tanulmányozásának a javára, illetve a vezetés és a „követés” összekeverése miatt. Ez utóbbi megközelítés azt feltételezi, hogy a vezetők voltaképp nem tesznek mást, mint megfelelnek a létező, adott társadalmi elvárásoknak, mintegy azok ágenseiként cselekszenek (Burns, 1978: 3.). Bár a politikai kommunikációs tanulmányokban a perszonalizáció jelensége komoly figyelmet kap (vö. Karvonen, 2010), és a kampányirodalom is figyelmet fordít a pártvezetés szerepére, a vezetés problematikája mégis igazán jelen a politikatudományban. A jelenség megértése, konceptualizálása, modellezése elmaradt – bár a politikaelméletben legalább megtörtént a vizsgatérése (vö. Körösenyi, 2005; Pakulski–Körösenyi, 2012). Külön érdekes kérdés, hogy mi a kapcsolat a vezetők magatartása és a politikai intézmények, politikai rendszer között. Bowler és Karp (2004) szerint például a politikusokkal kapcsolatos hitelességi és morális botrányok hozzájárulnak a demokratikus intézményrendszer válságához, csökkenő legitimitásához. Az itt bemutatott megfontolások alapján érdemes lenne további empirikus kutatásokban vizsgálni például a „morális vezetés” alapjait és működését, valamint a vezetés konstitutív, és néha destruktív szerepét a politikai folyamatokban.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vezetés evidens megoldást kínál a kollektív cselekvési problémákra, hiszen a funkciója éppen az, hogy koordinálja, irányítsa a csoporttagokat. A vezetés meg kell különböztetnünk a pusztán a kényszerítésen alapuló irányítástól, hatalomgyakorlástól – ez utóbbi a valóságban igen ritkán fordul elő, és elméleti

szempontból is szuboptimális működést jelent. A vezetés azt jelenti, hogy a vezetettek önként teszik azt, amit a vezető mond, vagyis a vezető és a vezetettek céljai átfednek. Az effektív vezetés Burns klasszikus fogalompárosa szerint kétféleképpen jöhet létre: a tranzakciós vezetési stílus egyfajta cserekapcsolatot jelent a tagok és a vezető között, míg a transzformatív vezető képes lelkesíteni, közös víziót kínálni, így erőteljesen támaszkodik az értékekre. Elemzésemben a vezetői stílusokat a kollektív cselekvés szempontjából vizsgáltam. A tranzakciós vezetői stílusban a kollektív cselekvés nagyobb eséllyel jön létre, ha a vezető képes az egyéni költségek és a közös eredmények haszna közötti aspirációs rést csökkenteni azáltal, hogy közel hozza, elérhetővé teszi a sikert, vagy személyessé teszi a problémát, és hangsúlyozza az egyéni hozzájárulások kritikus voltát.

A transzformatív vezető ezzel szemben víziót nyújt, közös célt, ami értelmet ad az egyéni cselekvéseknek, és ezáltal inkább a belső motivációkat mozgósítja. Ennek egyik módja, hogy élményszerűvé, élvezhetővé teszi a cselekvést, lehetőséget ad a másokkal való közös cselekvés örömére, és a csoport-identitás, identitás átélésére. A kutatások azt mutatják, hogy a közös identitás megélése, védelmezése, kultiválása az egyik fontos forrása a vezetésnek. A transzformatív vezetés másik formája az, amelyet Burns nyomán morális vezetésnek nevezhetünk, és amely a magasabb rendű értékek mozgósító erejére alapoz. A nemzet érdeke, a haza, az igazságosság, a szabadság vagy az emberi méltóság nevében igen hatékonyan lehet ugyanis kollektív cselekvést kezdeményezni. A morális vezető tehát nem pragmatikus érveket kínál a vezetetteknek, mint a tranzakciós vezető, hanem az együttműködés erkölcsi alapjaira hivatkozik, morális nyomást helyez a vezetettekre.

A morális aspektusok nem csak a kollektív vízió kapcsán merülnek fel. A vezetők – legyenek akár tranzakciós, akár transzformatív stílusúak – effektivitása nagyban függ az elfogadottságuktól, legitimitásuktól, ami pedig személyes hitelességet, reputációt, és általánosabban bizalmat feltételez. A legitimitás és a bizalom feltétele viszont az, hogy a vezető működése megfeleljen az eljárási méltányosság általános elveinek, és tartalmilag a közösség javának előmozdítására irányuljon. A két morális mozzanat úgy függ össze, hogy feltehetjük: a tagok a vezető elkötelezettségét a közjó iránt azon mérik le, hogy mennyire tartja tiszteletben az eljárási, etikai elveket. Az eljárási méltányosságra, a bizalomra és a legitimitásra irányuló újabb kutatások eredményei megerősíteni látszanak Burns intuícióját a morális vezetés létéről és effektivitásáról. Ennek ellenére elmondható, hogy a politikatudomány nem szentel elegendő figyelmet a vezetés titkának a megfejtésére, és Burns kategóriáinak itt előadott elemzése kétségkívül további empirikus alátámasztást kíván.

JEGYZETEK

- ¹ Érdekesképp jegyezzük meg, hogy Ostrom általában politikatudósnek nevezi magát. Bár közgazdaságtani Nobel-díjat kapott, de tudjuk, hogy más társadalomtudományból nem adnak ilyen elismerést, így néha a szűk gazdasági területen túlmutató tudományos eredményeket is jutalmazták ezzel. Lásd például a döntéshozatal pszichológiájával foglalkozó, egyébként pszichológus, Daniel Kahnemann Nobel-díját. Ostrom munkássága a politikatudomány, a szociológia és a közgazdaságtan határterületein helyezhető el.
- ² Más összefüggésben, de Ostrom (1998) is a reputációt nevezte az együttműködést elősegítő egyik alapviszonynak.
- ³ Persze nem lehetetlen, hogy csak a cselekvés utólagos racionalizálásáról van szó: laboratóriumi kísérletek ugyanis azt találták, hogy az egyén saját kritikus hozzájárulásába vetett hit csak kis mértékben növeli az együttműködés esélyét (Green–Shapiro, 1994: 93).
- ⁴ A szakirodalom egy része a társadalmi identitás (social identity) fogalmát használja, egyetértek azonban Simon és Klandermans (2001) érvével, hogy szerencsésebb a kollektív identitás kifejezés, hiszen pl. az egyéni identitásnak is vannak társadalmi aspektusai.
- ⁵ Ez a komunitárius gondolkodók érve. Paul Ricoeur úgy fogalmaz, hogy „önkéntesnek kell tekinteni a minden közösségi kapcsolaton kívül létező, ám jogokat hordozó alany bemutatását, és fenntartani a politikai dimenzió konstitutív jellegét éppen a cselekvő ember létének vonatkozásában” (Ricoeur, 2000). Taylor szerint a tudást az egyéni benyomásokból rekonstruáló, a modernitásra jellemző ismeretelméleti tradíció vezetett „rettenetes módon” a *mainstream* társadalomtudományok azon ontológiájához, amely kizárja a közösségit (*communal*), és a jelentést csak az egyén szempontjából értelmezi (Taylor, 1985: 40.). Etzioni (1988) a közgazdaságtan emberképével kapcsolatban fogalmazza ezt meg: az önérdékkövető és haszonmaximalizáló egyéni cselekvő felfogását szerinte a „személy a közösségben” (*I and We*) paradigmájával kell felváltani. És a sor folytatható. Vagyis az „atomizált”, az „individualizált”, a racionális döntésre vagy az univerzalizálható elvek megalkotására való képessége, esetleg egyéni preferenciái által jellemzett alany koncepciójával szemben a komunitárius megközelítés azt emeli ki, hogy személyről csak *identitással* rendelkező egyén esetében beszélhetünk. Az identitás viszont mindig partikuláris; ilyen vagy olyan történelemmel, hagyományokkal, nyelvvél, jelentéssel bíró társadalmi gyakorlatokkal rendelkező közösséget feltételez. Vö. Boda (2000).
- ⁶ Mivel minket a politika problémái érdekelnek, ezek a kategóriák különösen jól jönnek számunkra. Ugyanakkor jegyezzük meg, hogy Simon és Klandermans nem csupán a szó tartalmi értelmében politikai szituációkról beszél: bármilyen, a társadalmi csoportok között kialakuló, az erőforrásokért, a befolyásért folyó harcot hatalminak, az ilyenkor hangsúlyt kapó kollektív identitást pedig átpolitizáltak nevezik.
- ⁷ Egy hazai példa: a Fidesz által a kilencvenes évek közepén politikai használatba vont „polgár” fogalma, és a hozzá kapcsolódó igen sikeresnek tekinthető identitás, ami máig a hazai jobboldal önazonosságtudatának a forrása.
- ⁸ Például Anderson (2006) szerint a nacionalizmus erejét az biztosítja, hogy egy szekularizálódó korban afféle valláspótlékot kínál: kapcsolatot az egyén életén túlmutató instanciákkal, múlttal, hagyománnyal, jövővel. Ezek olyan értékek, amelyek az egyén múlandó életének is ma-

gasabb értéket adhatnak. Azt viszont mondani sem kell, hogy a nacionalizmus igen jó alapokat kínál a konfliktusok kialakítására is.

- ⁹ Smith és szerzőtársai (2007) szerint a vezetőkkel kapcsolatos eljárási érzékenység tevődött át az intézményekre is – ugyanis az intézményi bizalom és a legitimitás számára is fontosak a procedurális méltányosság elvei.

IRODALOM

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan.
- Bianco, William T.–Robert H. Bates (1990): Cooperation by Design: Leadership, Structure, and Collective Dilemmas. *The American Political Science Review*, 84 (1), March, 133–147.
- Boda Zsolt (2000): A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete* (Budapest, Józsefvárosi Műhely), 138–161.
- Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, 21(4), 53–79.
- Bowler, Shaun–Jeffrey A. Karp (2004): Politicians, scandals and trust in government. *Political Behavior*, 26 (3), September, 271–288.
- Burns, James MacGregor (1978): *Leadership*. New York, Harper and Row.
- Chong, Dennis (1991): *Collective Action and the Civil Rights Movement*. Chicago: University of Chicago Press.
- den Hollander, Jaap C. (2004): Trust, Distrust and Democratic Stability. In: Frank R. Ankersmit–Henk Te Velde (szerk.): *Trust: Cement of Democracy?* Leuven–Paris–Dudley, Peeters, 13–28.
- Etzioni, Amitai (1988): *The Moral Dimension: Toward A New Economics*. New York, The Free Press.
- Finkel, Steven E.–Edward N. Muller–Karl-Dieter Opp (1989): Personal Influence, Collective Rationality and Mass Political Action. *The American Political Science Review*, 83(3), 885–903.
- Green, Donald P.–Ian Shapiro (1994): *Pathologies of Rational Choice Theory. A Critique of Applications in Political Science*. New Haven–London, Yale University Press.
- Haslam, S. Alexander–Michael J. Platow (2001): The Link between Leadership and Followership: How Affirming Social Identity Translates Vision into Action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(11), 1469–1479.
- Haslam, S. Alexander–Stephen Reicher–Michael J. Platow (2011): *The New Psychology of Leadership. Identity, Influence and Power*. New York–East Sussex, Psychology Press.
- Holtz, Brian C.–Crystal M. Harold (2008): When your boss says no! The effects of leadership style and trust on employee reactions to managerial explanations. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81, 777–802.
- Karvonen, Lauri (2010): *The Personalization of Politics: A Study of Parliamentary Democracies* Colchester, ECPR Press.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi András (2009): Lehangelő tudomány vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. sz., 33–56.

- Kramer, R. M. (1999): Trust and distrust in organizations: Emerging perspectives, enduring questions. *Annual Review of Psychology*, 50, 569–598.
- Levi, Margaret–Sacks, Audrey–Tyler, Tom (2009): Conceptualizing Legitimacy, Measuring Legitimizing Beliefs. *American Behavioral Scientist*, 53 (11), November, 354–375.
- McAdam, Doug (1996): Conceptual origins, current problems and future directions. In: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer M. Zald (szerk.): *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Miller, Gary J. (2002): *Menedzserdilemmák. A hierarchia politikai gazdaságtana*. Budapest, Aula.
- Olson, Mancur (1997): *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest, Osiris.
- Ostrom, Elinor (1998): A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *The American Political Science Review*, 92 (1), 1–22.
- Pakulski, Jan–Körösenyi András (2012): *Toward Leader Democracy*. London, Anthem Press.
- Ricoeur, Paul (2000): Politikai nyelv és retorika. In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas–Tanönyvkiadó.
- Severino, Jean-Michel–Laurence Tubiana (2002): La question des biens publics globaux. In: Pierre Jacquet–Jean Pisani-Ferry–Laurence Tubiana (szerk.): *Gouvernance mondiale*. Paris, La Documentation Française, 349–373.
- Simon, Bernd–Bert Klandermans (2001): Politicized Collective Identity. A Social Psychological Analysis. *American Psychologist*, 56(4), 319–331.
- Smith, Kevin B.–Christipher W. Larimer–Levente Littvay–John R. Hibbing (2007): Evolutionary Theory and Political Leadership: Why Certain People Do Not Trust Decision Makers. *The Journal of Politics*, 69 (2), 285–299.
- Taylor, Charles (1985): *Human Agency and Language. Philosophical Papers II*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tucker, Joshua A. (2007): Enough! Electoral Fraud, Collective Action Problems, and Post-Communist Colored Revolutions. *Perspectives on Politics*, 5 (3), 535–551.
- Tullock, Gordon (1971): The Paradox of Revolutions. *Public Choice*, 11, 88–98.
- Tyler, Tom R. (1999): Why people co-operate with organizations: An identity-based perspective. In: B. M. Staw–R. Sutton (szerk.): *Research in organizational behaviour*. Greenwich, JAI, 201–246.
- Tyler, Tom R. (2012): *Why People Cooperate. The Role of Social Motivations*. Princeton, Princeton University Press.
- Van Vugt, M.–D. De Cremer (1999): Leadership in social dilemmas: Social identification effects on collective actions in public goods. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 587–599.
- van Winden, Frans (2002): Experimental Investigation of Collective Action. In: S.L. Winer–H. Shibata (szerk.): *Political Economy and Public Finance: The Role of Political Economy in the Theory and Practice of Public Economics*. Cheltenham, Edward Elgar, 178–196.

LOCKE RELEVANCIÁJA NAPJAINK NEMZETKÖZI RENDSZERÉNEK ÉRTELMEZÉSÉBEN

A liberális világállam megvalósulásának lehetősége

Szűcs Anita

(egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A nemzetközi politika világa anarchikus, sok központú világ. A nemzetközi politikaelmélet egyik központi kérdése a rendezettebbé tétel, azaz az anarchia meghaladásának a módja. Sokan tartják úgy, hogy a liberalizmus a világállam létrehozását tartja a nemzetközi politikai tér biztonságosabbá formálásának egyetlen üdvözítő útjának. A tanulmány amellett érvel, hogy a liberális gondolat alapjait lerakó John Locke természeti állapot felfogása a világállammal szemben a nemzetközi társadalom működésének alapjait rakta le. A tanulmány bemutatja, hogy miért releváns Locke természeti állapot felfogása a nemzetközi rendszer működésének értelmezésében, miért nem szükségszerű – bár természetesen lehetséges –, hogy az államok között létrejött, „kellemetlenségekkel” teli természeti állapotot felváltsa egy legitim világállam. Ehelyett az intézményesedés, a nemzetközi normák és rezsimek a nemzetközi társadalom kialakulása felé hatnak, ahol a központi kormányt a kormányzat, a legitim erőszak-monopóliumot az állami „viselkedés” szocializálódása helyettesítheti.

Kulcsszavak: nemzetközi politikaelmélet ■ Locke ■ liberalizmus ■ világállam ■ nemzetközi társadalom

A nemzetközi kapcsolatok tudományterületén a nemzetközi rendszer értelmezésének gyökerei a felvilágosodás államelméletéig nyúlnak vissza. Azóta kérdés, hogy a politikai közösségbe szerveződő emberiség végső célja lehet-e, hogy egyetlen nagy, globális kormányzat alatt egyesüljön. A tanulmány bemutatja, hogy a nemzetközi politikaelmélet liberális alapjait lefektető John Locke (1632-1704), akinek a gondolatai az angolszász politikai gondolkodásban már-már közhely számba mennek, szükségtelennek és értelmetlennek tartja a világállam létrehozását. A Locke által felvázolt természeti állapot, annak működési zavarai – Locke megfogalmazásában „kellemetlenségeivel” (Locke, 1986: 127.) – relevánsabb napjaink nemzetközi rendszerének értelmezésében, mint saját korában volt.

Sem a realizmus „szabályozott”, sem a liberalizmus „társadalmiasított” anarchiafelfogása nem osztja a világállam megvalósíthatóságát. A világállam létrehozásában a konstruktivizmus bízik a leginkább.¹ A nemzetközi politikaelmélet a nemzetközi rendszert egyfajta „természeti állapotként” látja, ahol a szereplők „világkormány” vagy „világállam” hiányában saját maguk védik meg életüket, biztonságukat és érvényesítik érdekeiket. Léteznek azonban normák és informális szabályrendszerek, amelyek, ha nem is kényszerítik ki, de többé-kevésbé szabályozzák a szereplők egymás közti viszonyait.

A liberalizmus számára a világban uralkodó anarchia meghaladásának a legjobb módja a nemzetközi társadalom megszületése és erősödése. Ugyanakkor a nemzetközi társadalomra nem nehezedik semmilyen kényszer, hogy a létező norma- és szabályrendszerek kikényszeríthetőségét egy legális, erőszak-monopóliummal bíró, globális méreteket öltő intézményesített főhatalomra ruházza.

A tanulmányban Locke természeti állapot felfogásán keresztül vizsgáljuk meg, hogy világállam hiányában hogyan működik a nemzetközi rendszer. Locke hatását a világállam és a nemzetközi társadalom liberális gyökereinek felvázolása után, a felvilágosodás más gondolkodóinak tükrében napjaink „liberális társadalom” koncepciójának² főbb elemeiben mutatjuk ki.

MI A VILÁGÁLLAM?

A legszélesebb értelmezés szerint a világállam olyan politikai közösség, amely a modern államnak tulajdonított szuverenitással bír, és főhatalmát globális mértékben gyakorolja. Kant *Az örök béke* című pamfletjének második definitív cikkében egyértelműen beszél arról, hogy hogyan léphetnek az államok a béke megőrzése érdekében szerződéses viszonyba egymással. Őt idézve: „... minden állam egy felsőségnek (törvényhozónak) egy alsóbb réteghez (az engedelmeskedőkhöz, tudniillik a néphez) való viszonyát foglalja magában. Sok nép azonban egy államban csak egy népet tenne, ami a kiindulásnak ellentmond. (Itt ugyanis a népeknek egymással szemben való jogát annyiban kell fontolóra venniünk, amennyiben megannyi külön államot alkotnak, és nem amennyiben esetleg egyetlen állammá kellene összeolvadniok.)” (Kant, 1985: 25.) Ez a kanti népállam, amely már fogalmát tekintve is önellentmondás. Önellentmondás, hiszen az egyének, amikor a társadalmi szerződéssel létrehozták az államot, nem szüntek meg egyéneknek lenni, sőt! Liberális felfogásban az állam az egyének jogainak és kötelességeinek biztosítására, azaz az egyének túléléséért, magasabb életminőségéért született meg. Az államok azonban, ha egymás között a társadalmi szerződéshez hasonlatos kapcsolatra lépnének, megszűnnének létezni. Alapjogaiktól – többek között az élethez való jogtól – fosztanak meg magukat, amelyet az eredeti társadalmi szerződés értelmében egyetlen egyén, és a locke-i ánus logika mentén

egyetlen állam sem tehet meg. Így tehát világállamról értelmetlen – szó szerint értelem nélkül való – beszélünk.

Locke megközelítése árnyaltabb, nem a fogalmi ellentmondásra alapoz. Számára a világállam nem csak értelmetlen, de szükségtelen is. Locke nem határozza meg a világállam fogalmát, és nem is részletezi az államok között létrejött természeti állapot meghaladásának módját – kivéve a hódítást (Locke, 1986: 165–178.) – ám a locke-i politikafilozófiai hagyomány és a nemzetközi politikaelmélet is (Bíró, 1999; Galló, 2000; Kiss J., 2009) a természeti állapot leírását és annak meghaladását az államközi rendszerre és a nemzetközi anarchia meghaladására vonatkoztatja.

A TERMÉSZETI ÁLLAPOT, MINT A NEMZETKÖZI RENDSZER ANALÓGIÁJA

A természeti állapot azért válhatott a nemzetközi rendszer analógiájává, mert a központi politikai hatalom megjelenése előtti állapotot írja le. Ahogy a nemzetközi rendszerben nincs világállam, de vannak egymással együttműködő és konfrontálódó szereplők, úgy az államok megalakulása előtt az egyének is hasonló anarchikus közegben éltek az életüket. Amint az egyének a társadalmi szerződés megkötésével létrehozták az államot, felszámolták az államon belül az anarchiát. Ugyanakkor az államok megszületésével létrejöttek az államközi viszonyok, amelyek ugyanolyan anarchikusak voltak, mint az eredeti természeti állapot. Az államok tehát születésüktől kezdve természeti állapotban élnek. Folytatva a gondolatmenetet, logikus a kérdés: motiválja-e valami az államokat, hogy kilépjenek a természeti állapotból, és egymással társadalmi szerződést kötve, egy mindannyiuk felett álló „világállamot” hozzanak létre? A felvilágosodás államelméletei éppen arra keresték a választ, mi motiválta az embereket az első politikai közösség létrehozásakor. Az analógia tehát adott.

A felvilágosodás államelméletei lényegében arról értekeznek, hogy mit értünk állam fogalmán, hogyan és miért jött létre. Az állam létrejöttének sematikus képe a társadalmi szerződés megkötésének logikája. Az emberiség a politikai közösségek megalakulása előtt természeti állapotban élt. A természeti állapot anarchikus, kormány vagy uralkodó nélküli lét. Nem egy valós történeti időszak empirikus leírásáról van szó, hanem fiktív modellezése annak, hogy az ember miért és hogyan hozott létre államokat/politikai közösségeket. A természeti állapot nem volt élhető, így az emberek lemondtak jogaik egy részéről, és átruházták azt egy „felsőségre”. Ez a társadalmi szerződés, amely létrehozta az államot, egy olyan főhatalmat, amely kikényszeríthetően szabályozta az emberek egymás közti viszonyait.

A természeti állapot és annak meghaladásának leírása ugyan a fentiekben a felvilágosodás nagy államelméleteiben megegyezik, az „ördög azonban a részletekben lakozik”.

A realizmus előfutáraként számon tartott Hobbes arra helyezi a hangsúlyt, hogy az emberek nem tudták saját biztonságukat biztosítani, ezért hozták létre az államot (Hobbes, 2001: 197). A természeti állapot maga a háborús állapot. Hobbes-nál Norbert Elias megfogalmazásában a „haláltól való félelem civilizálta” az emberiséget. Így az egyének számára az állam, a Leviatán halandó Istene lett a szabályozott, civilizált együttélés forrása. Ugyanakkor Hobbes számos olyan érvet sorakoztatott fel, amely megerősíti, hogy az államok – az egyénektől eltérő természetükből adódóan – nem fognak világállamot létrehozni. A hadiállapot anarchikus és erőszakos ugyan, de nem olyan erőszakos, mint az egyének alkotta eredeti természeti állapotban volt. Az állam az emberrel ellentétben mesterséges képződmény: nem eszik, nem iszik, nem alszik, önfenntartó, és halhatatlan. Más kapacitásai vannak saját biztonsága biztosításához, mint bármely egyének. Az államok között megvan az együttműködés lehetősége, de az államok több okból sem képesek a tartós, racionálisan önérdékkövető együttműködésre, mint – Hobbes hasonlatával élve – a méhek, vagy hangyák (Hobbes, 2001: 195–197).

A másik realista előfutár, Rousseau számára a civilizáció, a nyelv, a társas együttélés indítja el azt a folyamatot, amelynek a végén ott áll a társadalmi szerződés megkötése (Rousseau, 1947). Érdekes, hogy a politikai filozófiájában sok szempontból forradalmár Rousseau a nemzetközi politikaelmélet számára releváns gondolataiban, a nemzetközi politikai viszonyok leírásában egyértelműen realista. Az ő természeti állapota már nem a háborús állapot. Társadalmi szerződés-elmélete az államok szociológiáját rajzolja ki. Két külön természeti állapotot különböztet meg, a társadalmi szerződést pedig többnyire korrumpált államok kötik, amely igazságos társadalmi szerződéssé leginkább forradalommal, a kormányzati forma váltásával válhatnak. Két marginális esetet nevesít Rousseau, ahol az igazságos társadalmi szerződés mérsékelheti az anarchiát. Rousseau nemzetközi rendszere elsősorban a korrumpált államok rendszere, ahol az anarchia meghaladásának legnyilvánvalóbb és legáltalánosabb módja az ellensúlyozás, a hatalmi egyensúlyi politikán keresztül érhető el.

A liberális Locke természeti állapota összetett. Természeti törvények szabályozzák, és bár nem tökéletes forrásai a rendnek és a jogbiztonságnak, mégis létezik bizonyos fokú rend. Ez a civil társadalom. A civil társadalom természeti állapota tele van „kellemetlenségekkel”, ezek a kellemetlenségek késztetik az egyént arra, hogy kikényszeríthetővé tegye a szabályokat, és megkösse az államot létrehozó társadalmi szerződést.

Locke relevanciája ma abban áll, hogy az általa leírt természeti állapot, minden működési zavarával együtt – ha nem is tökéletes – de élhető vázát rajzolta fel napjaink nemzetközi rendszerének. Locke arra tanít minket, hogy csak abban az esetben kell államot – a nemzetközi rendszerre vonatkoztatva világállamot – létrehozni, ha az általa „kellemetlenségeknek” titulált működési zavarok miatt a társadalom természeti állapota nem élhető. A gondolat-

menetből tehát egyenesen következik, hogy sem az állam, sem a világállam kialakulása nem szükségszerű.

A NEMZETKÖZI CIVIL TÁRSADALOM LOCKE-I GYÖKEREI

Napjaink nemzetközi rendszerét általánosan két folyamat, a globalizáció és a regionalizáció együttes jelenségével írják le. Mindét folyamat az államnak a nemzetközi rendszerre gyakorolt befolyását gyengíti. Realisták és liberálisok megegyeznek abban az alaptételben, hogy az állam a fenti folyamatok ellenére, továbbra is a legbefolyásosabb szereplő. Ugyanakkor liberális szemmel az államok mozgásterét mind belpolitikai és belső társadalmi viszonyaik, mind a nemzetközi társadalomba való beágyazottságuk erősen korlátozza, kevesebb mozgásteret biztosítva, mint a realista szemlélet. Ez a fajta beágyazottság az, amit Locke eredeti természeti állapotának természeti törvényei leírnak (Boda, 2004).

Az alábbiakban három kérdés köré rendezve keressük a nemzetközi társadalom locke-i gyökereit. Először megvizsgáljuk az eredeti természeti állapotot, azaz a civil társadalom kialakulását, ennek relevanciáját a mai nemzetközi társadalomra. A második részben a locke-i civil társadalom működési zavarait nézzük meg, hogyan emelik ki az állam létrehozásával az egyént a természeti állapotból, és miért nem teszik meg ugyanezt az államokkal. A harmadik részben a nemzetközi társadalom működésével, a „nemzetközi kormányzat” locke-i gyökereivel foglalkozunk. A nemzetközi közösségnek világállam hiányában is vannak eszközei az államok közötti természeti törvények érvényesítésére.

1. Locke eredeti természeti állapota és a liberális nemzetközi társadalom

Locke-nál a természeti állapotban élő emberek „a tökéletes szabadság állapotában” vannak, „melyben szabadon dönthetnek cselekedeteikről, és úgy rendelkezhetnek javaikkal és személyükkel, ahogy jónak látják a természeti törvény határain belül” (Locke, 1986: 41.). Az embert nem korlátozza semmilyen politikai hatalom, nincs kikényszeríthető jogrend. Személyes biztonságáról, szabadságának, életének és javainak védelméről önmaga gondoskodik. Locke megfogalmazásában: „A természeti állapot voltaképpen az, ha az emberek úgy élnek együtt az észnek megfelelően, hogy nincs közös földi feljebbvalójuk, akinek hatalmában állna ítélni közöttük” (Locke, 1986: 51.). A természeti állapotban egyedül a természeti törvények korlátozzák az embert.

Alapvonalaiban a mai államrendszer is hasonló állapotban van. Nincs világkormány, az államok a „tökéletes szabadság” állapotában vannak, hiszen egyetlen főhatalomnak sincsenek akaratuk ellenére alárendelve. Az egyént a természeti állapotban csak a természeti törvény korlátozza, ahogy az államot

is az önként magára vett kötelezettségei és az államok közötti együttélés, a nemzetközi közösség által elfogadott normák korlátozzák.

Mielőtt a természeti törvények mibenlétére kitérnénk, a természeti állapot természetére nézve kell egy megkötést tennünk. Locke természeti állapota – bár nagyban támaszkodik rá, de – nem hasonlít Hobbes *„mindenki háborújára mindenki ellen”* (Hobbes, 2001: 156.), ahol *„az egyenlőségből ered a céljaink elérésére irányuló remény egyenlősége”*, így az emberek hogy ugyanazt a vágyukat kielégítsék, *„amit együtt nem élvezhetnek, egymásnak ellenségei lesznek, s céljuk elérése érdekében igyekeznek kölcsönösen elpusztítani, vagy leigázni egymást”* (Hobbes, 2001: 154.). Hobbesnál a természeti állapotban élő ember háborús állapotban van. Ez a realizmus anarchikus nemzetközi rendszere.

Locke-nál a természeti állapot nem egyenlő a háborús állapottal. *„... [A természeti állapottal] szemben az erőszak, vagy egy másik ember személye elleni erőszakalkalmazás kinyilvánított szándéka hadiállapotot teremt ott, ahol nincs közös földi feljebbvaló, akihez segítségért lehetne fordulni ...”* (Locke, 1986: 52.). *„A hadiállapot az ellenségeskedés és a pusztítás állapota”* (Locke, 1986: 50.). A természeti állapotban vannak olyan természeti törvények, amelyek a Hobbes féle háborús állapotot, az anarchiát mérséklék. *„A természeti állapotot természeti törvény kormányozza, amely mindenkit kötelez”* (Locke, 1986: 42.). A természeti állapotban érvényesülő természeti törvények *„az ész és a közönséges igazságosság szabályai”* (Locke, 1986: 44.) élhető rendet teremthetnek, egészen addig, amíg az emberek betartják őket. A természeti törvények a *„moralitás és racionalitás parancsolatai”* (Ludassy, 1996).

Locke közel sem ad olyan részletes és pontos leírást a természeti törvények mibenlétéről, mint Hobbes. *„A természeti állapotot természeti törvény kormányozza, amely mindenkit kötelez; és az ész – amely maga ez a törvény – mindenkit, aki csak hozzá fordul, megtanít arra, hogy mivel az emberek valamennyien egyenlők és függetlenek, senki sem károsíthat meg egy másik embert életében, egészségében, szabadságában vagy javaiban”* (Locke, 1986: 42.). Nem kell tehát feltétlenül kikényszeríthető szabályrendszer, erőszak-monopólium a közösségi léthez.

A természeti állapotban megvalósuló szabadság állapota nem a szabadság állapota. Maga az együttélés ésszerűsége emel korlátokat a végtelen szabadság elé, mert a szabadságnak korlátokat szab. A másik ember szabadságát egyetlen ember sem nem sértheti, mert mindannyian egyenlők vagyunk. *„Az egyenlőség állapota is ez, amelyben minden hatalom és hatáskör kölcsönös, és senki-nak nincs nagyobb hatalma, mint a másíknak...”* (Locke, 1986: 41.). Valódi szabadságot a korlátok között érvényesülő szabadság teremt, amelynek feltétele és következménye is az egyenlőség. Az egyenlőséget pedig a törvény biztosítja, amelytől minden ember függő helyzetben van. Csak akkor lehetünk egyenlők, ha a törvények – a jogok és a kötelezettségek – mindannyiunkra egyformán vonatkoznak.

Az egyenlőség és a szabadság szekuláris, racionális logikája nyilvánul meg az együttélési minimumot szabályozó természeti törvényekben, az alapvető jogok és kötelességek rendszerében. Az egyén klasszikus alapjogainak az élethez, a szabadsághoz és mindenkinek a saját vagyonához való jog számít. Locke ezt a hármat nevezi összevontan a tulajdonhoz való jognak. Nincs jogunk ezt a tulajdont sem magunk, sem mások esetében sérteni. A természeti állapotban két további hatalma van az egyénnek. Az első: sem egy másik ember, sem a magunk életének kioltásához, szabadságának megsértéséhez és vagyonának megkárosításához nincs jogunk. A tulajdonunkat minden eszközzel megvédehetjük. Az egyéneknek az alapjogok mellett vannak természetes kötelességeik. Legfontosabb kötelezettség, hogy ne sértsék mások jogait. A második többletjog kikényszerítheti a törvények betartását és büntetheti azt, aki sérti a törvényeket. A gyilkosság, a rabszolgatartás és a lopás még a természeti állapotban is büntetendő cselekedetek. A büntetés célja, hogy a jövőben mindenkit elretentsen a törvény megszegésétől, ám a törvények betartása miatt alapvető, hogy csak akkora büntetést lehessen kiszabni, amekkora arányban áll az elkövetett bűnnel.

Locke természeti állapota tehát jogok és kötelezettségek összetett rendszere, ahol a természeti törvényt minden ember végrehajthatja. Az egyének azért kényszeríthetik ki a jogot és büntethetik, aki megsérti, mert ez a racionális együttélés alapja. A természeti állapotban nincs állam, de a természeti törvények egyfajta civil társadalommá formálják az emberiséget. A civil társadalomban, ha a törvényeket betartják, nem szükséges az állam létrehozása.

Az eredeti természeti állapot hasonlít napjaink államrendszerének alapjaira. Erre maga Locke hívja fel a figyelmet. *„Súlyos ellenvetésként gyakran felteszik a kérdést: hol vannak, vagy hol voltak valaha is az emberek ilyen természeti állapotban? Amire egyelőre elég annyit válaszolni, hogy mivel a világon mindenütt természeti állapotban vannak az összes uralkodók, valamint a független államok vezetői, ezért nyilvánvaló, hogy a világon mindig is voltak és mindig is lesznek természeti állapotban lévő emberek.”* (Locke, 1986: 48.)

A természeti állapotban az embereknek természetes jogaik és kötelességeik vannak, ahogy a nemzetközi társadalomban is megilletik alapvető jogok és kötelezettségek az államokat. A modern államrendszer három legfontosabb nemzetközi politikaelméleti alapelve – a szuverenitás, a legalitás és a territorialitás – magában foglalja, hogy egyrészt minden állam szuverén, azaz nem ismer el önmagánál nagyobb hatalmat, belső szuverenitását egy másik állam meg nem sértheti. Másrészt a legalitás fogalmában benne van, hogy az államok jogi értelemben egymással egyenlők. Azaz az államok egyenlők és függetlenek, így nem károsíthatják meg egymást alapjogaikban.

A nemzetközi kapcsolatokban az államokat (amelyeket az emberek jogaik védelmében és kötelességeik betartatása miatt hoztak létre) a locke-i alapjogok illetik meg. Az állam alapvető jogai és kötelességei azok, amelyeket az

egyének ruháztak rá. Életük és szabadságuk védelmét politikai függetlenségük, vagyonuk védelméhez való jogot a területi integritásuk garantálja (Doyle, 1997: 220.). Az ENSZ alapokmánya rögzíti azokat a kogens szabályokat, amelyek felfoghatók az államok alapjogaiként.

A liberális felfogás szerint az államokra az együttélés ugyanazon racionális és morális megfontolásai vonatkoznak, mint a fent leírt természeti állapotra. Pusztán maga az együttélés is szocializálja őket, kialakítja azokat az ésszel belátható alapvető normákat, amelyeket Locke „természeti törvényeknek” nevez. A következő részben látni fogjuk, hogy a liberális rezsimek hogyan származtathatóak az államok közötti természeti állapotból. Az alapvető kötelezettség itt is az alapvető jogok betartását és betartatását jelenti. Az államrendszer ki nem kényszeríthető minimum szabályait az együttélés racionális érdeke formálta meg, alakította alapvető kötelezettségekké.

Ebben az értelemben napjaink államrendszere sincs állandó hadiállapotban. Nem a „pusztítás és az ellenségeskedés” viszonyrendszerében él, hanem az együttélés racionális szabályait többé-kevésbé – időnként többé, máskor kevésbé – betartva, a konfliktusos együttélés, az instabil béke állapotában létezik. Megfelel ezzel a liberális nemzetközi rendszer társadalomfelfogásának, ahol az államok, és az államok mellett létező más politikai közösségek, Locke szavaival „polgári társadalmak” racionális érdekeiket követve kialakítják az együttélés ki nem kényszeríthető társadalmi szabályrendszerét. Ugyanezt fogalmazza meg John W. Burton a „szociológiai liberalizmus” koncepciójának egyik legkorábbi képviselője: *„minden szuverén állam, tekintet nélkül méretére kompetitív, de nem agresszív kapcsolatban élhet egymással”* (Burton, 1965: 231.).

Az államok, bár a liberalizmus szerint is a nemzetközi rendszer legbefolyásosabb szereplői, nem kizárólagos formálói a nemzetközi közösségnek. Az államok mellett James N. Rosenau, a pluralizmus irányzatának „atyja” elhíresült szavaival élve *„új, szuverenitásmentes közösségekből álló sokközpontú világ jött létre, amely együtt él, mégis versenyben áll a szuverenitással rendelkező szereplők államközpontú világával”* (Rosenau, 1992a: 282.). Állami és nem állami szereplők együttesen teremtik meg a nemzetközi társadalmat. A polgári társadalmak sokszínű világát, a „világtársadalmat” Burton szerint (1972: 19–23.) épp az anarchikus nemzetközi rendszer társadalmiasodása pacifikálja. Világtársadalmában a hatalommaximalizálást az államok egymáshoz való alkalmazkodása, a viselkedési normák betartása teszi eredményessé. Locke gondolatait érhetjük tetten Burtonnál a legitimitás és legalitás világpolitika-formáló szerepének bevezetésével a nemzetközi kapcsolatok értelmezésébe. A következőkben még visszatérünk a legitimitás nemzetközi kapcsolatokat formáló szerepére.

A következő részben azt vizsgáljuk meg, hogy ha létezik az együttélés minimum szabályrendszere, amelyben „végtelen” szabadságot élvez ember és állam egyaránt, mi motiválhat a szabadságunk további korlátozására, azaz a „polgári társadalom” megalakítására? A locke-i párhuzam érvényessége ese-

tén fontos látni, hogy ugyanazok a motivációk miért adnak más eredményt az emberek, és mást az államok esetében. Míg az emberek megkötik a társadalmi szerződést, és államot hoznak létre, addig az államokra jóval kisebb nyomás nehezedik hasonló szerződés megkötésére, azaz a világállam megalakítására.

2. A nemzetközi társadalom működési zavarai és Locke „kellemetlenségei”

A természeti törvények önmagukban nem szavatolják a társadalmi rendet, és nem adnak jogbiztonságot. Nem is ez a céljuk. Locke a józan észre alapozott együttélési minimumokat fogalmazta meg. Bár a természeti törvényeknek köszönhetően létezik minimális rend, pl. lehet magántermészetű megállapodásokat kötni (ld. Locke híres példáját az indiánokról).

Ebben a fejezetben látni fogjuk, hogy az államok tehát nincsenek rászorulva a világállamra, hogy az megvédje „életüket, szabadságukat és javaikat”, azaz a tulajdonukat. Egyrészt, mert a nemzetközi rendszer működési zavarai nem okoznak olyan nagy kellemetlenséget, mint az egyének esetében, másrészt a hatalom átruházásának nincs legitim alapja, harmadrészt pedig a külpolitika széles mozgástérrel bír.

A természeti állapot tele van „kellemetlenségekkel”, amelyek „szükségszerűen adódnak abból, hogy mindenki maga a bíró a saját ügyében” (Locke, 1986: 100.). A természeti állapotban a rend és a jogbiztonság hiánya miatt az ember nem élvezheti saját tulajdonát (életét, szabadságát és vagyonát). Éppen ezért társadalmi szerződésre lép a többi emberrel és létrehozza az államot. Locke szavaival: „... a nagy és fő cél tehát, amiért az emberek államokká egyesülnek, és kormányzatnak vetik alá magukat, a tulajdonuk megvédése” (Locke, 1986: 126.). A fejezet fő kérdése, hogy miért nem teszik meg ugyanezt az államok.

A kellemetlenségek elkerülésére és hogy élvezzék az eredményes és igazságos kormányzat előnyeit, az emberek államot hoznak létre. Az állandó instabilitás, a rendszertelen és kiszámíthatatlan hatalomgyakorlás megteremti az igényt a tulajdon védelmének legális formája iránt. Így az egyes ember feladja egyéni büntető és végrehajtó hatalmát, a természeti állapotban fennálló egyenlőségét, szabadságát, hogy a társadalomra ruházza át azt. Ez a társadalmi szerződés.

A társadalmi szerződés azonban nem ruházza fel az államot végtelen hatalommal. Az állam létrejöttének oka az emberek életének, szabadságának és vagyonának, azaz tulajdonának tökéletesebb, legitim védelme. Az állam kötelessége tehát a természeti állapot alatt fennálló fogyatékoságok kiküszöbölése, hatalma pedig nem terjedhet túl azon, amit a közjó – az emberek békéje, biztonsága és javaiknak – védelme megkíván. Mielőtt a gondolatmenetet folytatnánk, lássuk azokat a kellemetlenségeket, amelyek az egyéneket a politikai közösség létrehozására ösztönzik, és lássuk, miért nem haladják meg a természeti állapotot ugyanilyen módon az államok.

A természeti állapot kellemetlenségeinek Locke-nál három forrása van. A nézeteltérések rendezésére közösen elfogadott, objektív és rögzített törvény hiánya, az elfogulatlan, független bíróságok hiánya, és annak a hatalomnak a hiánya, amely a közösen elfogadott törvényeknek érvényt szerezne. Az egyéneknél mind a három az állam létrehozására ösztönzi a közösséget. Az államoknál azonban napjaink nemzetközi rendszere, illetve az államok természeti állapotban meglévő, a rájuk bízott kompetenciák mellett megjelenő két további eszköze (az önvédelem és a büntetés) képes a működési zavarok enyhítésére.

Az első „kellemetlenség”, az *„érvényes, rögzített és ismert törvény”* „jónak és rossznak mértéke”, valamint a nézeteltérések rendezésének eszköze. Hiánya „kellemetlenséget” okoz, mivel az emberek – bár „eszes teremtmények” – egyrészt nem ismerik a természeti törvényt, másrészt nem biztos, hogy érdekükben áll betartani. Így hát vagy saját tudatlanságuk folytán, vagy érdekből veszélyeztetik egymás tulajdonát. A társadalmi szerződés megkötése eredményesen küszöböli ki a problémát.

Ugyanez a „kellemetlenség” felfogható az államrendszer egyik működési zavarának. A jóindulatú liberális államok között elsősorban az érdekellentét és az érdektelenség okozhat háborút. Ha egy állam nem ismeri a nemzetközi rendszer normáit, vagy nem érdeke betartani azokat, minden állam – még a liberális demokrácia is – konfrontálódhat, vagy akár háborút robbanthat ki, veszélyeztetve a másik állam tulajdonát.

Az államrendszer első működési zavarának csillapítására két eszköze van napjaink nemzetközi rendszerének. Az első az érdekellentéteket enyhíti. A liberális iskola egyik nagy alaptétele, hogy az államok és a nemzetközi élet szereplői azért hoznak létre intézményeket, rezsimeket, norma- és szabályrendszereket, nemzetközi jogi kötelezettségeket, hogy tompítsák az érdekellentéteket. Azok a társadalmi és gazdasági kölcsönös függőségi rendszerek, amelyek a modern gazdaság és a modern társadalom kialakulásával egyre általánosabbá válnak, többnyire államközi alkuk végeredményei. Az alkuk végeredménye a liberális institucionalizmus alapján lehet formalizált, vagy akár informális intézmény. Robert O. Keohane, a liberális rezsimelemélet megteremtője, az együttműködési formák komplex rendszereként írja le a rezsimeket, ahol maga a fogalom nem az együttműködést jelenti (Keohane, 1984: 51–52.), csupán az együttműködést elősegítő keretet. Akárhogy is, az együttműködés, a bizalom-erősítés intézményei, norma- és szabályrendszerei – ha ki nem is küszöbölik – de csillapítják az érdekellentéteket.

Az első működési zavar kiküszöbölésének második eszköze az információáramlás megkönnyítése. Nem csak az alapvető jogok és kötelezettségek, hanem az egyes szereplők érdekeinek ismeretét is elősegíthetik. Nem véletlen, hogy Rosenau számára (2002: 275–287.) a liberális társadalom erősítésének motorja az információs technológia fejlődése. Az információ nem csak az állami döntéshozatalnak segít a nemzetközi környezet valós fenyegetéseinek, és kihazs-

nálható lehetőségeinek felmérésében, de az egyes emberek tájékozottságát növelve megváltoztatja az egyén és a társadalom egymáshoz való viszonyát. Hosszútávon elősegíti egy teljesen új, globális struktúra kiépülését, ahol a „polgári társadalom” igényt tarthat tulajdonának védelmében globális méretű „érvényes és rögzített törvényekre”. Később látni fogjuk, hogy Rosenau felfogásában ez nem feltétlenül a világkormányt, inkább a világ kormányzatot jelenti.

A második „kellemetlenség” az „*ismert és elfogulatlan bíró*” hiánya, azaz a részrehajló ítélkezés. A természeti állapotban mindenki végrehajtója a természeti törvényeknek, és mivel az emberek „*romlottak, gonoszak és elfajzottak*” (Locke, 1986: 128.) saját ügyükben elfogultakká válnak. A vitákban a részrehajló ítélkezés sértheti az ember tulajdonát, arra indítva a közösséget, hogy szerződéses viszonyra lépve, pozitív törvényekkel szabályozza a tagok kapcsolatait, azaz létrehozza az államot.

Az államrendszerre vonatkoztatva, a nemzetközi rendszer második működési zavara ugyanez a részrehajlás, amely korrumpálhatja a nemzetközi társadalom norma- és szabályrendszerét. A nemzetközi jog fejlődése ugyan nem hoz létre a belső joghoz hasonló, átfogó jelleggel kikényszeríthető szabályrendszert, nincs globális alkotmány, de vannak kogens szabályok, amelyek kötelezőek az államokra nézve. Nincs ugyan világkormány, amely kikényszeríthetné, de a nemzetközi közösség számos eszközt kapott a reitens, jogsértő, agresszor államok megbüntetésére. Nem véletlen, hogy a nemzetközi büntetőjog alapjait Locke-nál kell keresnünk. Bővebben szó lesz az igazságos háborúról a nemzetközi rendszer pacifikálásáról szóló fejezetben. A részrehajlást a nemzetközi kapcsolatokban a multilaterális, intézményesített bíróságok ld. a hágai Nemzetközi Bíróság, csillapíthatják annyira, hogy az államok tulajdonuk megvédését ne kívánják egy globális főhatalomra delegálni (Kiss J., 2009: 391–394.).

A harmadik „kellemetlenség” annak a hatalomnak a hiánya, amely „*megalapozná és alátámasztaná a helyes ítéletet, és biztosítaná a kellő végrehajtását*”. A természeti állapot konfliktusforrása, hogy az emberek hajlamosak elégtételt venni az őket ért sérelmekért. Azonban ha biztosan tudják, hogy minden igazságtalanságot megtorol a törvény, inkább az államra bízzák, mintsem a maguk kezébe véve az igazságszolgáltatást, felrúgják a jogbiztonságot.

A nemzetközi társadalom harmadik működési zavara az igazságos bírói ítélet végrehajthatósága. A törvény eredményes alkalmazása, az ítélet betartása veheti elejét annak, hogy az államok a maguk kezébe véve sérelmeik megtorlását, igazságos, azaz tulajdonuk védelmében vívott háborút robbantassanak ki. Valóban eredményes ekkor lesz a szabályozás, ha kikényszeríthető, azaz áll mögötte globális erőszak-monopólium. A nemzetközi jog fejlődése ugyan nem ebbe az irányba tart, de erősíti a liberális institucionalizmus referenciapontját: azaz az erősödő szabályozással beköszöntő béke koncepcióját.

Lényegében ez a működési zavar is kiküszöbölhető világállam nélkül. Keohane liberális hegemonia-elméletének (1984: 31–46.) alap gondolata, hogy világállam helyett egy domináns, erős állam – a hegemon – a nemzetközi közjavak biztosításával teremti meg a világrendet. Nem a hatalmi egyensúly az a közjószág, hanem a nemzetközi rend, ami mindannyiunknak kedvez. Kérdés, hogy mennyiben találja a nemzetközi rendteremtés költségeit kifizetődőnek, a maga számára hasznosnak (Kiss J., 2009: 307). Napjaink nemzetközi társadalmának egyik legnagyobb kérdése, hogy a nemzetközi közjavak egy adott szintjének biztosítása nélkül vajon valóban élhető marad-e a társadalmiasodott nemzetközi rendszer (Boda, 2004; Szabó, 2010). A feladat felvállalását egyetlen államtól sem lehet elvárni – nem kikényszeríthető – sőt, ha egy állam azt feltételezi, hogy más megteszi helyette, nem fogja a hegemon szerepet felvállalni. Keohane megfogalmazásában a hegemonia az aszimmetrikus együttműködés feltételein múlik, amelynek alapja a szuverén államok konszenzusa. Jó példa erre a kollektív biztonság, mint nemzetközi közjószág megteremtése. A kollektív biztonság intézményét csak együttműködő, egymással szolidáris államok szövetsége hozhatja létre – ld. NATO. A szolidaritás problémáját a liberális hegemon csak akkor fogja megoldani, ha a várható nyereség nagyobb, mint a saját ráfordításai. Amennyiben van olyan jóindulatú hegemon, aki kikényszeríti a közjavakat, a megállapodások betartását, az államoknak nincs szüksége világállamra.

Az embereknek azonban nagyobb szüksége van – ha nem is a világállamra, de – a jól működő politikai közösségre, az államra. Az állam legitimitását a ráruházott feladatok ellátása adja. A „kellemetlenségek” kiküszöbölése megkívánja, hogy a törvényhozó hatalom ne rögtönzött, hanem érvényes, állandó törvényekkel kormányozzon, hogy a vitákat a hatalomtól független, elfogulatlan bíróságok rendezzék, és hogy az állam a hatalmát határain belül az első helyen említett törvények végrehajtására, határain túl pedig a közösség külső támadások elleni megvédésére használja. Érdekes módon a kormány legitimitásának kérdése is kihat a világállam létére.

Általában Locke forradalmiságát és radikalizmusát a kormányok legitim megdöntésének leírása adja. Ugyanakkor a világállam létjogosultságának szempontjából is komoly érvet rejt. Míg egy államot/kormányt feloszlathat a társadalom, addig egy civil társadalmat csak a külföldi hódítás oszlat fel. A nemzetközi civil társadalom tehát tartós közösségi forma. Legitim megdöntésére nincs lehetőség, mivel a globális közösség emberek egymás közti legitim, bár törékeny kapcsolatrendszerét jelenti.

Ha az állam túllép a ráruházott hatalmon, akkor léte okafogyottá válik, hiszen az állampolgárok tulajdonának legitim védelmére hozták létre. *„...Ha tehát a törvényhozó testület megsérti a társadalomnak ezt az alapvető törvényét, és nagyravágyásból, félelemből, ostobaságból vagy romlottságból megpróbál korlátlan*

hatalmat szerezni, vagy másvalakinek korlátlan hatalmat adni az emberek élete, szabadsága vagy vagyona fölött, akkor ezzel a hitszegéssel eljártssa a hatalmat, amelyet egészen más célokra kapott az emberektől, és az visszaszáll az emberekre, akiknek joguk van arra, hogy ismét éljenek szabadságukkal, és egy új törvényhozó testület felállításával gondoskodjanak (ahogy a legjobbnak tartják) saját védelmükről és biztonságukról, mert ez az a cél, amiért társadalomban élnek.” (Locke, 1986: 195.) Locke radikalizmusának erős korlátokat szab a társadalmi konszenzus. Csak a többség dönthet arról, mikor következik be a hatalom ilyenfajta túllépése. A harmadik részben látni fogjuk, hogyan járul hozzá ez a gondolat a humanitárius intervenciók mai gyakorlatához (Teson, 2003).

A nemzetközi rendszerre vonatkoztatva a liberalizmus világos választ ad a világállam problémájára. Nincs olyan kényszer, amely a világkormány megalapítása mellett szól, ezzel szemben a nemzetközi civil társadalom létrejöttének és folyamatos fejlődésének ezer jelét írták le (Maus, 2006). A nemzetközi civil társadalom, maga az emberiség, létrehozhatna ugyan egy formális, intézményesített globális erőszak-monopóliumot, de Locke logikája alapján a működési zavarok nem jelentenek elég ösztönzést. A világállam berendezkedésén Locke-nál nincs hangsúly, pusztán a legitimitásán. A legitimitást a többségi akarat kinyilvánítása jelentené, ennek az akaratnak a meglétét a legortodoxabb liberális irányzatban sem leljük fel.

A világállam létrehozása ellen még egy érv szól. A klasszikus külpolitika Locke-nál ugyanis jóval szélesebb mozgástérrel rendelkezik, mint a klasszikus végrehajtó hatalom. Ennek eredményeképp az állam kevésbé kiszolgáltatott a külső tértől érkező fenyegetéseknek, önmaga is képes az állampolgárok tulajdonának megvédésére. A közösség külső biztonságának és érdekeinek védelmét biztosító hatalmat Locke föderatív hatalomnak nevezi. Lényegében ez a klasszikus állami külpolitika.

A föderatív hatalom, a külpolitika nem szabad, hogy a törvényhozó hatalom részét képezze. A törvényhozó hatalom feladata a társadalmi konszenzus képviselése és annak törvényi formába való öntése. A külpolitika a végrehajtó hatalom része, de míg a végrehajtó hatalom a közösségen belül alkalmazza a törvényeket, és biztosítja a közjavakat, addig a föderatív hatalom az állam határain túl, a külső tértől érkező fenyegetések elhárítására jött létre. Éppen ezért – bár része ennek – nem a végrehajtó hatalom alárendelt részeként kell, hogy működjön.

Locke ennek okát abban látja, hogy a külpolitikát nem lehet a végrehajtó hatalomhoz hasonló, állandó és előre magalkotott törvények alkalmazásával gyakorolni, mivel képtelenség felmérni, hogy az államot mikor milyen kihívás érheti a külső tértől. Ezért a föderatív hatalomnak szélesebb mozgástérrel kell rendelkeznie. Locke szavaival élve: *„Am hogy mit kell tenni idegenekkel szemben, az erősen függ az ő cselekedeteiktől, szándékaiktól és érdekeiktől, amelyek nagyon különbözők lehetnek, és ezért e hatalom gyakorlását jórészt rá kell hagyni azok okossá-*

gára, akikre ezt a hatalmat bízták, hogy legjobb tudásuk szerint ők éljenek vele az állam javára.” (Locke, 1986: 144.)

A liberális állami külpolitika Locke-nál erősen hasonlít a realizmus unitárius aktorainak intézményes jellegéhez. Egyrészt, ha a föderatív és a végrehajtó hatalom egymástól függetlenül cselekedne, az megoszthatná az állam erejét. Az állam feladata, létrejöttének oka pedig, hogy nemcsak a közösség tagjaival szemben, de a külső térben is a legeredményesebben érvényesítse az emberek által ráruházott jogokat és kötelezettségeket.

Másrészt nemhogy külső hatalom – legyen az világállam vagy világkormány – nem korlátozhatja a külpolitikát, de a végrehajtó hatalmat erősen korlátozó, állandó pozitív törvények sem. A liberális államokat tehát Machiavelli realista fejedelméhez hasonló óvatos stratégiák kell, hogy irányítsák, akik legjobb tudásuk szerint érvényesítik az államérdeket. A stratégiai gondolkodás, a külpolitikai döntéshozó „okossága” dönti el milyen külpolitikai lépéseket tesz az állam biztonságának megvédésére, vagy érdekeinek érvényesítésére. Locke liberális államai külkapcsolataikban alapvetően racionális, jogkövető egoisták.

A külpolitikai döntéshozatalra tehát kevesebb korlát vonatkozik. A liberális külpolitika legerősebb korlátja az állam kötelessége, hogy a nemzetközi rendszer természeti törvényeit, az együttélés racionális minimum szabályait betartsa. A liberális külpolitika imperatívusza, hogy a kormány nem tehet olyan „ígéreteket”, nem vállalhat olyan nemzetközi kötelezettségeket, amely ütközik az állam hosszú távú érdekeivel. A nemzetközi rendszer működési zavarai nem kényszerítik ki a világállam életre hívását, és a külpolitika elég széles mozgástérrel bír, hogy az államérdekek érvényesítésével az állampolgárok tulajdonát megvédje. A világállam tehát szükségtelen.

3. Hogyan lehet világállam nélkül pacifikálni a nemzetközi viszonyokat?

Az előző részben láttuk, hogy a nemzetközi rendszer természeti állapota a társadalmiasodás folyamatának köszönhetően rendezettebb. Liberális felfogásban, ahogy az előzőekben már felvázoltuk, az anarchikus nemzetközi rendszer pacifikációját alapvetően a nemzetközi társadalom erősödése biztosítja. Locke államai mindaddig békében élnek egymással, amíg meg nem támadják őket, vagy meg nem sértik a jogukat. Az instabil békeállapot ilyenén stabilizálása megfelel az erősödő szabályozással beköszöntő béke liberális koncepciójának.

A fejezet célja, hogy bemutassa, a társadalmiasodás szabályozását, illetve azokat az eszközöket, amelyek kikényszeríthetővé teszik a megállapodások betartását. Locke-ra alapozva ugyanis nincs feltétlen szükség globális erőszakmonopóliumra a legitim erőszak használathoz.

A liberalizmus célja tehát a világállam, vagy világkormány helyett a nemzetközi kormányzat létrehozása. Rosenau liberális társadalmában annak ösz-

szetettsége miatt a kormány el sem láthatná azokat a feladatokat, amelyeket az állampolgárok megnövekedett igénye tulajdonuk védelmében megkíván (Rosenau, 1992b: 1–29.). A kormány *per definitionem* olyan formalizált, intézményesített hatalom, ahol a törvények végrehajtását a rendőrség biztosítja, még akkor is, ha a kormány politikája a társadalom széles körű ellenállásába ütközik. A kormányzat ezzel szemben szélesebb fogalom. Olyan közös célok végrehajtására irányuló tevékenység, amely nem feltétlenül jogilag kodifikált és formálisan intézményesített közteljeszettségekből származik. A közösség igényeiből fakad, a kormányzati intézmények mellett ide tartoznak az informális, nem kormányzati mechanizmusok is. A kormányzat legitimitása állandó megerősítést kíván: olyan szabályrendszer, amely csak akkor működik, ha azt a többség (vagy legalábbis akiket a leginkább érint) elfogadja. Az egyes személyek és intézmények saját hatáskörükön belül haladnak előre, elégitik ki szükségleteiket, és teljesítik be vágyaikat.

Locke az állam létrejöttével egy olyan polgári társadalom politikai közösséggé válását írja le, amelyet a többségi akarat kormányoz. Nem érvel egyetlen ideális államforma mellett sem. Hobbes-tól eltérően egyetlen kormányforma igazolásáról sincs konszenzus. A többségi kormányzás lehet demokrácia, oligarchia vagy monarchia is (Locke, 1986: 130–131.). Minderről a hatalom megszlása dönt. Nem a kormányzati forma a lényeges, hanem a hatalom legitim gyakorlása. Az állam formája nem számít, amíg megvan a legitimitása: azaz ellátja az alapvető jogok és kötelezettségek védelmét.

A nemzetközi térben liberális felfogásban a hatalom legfőbb forrása a legitimitás. Legitim világállam létrehozására nincs meg az emberiség többségi konszenzusa. A nemzetközi kormányzat létrehozása azonban járható út. A kormányzatnak nem feltétlenül kell intézményesített erőszak-monopóliummal rendelkeznie, nem kötődik területileg lehatárolt közösségekhez. Feladatokat lát el, problémák megoldására jön létre.

Legitim nemzetközi kormányzatok létrejötte pacifikálja az anarchikus nemzetközi viszonyokat, de a konfliktust nem szünteti meg. Nem teremt világbékét. Sőt, a liberális nemzetközi együttműködés egyik alapvonása, hogy a részes felek közötti tranzakciók számának növekedésével nem csökken automatikusan a konfliktusok száma. Érdekes példa lehet Karl W. Deutsch matematizált tranzakció-integrációs mérlege (Deutsch, 1968: 136–137.), amely a rezsimeken belül a tranzakciók változása és az együttműködés növekedése között korántsem lineáris kapcsolatot feltételez. A liberális konfliktuskezelési mechanizmusok hosszú távon csillapíthatják a fennálló ellentéteket (Ward, 2006).

A társadalmiasodás azonban nem az egyetlen módja a nemzetközi rendszer pacifikálásának. A világállam hiányában természeti állapotban élő szereplőknek a locke-i logika további eszközöket ad a kezükbe. A természeti állapot az alapvető jogokon és kötelezettségeken túl kétféle hatalmat biztosít az egyéneknek (Locke, 1986: 128.). Először is a természeti törvény határain belül

joguk van önmaguk és mások védelmére. Ettől lesz az emberiség közössége. Másodszer az egyén büntetheti a törvény megszegőit. A társadalmi szerződéssel az egyén mindkét hatalmát az államra ruházza.

A két további eszköz lehetőséget teremt arra, hogy az államok az erőszakhasználatot legitim módon alkalmazva csillapítsák a nemzetközi rendszer veszélyeit. Az állam, mivel stabil béke nem létezik, a természeti törvényekkel összhangban megvédeheti önmagát, és – bár korántsem kapott olyan széles jogköröket, mint Locke-nál az egyének – büntetheti a természeti törvényeket megsértő államokat. Ennek megfelelően az államok igazságos és igazságtalan háborúba bonyolódhatnak.

Igazságtalan háború az, ahol egy állam felrúgja a természeti törvényeket, és veszélyezteti más államok tulajdonát, az államok közötti természeti állapot törekény békéjét. A sérelmet elszedő államoknak joguk van az élethez, a szabadsághoz és a javaikhoz való joguk védelmében, vagy büntető jelleggel háborút indítani. Liberális szemszögből az igazságos háború elrettentésül szolgálhat, pacifikálva a nemzetközi rendszert. A nemzetközi jogot megsértő agresszor állam tehát igazságos háborúnak teszi ki magát. Az igazságos háború lehet védelmi és hódító is. A tulajdon megvédésére irányuló védelmi háború minden esetben igazságos háború.

Igazságos háború azonban lehet hódító háború is. Locke szerint a természeti állapotban az igazságos hódítónak joga van megbüntetni az agresszorokat, hogy példát statuáljon és hogy kártérítést követeljen (Locke, 1986: 172.). Locke itt jóval tovább megy, mint a mai nemzetközi jog. Napjainkban a nemzetközi jog lehetővé teszi a védelmet, de nem teszi lehetővé a széles körű büntetést (Ward, 2010: 79–86.). Két kivételt ismerünk: az egyik az állam alapvető jogainak, területi integritásának sérelme (ld. az ENSZ BT agresszornak nyilvánít egy államot). A másik a genocídium, az emberi jogok tömeges és súlyos megsértése, ami igazolhatja a nemzetközi közösség közbelépését. Locke alapelvei a büntetésről, és annak mértékéről az egyéni elszámoltatás modern, Nürnberg utáni alapelveit rakták le. Locke alapelvei jóval átfogóbbak, mint a mai nemzetközi büntetőjog. A háborús bűnökön és a területi integritás megsértésén túl a vagyon elleni bűncselekményekre is vonatkoznak. Míg az első kettőt halállal, az utóbbit kisebb büntetéssel sújtja.

Az igazságos hódítónak tehát joga van a másik állam területén élők életére, azaz joga van megbüntetni azokat – és csak azokat – akik az erőszak alkalmazásában részt vettek, segítettek, vagy támogatták. A büntetés joga nem csak a háborús eseményekben részt vevőkre – a katonákra – terjed ki, hanem azokra is, akik tudtak róla, és akik segítettek. Doyle példája szerint, ha 1933-ban ismertek lettek volna Hitler háborús tervei, a locke-i alapelveket alkalmazva mindazokat büntetni lehetett volna, akik a náci pártra szavaztak (Doyle, 1997: 221.).

A jóvátétellel kapcsolatban Locke elmondja, hogy „*az erőszak jogtalan alkalmazása az, ami egyik embert hadiállapotba helyezi a másikkal, és aki ebben bűnös, az eljártassa az élethez való jogát*” (Locke, 1986: 170.). Ugyanakkor a jóvátétel mértéke erősen korlátozott. Locke szerint ugyanis még az igazságos hódítás sem ad jogalapot arra, hogy a hódító a meghódítottak vagyonával korlátlanul rendelkezzen. A kártérítés mértékénél figyelembe kell venni az okozott kárt, illetve nem lehet kisajátítani az ártatlanok (egyének esetén a feleség és a gyermek) vagyonát. Ha a kár okozójának nincs akkora vagyona, hogy mind az örökséget, mind a kárt megtérítse, annak jár kevesebb az eredeti vagyonból, akinek több a felesége.

Az igazságos hódítónak sincs azonban joga a meghódított területeken uralkodni, mert a háborút háborúvá a „*jogtalan erőszak alkalmazás teszi*” (Locke, 1986: 169.). Kormányzatot csak a közösség tagjainak szabad akarata és szerződéses, kinyilvánított társulása hozhat létre. Mindez ellenkezik a realizmusnak a nemzetközi rendszerről, és annak pacifikálásáról vallott képével. A realizmus szerint ugyanis a hódítás, más állam bekebelezése szükségszerűen megszünteti az anarchiát, hiszen valamilyen formában a hódító állam részévé teszi a területet (Dunn, 1995: 96–120.). A liberalizmus locke-i logikája tehát a nemzetközi társadalom viselkedési normáinak kialakításán túl a legitim erőszakhasználatot is lehetővé teszi a nemzetközi anarchia csillapítására. A legitim erőszak használatnál még egy sokat vitatott témát kell megemlíteni: a humanitárius intervenció gyakorlatát.

Locke aktualitását az „intervenció kontra szuverenitás” vita részeként, az ENSZ 2001-es jelentésében először említett „védelmi felelősség” (Responsibility to Protect, R2P) alapelve hozta újra előtérbe. Az alapelv lényege, hogy a szuverenitás nem elsősorban az állam területe feletti kontrollt jelenti, hanem az állam állampolgárai életéért és jólétéért viselt felelősséget (ICISS, 2001: 13.). A sok vitát kiváltó új jogi norma alkalmazása – ha etikája nem is – erősen locke-i alapokon áll, bár Locke nem veti fel a kérdést, hogy büntethet-e egy állam egy másikat, ha saját állampolgárai ellen követ el bűnt (Ward, 2006: 702.). Világosan kifejti, hogy minden katonának kötelessége igazságos védelmi háborúban harcolni, hogy megvédje államának tulajdonát. Seholy írja azonban, hogy a katonának ugyanez az erős morális joga meglenne olyan állam életébe avatkozni, amely nem követett el saját állama ellen agressziót.

A humanitárius intervenció – 2001 óta védelmi felelősség – ugyanakkor levezethető Locke „polgári kormányzat”-ából. Az igazságos hódító háború csak agresszor állam ellen irányulhat, agresszió pedig a természeti törvények megsértéséből ered. Ha egy állam nem látja el feladatát, nem védi meg a közösség tagjainak életét, szabadságát és vagyonát, azaz felrúgja az állampolgárokkal kötött társadalmi szerződést, akkor hadiállapotba helyezi magát. Az állampolgárok jogosan lázadhatnak a kormány ellen. Ha nincs lázadás, akkor hallga-

tólagos konszenzust tételezhetünk fel, azaz az állampolgárok eltűrik a jogsértést. Ekkor senkinek nincs joga az állam életébe avatkozni, mert ebben az esetben a beavatkozást végző állam lesz a törvénytörtő. Locke-nál a beavatkozás feltétele tehát a forradalom.

Ráadásul az állam saját állampolgárai tulajdonáért visel felelősséget. Csak a társadalmi szerződésben ráruházott jogok és kötelességek védelmére van joga. Nem olvashatunk a „Második értekezésben” az államok globális felelősségéről. Az állami szuverenitás normája Locke-nál tehát erős imperatívusz. Ugyanakkor az egyének szintjén közösséggé a közösséget a maguk és a mások védelme teszi. Az államok szintjén a nemzetközi közösség felelősségét erősíti, az univerzális felelősség előképe. Eddig Locke „Második értekezése” eligazít minket. Lényegében a nemzetközi társadalom két nagy alapkoncepciójának vitája, annak etikája gyökerezik itt. A pluralista modell a szuverenitás normáján keresztül magyarázza a nemzetközi társadalom kialakulását, míg a szolidarista modell az univerzális felelősségen alapszik (Ward, 2006: 701.).

A kérdés azonban az – és itt már Locke híveire kell támaszkodni – hogy mi történik akkor, amikor az állampolgárok egy része lázad, más része azonban támogatja az államhatalmat. Locke nem igazít el minket a kérdésben, de a görög keresztények török megszállásának példájára (Locke, 1986: 176.) hivatkozva sokan úgy érvelnek (Tesón: 2003), hogy a nemzetközi közösségnek az alapvető jogok védelmében joga van beavatkozni, hiszen az államra delegált alapjogok és kötelességek visszaszállnak az egyénekre a hadiállapot beálltával. Így egy esetleges humanitárius intervenció joggal támogathatja őket. Azoknak az állampolgároknak azonban, akik szerint az állam ellátja alapvető feladatát, joguk és kötelességük is megvédeni az államot a külföldi intervenció ellen. Locke világosan fogalmaz, amikor azt írja a kormányzat megdöntéséről, hogy az akkor történhet meg, ha az állampolgárok között konszenzus van. Nem ír azonban arról, hogy ebben az esetben mit ért konszenzus alatt.

Ha el is fogadjuk a Locke-iánus iskola érvelését, és a nemzetközi közösség megteremtí a beavatkozás nemzetközi jogi alapjait, akkor is beleütközünk még egy korlátba. Locke szerint az állam külpolitikáját óvatos stratégiáknak kell vezetniük. Amíg a nemzetközi jog nem ad a beavatkozásra alapot – azaz amíg be nem igazolódik, hogy a jogok tömeges és tartós megsértése történt vagy a forradalom már úton van – és ez nem sérti az államérdeket, addig az óvatos állam tartózkodik az igazságos hódító háborútól.

Békében a nemzetközi jognak, az államok között kialakult természeti állapotot érvényes természeti törvényeinek kell uralkodniuk. Az államok tehetnek ugyan ígéreteket, vállalhatnak kötelezettségeket, amiket be kell tartaniuk, mivel Locke érvelésében az igazmondás fontos erény. Az ígéretnek azonban nem ütközhetnek az államérdekkel. A nemzetközi jog így a Grotius-i elmélettel szemben nem elégséges forrása a nemzetközi rendnek. Egyetlen egy törvény kötelezi az államokat kötelezettségeik ellenében is, ez pedig a természeti

ti törvény – azaz a józan ész. Az államoknak joguk van életükhöz, szabadságukhoz (területi integritásukhoz) és javaikhoz (politikai függetlenségükhöz), és kötelességük más állam alapvető jogainak tiszteletben tartása.

A humanitárius intervenció locke-i alapjai tehát egyrészt adottak, másrészt számos kérdést hagynak nyitva. Az igazságos háborúnak Locke relevanciáját tekintve talán ez az egyik legvitathatóbb pontja. Összességében azonban az erőszak alkalmazásának legitim lehetősége tovább erősíti a „társadalmiasodó” nemzetközi rendszer anarchiájának élhetővé tételét. A világállam helyett a nemzetközi társadalom erősödése pacifikálja és stabilizálja az instabil nemzetközi viszonyokat.

KONKLÚZIÓ

Locke a liberális institucionalizmus alapjait rakta le, az intézményesedés azonban nem a világállam kialakulásának irányába hat, hanem a nemzetközi norma- és szabályrendszerek megerősödésén keresztül a nemzetközi világ társadalmiasodásának irányába. A tanulmány végigvette Locke természeti állapot felfogásának azon elemeit, amelyek relevánsak napjaink nemzetközi társadalmának értelmezésében.

A relevancián túl azonban a locke-i gondolatnak megvannak a maga korlátai. A mai nemzetközi büntetőjog alapjait Locke logikájára vezetik vissza, de az előzőekben már láttuk, hogy a XXI. század jóval visszafogottabb a felelősség és a büntetés kérdésében. Locke számára az érdekes kérdés az volt, hogy miképp jöttek létre a politikai közösségek, hogyan hagyta el az eredeti természeti állapotot az ember a civil társadalom, majd az állam megteremtése kedvéért. A modern nemzetközi rendszerre, a világállamra és különösképp a külpolitikai döntéshozatalra vonatkozó okfejtések ezt a logikát – mint láttuk sikerrel – veszik át, de a részletek magyarázata már az utókorra marad. Pontosan hol húzódik az a határ, ahol a nemzetközi rendszer zavarai miatt élehetlenné válna a nemzetközi civil társadalom? Milyen hatással vannak a „kellemetlenségek” a nemzetközi rendszerre? Milyen a „kellemetlenségek” pontos működési mechanizmusa? Mit takar a „többség”, amely a világállam születéséhez kell? – Csak néhány felvetés, amelyek kijelölik a XVII. századi brit filozófus alkalmazhatóságának határait.

Számos további kérdés vetődik fel egy másik területen, a tulajdon nemzetközi elosztásával kapcsolatban (Boda, 2004; Szabó, 2010). A javak igazságos nemzetközi elosztásának kérdése Locke-nál a liberális konzervativizmus és radikalizmus különös, ellentmondásos kombinációját tükrözi. Egyrészt az egalitarizmuson, vagy az életszínvonalon alapuló, az újraelosztást célzó követeléseknek nincs alapja a locke-i etikában. A gazdagok gazdagodnak, a szegények szegényebbé válnak, a természeti állapot önmagában a folyamatot nem korlátozza. A fizikai és monetáris javak létének, elosztásának leírása szerint

nincs olyan globális intézmény, amely kiegyenlítené a vagyoni és jövedelemkülönbségeket. Másrészt azonban napjaink aktuális, a nemzetközi közjavak igazságos elosztására vonatkozó kérdéseinek egy része alapoz Locke-ra. A két legismertebb példa a globális migráció, és a környezettudatos etika. Az észak–dél migrációs viszonyban Locke-ra az emigráció természetes voltának igazolásakor hivatkoznak. A tulajdonhoz (azaz az élethez, szabadsághoz és a vagyonhoz) való jog Locke-nál a társadalomszerveződés alapja. Tulajdonhoz pedig többnyire munkával juthatunk (vagy örökléssel, vagy közösen birtokoljuk azokat). A munkához való jog tehát majdnem olyan erős jogunk, mint az élethez való jog. A legszegényebb országokból meginduló kivándorlás természetes, mivel az embereknek joguk van a munkához, ha otthon nem elérhető, akkor külföldön. A környezettudatos etikának a pocskéolás abszolút tilalma ad erős alapokat. Akár Isten, akár mi birtokoljuk a közjavakat, azok szennyezése megsérti a jogainkat. Jogunk van a Föld egészségének védelméhez.

Locke gondolatmenete a természeti állapot meghaladásának kérdésében világos és egyértelmű. Világállamra nincs szükség, mert az anarchikus nemzetközi rendszer nem termel ki olyan ösztönzőket, amelyek indokolttá tennék, hogy az államok egy globális főhatalomnak engedjék át jogaik védelmét és kötelességeik teljesítését. Locke természeti állapota élhető, bár instabil, tele van kellemetlenségekkel, amelyek az egyéneket az állam létrehozására ösztönzik. Az államok azonban számos eszközzel csillapítják a nemzetközi rendszer működési zavarait. A társadalmiasodás mellett hódító és védelmi igazságos háborút folytathatnak, joguk van büntetni és kártérítést követelni a természeti törvényeket megsértő államoktól. Az államok fokozatosan nemzetközi társadalommá alakuló világa a liberális iskola szerint élhetővé teszi annyira a nemzetközi viszonyokat, hogy világállamra ne legyen szükség.

JEGYZETEK

- ¹ Nem véletlen, hogy a témát a legátfogóbb jelleggel a konstruktivizmus atyjának számító Alexander Wendt tárgyalja. *Why a World State is Inevitable?* című művének elején áttekintő jelleggel összefoglalja mind a realizmus, mind a liberalizmus irányzatának legfőbb gondolatait a világállam megvalósíthatóságáról.
- ² A „liberális társadalom”, más néven „szociológiai liberalizmus”-konceptió a nemzetközi politikaelmélet liberális iskolájának a hidegháború alatti, az 1960-as évektől kibontakozó irányzata. Alaptétele, hogy a nemzetközi rendszer szereplői között – akár csak a társadalomban – viselkedési normák, szabályok alakulnak ki, melyek, bár nem kikényszeríthetőek – meghatározzák a szereplők egymás közötti viszonyrendszerét. Egyfajta nemzetközi társadalom alakul ki, amelynek az államok mellett tagjai a nemzetközi intézmények, a civil társadalom egyes szereplői (NGÓ-k), és egyéb gazdasági és politikai transznacionális szereplők. Az irányzat főbb képviselői: John W. Burton, Karl W. Deutsch és James N. Rosenau.

IRODALOM

- Bíró Gáspár (1999): *Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Boda Zsolt (2004): *Globális ököpolitika*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Burton, J. W. (1965): *International Relations: A General Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Burton, J. W. (1972): *World Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Deutsch, K. W. (1968): *Political Community and the North Atlantic Area*. New Jersey, Princeton University Press.
- Doyle, M. W. (1997): *Ways of War and Peace*. New York, Norton. 213–229.
- Doyle, M. W.–Carlson, G. S. (2008): Silence of the Laws? Conceptions of International Relations and International Law in Hobbes, Kant, and Locke. *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 46. No. 3., 648–665.
- Dunn, J. (1995): *The Political Thought of John Locke: A Historical Account of the Argument of the „Two Treatises of Government”*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Galló Béla (2000): *A túlélés tudománya – A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elemei*. Budapest, Helikon.
- Hobbes, Thomas (2001): *Leviatán*. Kolozsvár, Polis.
- ICISS – International Commission on Intervention and State Sovereignty (2001): *The Responsibility to Protect*. <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>
- Kant, Immanuel (1985): *Az örök béke*. Budapest, Európa.
- Keohane (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, Princeton University Press.
- Kiss J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, Gondolat.
- Ludassy Mária (1996): *A Leviatántól a polgári kormányzatig. Hobbes és Locke államelmélete*. Rubicon Online, 1996/4–5.
- Maus, Ingeborg (2006): From Nation-State to Global State, or the Decline of Democracy. *Constellations*, Vol. 13. No 4., 465–484.
- Rosenau, J. N. (1992a): Citizenship in a Changing Global Order. In: *Governance without government: order and change in world politics* (szerk. Rosenau–Czempiel). Cambridge, Cambridge University Press. 272–294.
- Rosenau, J. N. (1992b): Governance, order, and change in world politics. In: *Governance without government: order and change in world politics* (szerk. Rosenau–Czempiel). Cambridge, Cambridge University Press. 1–29.
- Rosenau, J. N. (2002): Information Technologies and the Skills, Networks, and Structures that Sustain World Affairs. In: *Information Technologies and Global Politics: The Changing Scope of Power and Government* (szerk. Rosenau–Singh). New York, State University of New York. 275–287.

- Rousseau, J.-J. (1947): *A társadalmi szerződés*. Budapest, Phönix–Oravetz. <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf>.
- Szabó Gábor (2010): *Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Tesón, F. R. (2003): The liberal case for humanitarian intervention. In: *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal, and Political Dilemmas* (szerk. J. L. Holzgrefe–R. O. Keohane). Cambridge, Cambridge UP. 93–129.
- Ward, Lee (2006): Locke on the Moral Basis of International Relations. *American Journal of Political Science*, Vol. 50. No. 3. 691–705.
- Ward, Lee (2010): *John Locke and Modern Life*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wendt, Alexander (2003): Why a World State is Inevitable? *European Journal of International Relations*, Vol. 9. No. 4., 491–542.

A KÖZPOLITIKAI DISKURZUSELEMZÉS PERSPEKTÍVÁI

Hozzászólás egy vitához

Pál Gábor

(tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

Politikatudományi Intézet)

A Politikatudományi Szemle hasábjain vita bontakozott ki a közpolitika-tudomány (*policy science*) egyes szemléleti kérdéseivel, valamint – ezekkel szoros összefüggésben – egy meg lehetőségen sokszínű és szerteágazó, ugyanakkor bizonyos közös jegyek alapján, akár egyben is kezelhető irányzatával kapcsolatban. Aproppóként, illetve vitaindítóként Szabó Márton színvonalas és koncepciózus tanulmánya szolgált, amelyet a szerző a folyóirat 2012/3-as számában közölt a közpolitikai diskurzuselemzés(ek)ről (Szabó, 2012). Gajdusчек György a Szemle 2013/1-es számában reflektált Szabó írására (Gajdusчек, 2013). A szöveghez fűzött, „alapvetően kritikai” észrevételei egy Szabótól nyilvánvalóan és jelentősen eltérő tudományfelfogás talajáról fogalmazódtak meg, ugyanakkor egyrészt exponálták a főbb konfliktuspontokat, másrészt számos megfontolandó felvetéssel szolgáltak. Az alábbi írás a két cikk által útnak indított polémiahoz kíván hozzászólni.

Már első olvasásra is egyértelmű, hogy Szabó Márton vitaindító tanulmánya ambícióját tekintve több, mint egy karakteres elméleti és módszertani megközelítést reprezentáló szerzői kör munkásságára fókuszáló recepció. A szerző ugyanis amellet, hogy áttekinti a terület irodalmát, felvázolja a fontosabb alirányzatokat, és kiemeli az ide sorolható vizsgálatok legfontosabb jellegzetességeit, szövegében voltaképp javaslatot is tesz a közpolitikai diskurzuselemzés(ek) nyújtotta előnyök mérlegelésére, a szemléletmódban rejlő lehetőségek kiaknázására, valamint a megközelítés fokozottabb közpolitika-tudományi alkalmazására. Gajdusчек György ugyanakkor vitacikkében elsősorban kételyeinek ad hangot, ellenérveket vonultat fel, problematikusnak, további tisztázást igényelőnek ítél pontokat sorol fel, és ezáltal mintegy „megfontolásra visszaküldi” a javaslatot. Számomra úgy tűnik tehát, hogy a diszkurzív közpolitika-kutatás kapcsán az eddigiekben egy vállaltan és elkötelezetten proponáló, illetve egy visszafogottan és nem mindenre kiterjedően, de ezzel együtt is határozottan opponáló álláspont szegeződött szembe, feszült egymásnak.

Ahhoz, hogy jelen sorok szerzője magát a proponáló és opponáló pólusok között pozicionálni tudja, és a megítélése szerinti helyes irányba gördíthesse

tovább a vitát, nélkülözhetetlennek látszik egy talán mindkét eddigi megszólaló számára valamelyest homályban maradt mozzanat kiemelése.

Szabó Márton javaslata és Gajduschek György bírálata ugyanis, bár tulajdonképpen érdemben ugyanarra a központi kérdésre reflektál, és első sorban a diszkurzív közpolitika-vizsgálat(ok) *alkalmazhatóságával* kapcsolatban fogalmaz meg állításokat (lásd különösen Szabó, 2012: 7–8.; 32–33.; Gajduschek, 2013: 121–122.), némileg kevésbé differenciál az alkalmazhatósággal kapcsolatos „előterjesztés” lehetséges erősségi szintjei között. Nevesül: sem a proponáló, sem az opponáló fél nem igazán tér ki arra, hogy a *lehetségesség*, a *szükségesség*, vagy az *érdemesség* szintjén kíván-e beszélni a közpolitikai diskurzuselemezés(ek) felhasználásáról. Ezek az erősségi szintek néhol nem válnak el teljes mértékben, néhol egyaránt jelen vannak, néhol mintha csúszkálnának a gondolatmenetekben. Mivel nem érinti az írások alapvető céljait, ezért ez nem hibája, vagy hiányossága az egymással polemizáló cikkeknek (különösen nem az első tanulmánynak, amely vegyes ambíciójú írásként a figyelem, illetve a terjedelem túlnyomó részét a vonatkozó szakirodalom bemutatásának szenteli), mindössze olyan sajátos vonása vagy tulajdonsága, amely inkább a vitába később bekapcsolódók (így jelen cikk szerzője, vagy az ezt követő hozzászólók) számára tehet szert központi jelentőségre.

Az első dolog tehát, amivel írásom talán hozzá tud járulni a vitához, mind az eddigiek elhelyezését és (újra)értelmezését, mint a továbbhaladás kívánatos irányainak felvázolását illetően, az a fenti distinkció fontosságára való rávilágítás. A szöveg második, ehhez szorosan kapcsolódó hozadéka az alkalmazhatóságra vonatkozó javaslat erősségi szintjeinek elválasztásából adódó szempontok és következtetések végiggondolása, valamint az eltérő erősségi szintek által meghatározott (potenciális) vitaszintek sajátosságainak végigvezetése lehet.

Jóval konkrétabban: cikkemben mindenekelőtt arról kívánok szót ejteni, hogy megítélésem szerint miért nem mindegy az, hogy a közpolitikai diskurzuszvizsgálatok körüli vita a „lehetséges-e alkalmazni őket?”, a „szükséges-e alkalmazni őket?”, vagy az „érdemes-e alkalmazni őket?” kérdés jegyében zajlik-e a Politikatudományi Szemle hasábjain.

Álláspontomat röviden előre vetítve már az elején szeretném leszögezni: arról (1), hogy „lehet-e?” a közpolitikai folyamatok vizsgálata során a pozitívizmus tudományosményétől és a tudományág művelésének ötvenes-hatvanas években bevett standardjaitól markánsan elütő, interpretatív, diszkurzív metódusokat alkalmazni, megítélésem szerint *nem lehet* vitatkozni. Arról viszont (2), hogy „szükséges-e?”, „kell-e”, hogy ez a szemléti irány és megközelítésmód feltétlenül (és hangsúlyosan) jelen legyen, szerintem egyáltalán *nem szükséges*, nem kell polemizálni. Én úgy látom, hogy igazából arról éri meg vitát folytatni, hogy tényleg *érdemes-e* alkalmazni ezt az elméleti és módszertani kiindulópontot; ha igen, akkor miben és mennyiben; ha nem, hol és miért nem.

Arról (3), hogy a közpolitikai diskurzuskutatás milyen előnyökkel kecsegtet és milyen korlátai vannak, mire képes és mire nem, hogy végső soron mit tesz hozzá a tudományterület műveléséhez, valóban *érdemes* vitatkozni. Az alábbiakban igyekszem bővebben kifejteni, illetve alátámasztani az iménti megállapításaimat.

AMIRŐL NEM (IGAZÁN) LEHET VITÁZNI

Elsőként azt szeretném kidomborítani, hogy a „lehet-e egyáltalán (érvényes módon) alkalmazni a diszkurzív megközelítést a közpolitika világának megismerésére?”, illetve a „lehet-e egyáltalán (releváns és legitim tevékenységként) közpolitikai diskurzuselemzést végezni?”-kérdés voltaképp nem kérdés, sokkal inkább széles konszenzussal hitelesített tapasztalati tény. Ugyanakkor mint ilyen, *nem lehet* a további polémia vezérfonala.

Azzal kapcsolatban, hogy létező, és egyáltalán nem marginális irányatról van szó, bizonyos tényezők önmagukért beszélnek. Mint azt vitaindító tanulmányában Szabó Márton is meggyőzően kimutatta, az elmúlt évtizedekben jelentős számban készültek, és jelenleg, a huszonegyedik század második évtizedébe lépve is folyamatosan készülnek közpolitikai diskurzuselemzések, valamint, tehetjük hozzá, diszkurzív-központú közpolitikai elemzések és diszkurzív közpolitika-elemzések (utóbbi kategóriákkal egyfelől a kevert módszertanú vizsgálatokra, másfelől a gyakorlati célokat [is] szolgáló elemzésekre utalva). Szabó valóban meghatározó, reprezentatív szerzőket, illetve jelentős munkásságokat mutat be értő módon – gondoljunk csak Dvora Yanow-ra, Frank Fischerre, Maarten Hajerra vagy Thomas Kaplanra. Ám mivel céljainak megfelelően elsősorban a szűk(ebb)en a témába vágó monografikus munkákra koncentrált, ezért a megközelítés jelenlétének, relevanciájának és legitimitásának érzékeltetése érdekében talán nem árt az általa adott látképet néhány ponton kiegészíteni.

Először is említést érdemel, hogy nem csupán a kifejezetten erre „szakosodott” szerzők és munkák mutatják be az irányzat eredményeit, de a közpolitika tudományával kapcsolatban megjelentetett tankönyvek, kézikönyvek, átfogó propedeutikák jelentős része is kitér a nem hagyományos, poszt-modern karakterű, narratív/interpretatív/diszkurzív vizsgálatokra (lásd például Moran–Martin–Goodin, 2006; Hill, 2005; Fischer–Miller–Sydney, 2007). Bár nem szeretném túlhangsúlyozni az ilyen jellegű munkák kanonizáló, kánonképző és kánonkifejező erejét, számomra már önmagában ez a mozzanat is azt mutatja, hogy a diskurzuselemzés(ek) művelhetősége a közpolitika-tudományon belül meglehetősen széles körben elismert, és a tudományággal még csak barátkozó olvasók számára is megismerttetendőnek ítélt tény.

Egy másik ponton is kiegészíteném a Szabó Márton által leírtakat. Az eddigieket ugyanis még akár le is lehetne söpörni azzal a (jellegzetesen termé-

szettudományos ihletettséggű tudományfelfogást tükröző) ellenérvvel, miszerint a valóban releváns, valóban elismert, és valóban elismerésre méltó szakmai teljesítmények nem a monográfiákban, hanem elsősorban/kizárólag a (nemzetközi) tudományos folyóiratok által elfogadott és közölt tanulmányokban érhetőek tetten. A felvetés természetesen rendelkezik valóságalappal, hiszen a beküldött kéziratok esetében a megjelentetést megelőző értékelési eljárás (*peer review*, ill. *review process*) valós szakmai szűrőt jelent, míg ez a „minőségbiztosítási” mechanizmus a könyvek kiadása kapcsán nem, nem mindig, illetve nem teljes mértékben működik. Ugyanakkor a jelzett álláspontot egyfelől, különösen az értékelési eljárásokban mutatkozó potenciális és tényleges visszasságokat tételesen, pontról-pontra végigelemző irodalom fényében (pl. Ioannidis, 2005; ill. John–Loewenstein–Prelec, 2012) nem érdemes abszolutizálni. Másfelől viszont, bár erre Szabó érhető módon, az általa közölt áttekintés jól lehatárolt ambícióival összhangban nem tér ki, közpolitikai diskurzus-elemzések, illetve diskurzus-központú közpolitikai elemzések a tudományos, akadémiai folyóiratokban is szép számmal jelennek meg.

Csupán az elmúlt néhány év terméséből szemezgetve is jól látszik, hogy a fontosabb nemzetközi orgánumban bizonyos szakpolitikákkal kapcsolatban kifejezetten frekventáltan, ám összességében szinte valamennyi szakpolitikai területre kiterjedően jelen vannak a diszkurzív-interpretatív megközelítést érvényesítő vizsgálatok. Szembetűnő, már-már kiugró jelenlét elsősorban az oktatáspolitikai témakörében tapasztalható (például Pacini-Ketchabaw–White–de Almeida, 2006; Warren–Webb, 2007; McGregor, 2008; Saarinen, 2008; Waldow, 2008; Brooks, 2011; Maguire–Hoskins–Ball–Braun, 2011; Leow, 2011; Johnson–Stephens, 2012). Ugyanakkor a környezetpolitika (pl. Matthews, 2010, Wilson–Hughes, 2011), az egészségpolitika (pl. Harmer, 2011) és a szociálpolitika (Arthurson–Jacobs, 2009; Hillcoat–Nalletamby–Ogg–Renaut–Bonvalet, 2010; Bacque–Fijalkow–Launay–Vermeersch, 2011) területén is sok diskurzus-elemzést közölnek a különböző nemzetközi tudományos folyóiratok. Természetesen ez korántsem minden. Az akadémiai orgánumban az eddigieken túlmenően is számos igen specifikus kérdéskörrel, így például a vízüggyel (Asthana, 2011), az illegális migráció kezelésével (Vollmer, 2011), a nyugdíjreform-konceptiókkal (Tsarouhas, 2012), vagy egyes pártok közpolitikai pozíciójával (Broad–Daddow, 2010) kapcsolatban is olvashatunk ilyen megközelítésű tanulmányokat. A tudományágot reprezentáló szakmai folyóiratok szerkesztési elveinek tükrében sem mondható tehát, hogy túl sok kérdés merülne fel a diszkurzív vizsgálatok művelésének lehetőségére, relevanciájára, legitimitására, tényleges elismerésére és elismerhetőségére nézve.

Még egy további, harmadik ponton kívánom árnyalni a Szabó Márton által nyújtott képet, és egyben még egy adalékkal szeretnék szolgálni arra vonatkozóan, hogy a „lehet-e egyáltalán (érvényes, releváns és legitim tevékeny-

ségként) közpolitikai diskurzuselemzést végezni?”-felvetés voltaképp nem tekinthető vitakérdésnek. Ez a harmadik kiegészítő szempont, illetve harmadik adalék a tudományos konferenciákkal, az ott előadott és vitatott témákkal kapcsolatos. A diszkurzív közpolitika-kutatás szemléleti és módszertani keretei, érdeklődési területei és eredményei ugyanis onnan sincsenek száműzve. Sőt, nem hogy mellőzöttségről nincs szó, de az előttünk álló nyár két nagy szabású rendezvénye mintha egyenesen ennek az ellenkezőjét bizonyítaná. Az IPSA hat *Research Committee*-je által szponzorált, június 26-a és 28-a között Grenoble-ban megrendezésre kerülő *1st International Conference on Public Policy* elnevezésű találkozón három önálló, egyenként (várhatóan) két-két szekcióból felálló panel foglalkozik majd a közpolitika diszkurzív és interpretatív vizsgálatával. Ezek közül egy a közpolitikai narratívák értelemadó szerepére (*Understanding Policy Narratives*), egy a globális diskurzusok és a helyi döntéshozatal viszonyára (*Global Discourses, Local Decision-making*), egy pedig narratíváknak a közpolitikai tervezésben betöltött funkciójára (*Foresighting(s): (re)shaping policy-narratives*) koncentrálna.

Az irányzat jelenlétére és súlyára nézve azonban még árulkodóbb, hogy július 3-a és 5-e között Bécsben immáron nyolcadszor kerül megrendezésre az a rangos nemzetközi seregszemle, amely vállalt és deklarált célja szerint kifejezetten az interpretatív közpolitika-elemzéssel foglalkozó kutatók számára biztosít fórumot. A *8th International Conference in Interpretive Policy Analysis* címet viselő tanácskozáson nem kevesebb, mint hatvanhat (!) panelben, több száz résztvevővel kerül majd sor a szemléletmód képviselőit aktuálisan leginkább foglalkoztató problémák megvitatására. A rendezvény programjában akad olyan panel, amely a diskurzus és az érvelés közpolitikai szempontból releváns általános kérdéseire fókuszál; olyan, amely a tudomány, a közpolitika és társadalom közti interakciók viszonyrendszerét (*Making Knowledge Work – Interactive Approaches to Science-Policy-Society Relations*), vagy a környezetvédelmi tanácsadás diszkurzív mechanizmusait igyekszik körüljárni (*Discursive Mechanisms towards Saliency, Credibility, and Legitimacy in Scientific Environmental Policy Advice*). Lesz olyan, amely a klímaváltozás reprezentációját vizsgálja (*Representing Climate Change*), és olyan is, amely az állam interpretatív elemzésekben elfoglalt helyével kapcsolatos gondolatmeneteknek biztosít teret (*Is There a Place for the State in Interpretive Policy Analysis?*).

Az eddigieket összegezve nagyon úgy tűnik, hogy a közpolitikai diskurzus kutatás léte, érvényessége, relevanciája és legitimitása sem a kézikönyvek szerzői, sem a folyóiratok szerkesztői, sem a konferenciák szervezői számára nem kérdés; ilyen jellegű vizsgálatokat a szélesebb tudományos közösség által jóváhagyott, elismert módon lehet folytatni. Ebbe az irányba tehát, amennyiben valóban újszerű belátásokig eljutó, érdemi konklúziókhöz és magasabb szintű tudáshoz vezető vitát szeretnénk, nem lehet továbbmenni.

AMIRŐL NEM (IGAZÁN) KELL VITÁZNI

Írásom második pontjában azt szeretném megvilágítani, hogy meglátásom szerint miért *nem kell* feltenni a „kell-e közpolitikai diskurzuselemzést végezni?”-kérdést, azaz, hogy miért szükségtelen a diszkurzív közpolitika-vizsgálatok „szükségességéről” polemizálni.

Nos, az ezzel kapcsolatos álláspontom viszonylag könnyen összefoglalható: úgy vélem, hogy a kérdés megítélése egészen egyszerűen nem függetleníthető a tudományos ízléstől, a tudomány megfelelő (helyes és kívánatos) művelésmódjára vonatkozó meggyőződéstől, illetve az általában vett kutatói habitustól. Arra a belátásra jutni, hogy a közpolitika tanulmányozásában „égető szükség mutatkozik” az alapvetően episztemológiai irányultságú, jelentésközpontú, interpretatív-diszkurzív vizsgálatokra, vagy épp ellenkezőleg, arra az álláspontra helyezkedni, hogy a *policy science* hosszú évtizedeken keresztül egész jól megvolt, és ezután is ragyogóan meglesz az efféle furcsa, gyanús és megfoghatatlan próbálkozások nélkül, voltaképpen nem is annyira a diszciplína helyzetének eltérő percepciói alapján, mint inkább a szélesebb értelemben vett tudományos tevékenységgel kapcsolatos alapvető attitűdökből, preferenciákból és értékválasztásokból fakadóan lehet. Azok, akik – mint Szabó Márton, vagy mint jelen sorok szerzője – a szociálkonstruktivizmus elméleti kiindulópontjából közelítenek a társadalmi és politikai jelenségekhez, meghatározónak tekintik a „nyelvi fordulat” jelentőségét és tudományművelésre gyakorolt hatását, illetve alapvetően a kvalitatív, minőségi/megértő kutatási módszereket pártolják, nyilvánvalóan (jóval) nagyobb eséllyel jutnak az előbbi véleményre. Azok viszont, akik – Gajduschek Györgyhez hasonlóan – a pozitívizmus, neo- és poszt-pozitívizmus tudományeszményét vallják magukénak, és/vagy az emberi értelemadástól függetlenül létező és azoktól teljes mértékben elválasztva (is) vizsgálható társadalmi tényezőket koncipiálnak, esetleg az emberi együttélés minden szférájában megfelelőnek tekintik a *homo oeconomicus* (magyarázó-) modelljét, illetve a kvantitatív, mennyiségi/számszerűsítő módszerek alkalmazásának hívei, (jóval) nagyobb eséllyel foglalják el az utóbbi pozíciót.

Ha úgy tetszik ízlés, ha úgy tesz meggyőződés, ha úgy tetszik habitus kérdése, hogy ki mennyire tartja nélkülözhetetlennek vagy nagyon is könnyen nélkülözhetőnek a diszkurzív szemléletmód jelenlétét a közpolitika-tudományban. Az ízlés, a meggyőződés, és a habitus közül azonban egyik sem olyan vonás, amelyet feltétlenül szükséges lenne egy téma kapcsán mindenáron demonstrálni, deklaratív képviselni, pláne mások hasonló karakterjegyeivel szembeszegezni, konfrontálni.

A „kell-e közpolitikai diskurzuselemzést végezni?”-kérdés előtérbe kerülése éppen ezért magában rejtja a veszélyt, hogy a vita ízlésvitává válik, sőt – rosszabb esetben – meggyőzések és paradigmatis felfogások összecsapásává, valóságos hitvitává fajul. Szerencsére ezt idáig sikerült elkerülni. Az igaz-

sághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy olvasói tapasztalataim szerint mindkét eddigi írásban ott rejtőzik egy-egy kevésbé nyílt, kevésbé explicit, leginkább félig látensnek és félig reflektálnak mondható állásfoglalás a közpolitikai diskurzuselemzés(ek) szükségességével/nélkülözhetetlenségével (Szabó, 2012), illetve szükségtelenségével/nélkülözhetőségével (Gajdusчек, 2013) kapcsolatban. Amikor ugyanis Szabó Márton a közpolitikai programok „kudarcosságáról” ír, illetve a közpolitika-csinálással kapcsolatos elméleti reflexiót és gyakorlati tanácsadást egyaránt hagyományosan átható „társadalom-mérnöki” szemlélet „problematikusságáról” értekezik (Szabó 2012: 7–8.), akkor nagyon úgy tűnik, mintha az eddigi helyzet tarthatatlansága, és a laikus tudást is befogadó diszkurzív szemlélet alkalmazásának szükségessége mellett törne lándzsát. Úgyszintén, amikor Gajdusчек György a megközelítést a (szcientista eszmény szerinti) tudományossággal több ponton is ellentmondásban levőként jellemzi, kételyeket fogalmaz meg annak tényleges tudományos hozzájárásával kapcsolatban, illetve csupán egy meglehetősen szűkre szabott, korlátozott alkalmazhatósági területet említ (Gajdusчек, 2013: 117–119.; ill. 121–122.), akkor mintha a közpolitikai diskurzuselemzés(ek) nélkülözhetősége mellett tenné le a garast.

Ahogy azonban az eddigi polémiának sem ez volt a fő vonala, úgy remélhetően a vita a későbbiekben sem fog ebbe az irányba kanyarodni. Hogy „kell-e” a diszkurzív megközelítést a közpolitikai folyamatokra alkalmazni, azzal kapcsolatban nem csak egyetérteni nem kell, de végső soron vitatkozni sem. A magam részéről esetünkben is messzemenően érvényesnek és követendőnek tartom a „de gustibus non est disputandum” elvét. Ezt mindössze annyival egészíteném ki, hogy meggyőződésekről, felfogásokról, „hitbéli kérdésekről” talán még kevésbé lenne célravezető polemizálni, mint ízlésekről vagy habitusokról.

AMIRŐL (IGAZÁN) ÉRDEMES VITÁZNI

Reményeim szerint már az eddgiekből is kiderült, hogy a kialakult vitához közvetlenül, az első, illetve a második potenciális vitaregiszterre vonatkozó metaszintű megjegyzéseken túlmenően csak a harmadik mezőben kívánok hozzászólni. Arról ugyanis, hogy érdemes-e diszkurzív kiindulópontú közpolitika-vizsgálatokat végezni, és ha igen, akkor miért és hogyan, véleményem szerint *tényleg érdemes* vitatkozni. Az a polémia, amely ezen fonál mentén halad(na), vélhetően valóban arra a számomra érdeminek, sőt központinak tűnő kérdésre keres(ne) választ, amelyre írásom címében is utaltam. Nevezetesen, hogy melyek a diszkurzív-interpretatív közpolitika-kutatásokban rejlő távlatok, melyek a közpolitikai diskurzuselemzés alkalmazásának valódi perspektívái.

Természetesen erre vonatkozóan a két eddigi szöveg is tartalmazott igen fontos megállapításokat. Gondolatmenetének áttanulmányozása nyomán úgy

tűnik, Szabó Márton elsősorban hat dolgot emel ki, amely miatt érdemes diszkurzív közpolitika-vizsgálatokat végezni. Az első a laikus tudás komolyan vételére, beszámítására és integrálására való (korábban már említett) képesség, sőt, hajlam (8–9. o.). A második a gondolkodás keretezettségére, beágyazottságára, a diszkurzív környezet, a kulturális kontextus és (általában) a tudásfeltételek meghatározó szerepére való rávilágítás (9–10., 20. o.). A harmadik az olyan alapvető közpolitika-tudományi kategóriák revíziójának, újraértelmezésének és felváltásának lehetősége, mint az érdek, a racionalitás, vagy éppen a szakértő (20–22., 9. o.). A negyedik az ésszerűségek „pluralitásával”, a párhuzamosan létező, „ellentétes bizonyosságok” tényével való szembesülés és szembesítés mozzanata (22–23. o.).¹ Az ötödik a vizsgálatok kiterjesztése a korábban nem vizsgált összefüggésekre, így a „szervezetek működésének” „rejtett dimenzióira”, vagy „a szereplői viszonyok kontextusára” (25. o.).² A hatodik pedig a közpolitikai programok eredményes megvalósításához szükséges együttműködés, az ún. diskurzuskoalíció kialakításának elősegítése, előmozdítása (28–29. o.).

Gajdusчек György viszont (alapvetően kétkedő, kritikus, opponáló pozíciójának megfelelően) mindössze egy dolgot nevez meg, amiért szerinte érdemes lehet közpolitikai diskurzuselemzéseket végezni. Ez nem más, mint a közpolitikai folyamat első, kiinduló szakaszának, azaz a probléma-definiálás fázisának leírására és elemzésére való alkalmasság (Gajdusчек, 2013: 121.).

Az eddigiekhez való hozzászólásomat azzal kezdeném, hogy tulajdonképpen egyet tudok érteni az előttem szólókkal: közpolitikai diskurzuselemzés(ek)e)t legalább a fenti hat plusz egy, azaz hét indokból kifolyólag érdemes végezni. A felsoroltak mindegyike potenciális, kiaknázható erőforrás a diszciplína számára. Érdekes ugyanakkor, hogy Szabó alapvetően a diszkurzív kutatás mikéntjével és hogyanjával kapcsolatos összetevőket említ, és nem specifikus tárgyköröket, témákat, illetve alkalmazási területeket. Mintha elsősorban azt kívánná demonstrálni, hogy közpolitikai diskurzuselemzést azért érdemes végezni, mert *ilyen*, mert *így* zajlik, mert ennyi mindenre kiterjed, mert ennyi mindenre ráirányítja a figyelmet, mert ennyi mindent más megvilágításba helyez, mert ennyi mindenre képes. Gajdusчек ugyanakkor ennek szinte szöges ellentétéként mélységesen szkeptikus a narratív, argumentatív vagy etnográfiai vizsgálatok általános vonásaival, szemléleti jegyeivel és módszusaival szemben, ám leszögezi, hogy van egy olyan témacsoport, egy olyan kutatási terület, amelyre – annak sajátosságaiából eredően – végső soron mégis érdemes lehet alkalmazni azokat. Az alábbiakban a két érvelést valamelyest egyesítve, azok metszetében haladva kívánok néhány megállapítást tenni a közpolitikai diskurzuselemzésekben rejlő, általam fellelni vélt perspektívákkal kapcsolatban.

Megítélésem szerint a közpolitikai diskurzuselemzések karakterjegyei, a hagyományostól eltérő kérdésfelvetései, módszertani újításai már önmaguk-

ban is fontos távlatokat jelentenek, ám a bennük rejlő potenciál bizonyos meghatározott tárgykörök vizsgálatakor képes igazán érvényesülni. Egyetértek tehát azzal, amit Szabó Márton ír, ám ezt kiegészíthetőnek, sőt kiegészítendőnek tartom Gajduschek György felvetésével, mind a konkrét javaslat (azaz a problémadefiníciók kérdéskörére való alkalmazás³⁾), mind az abban rejlő általános, az adekvát alkalmazási terület kijelölését szorgalmazó logika szintjén. Ebből adódóan úgy vélem, hogy a diszkurzív-interpretatív megközelítést a közpolitikai folyamatok kutatásában meglehetősen sok mindenre lehet jó, de inkább csak a témák egy meghatározott körére érdemes igazán használni.

Azokat a területeket, amelyeken a közpolitikai diskurzuselemzés(ek) alkalmazása különösen jelentős haszonnal járhat, persze egyáltalán nem könnyű meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a Szabó Márton által képviselt koncepcióhoz képest, amely a megközelítés adaptálását voltaképp a közpolitika világának minden szegmensében komoly hozzáadékkal kecsesgatótnak tekinti, szükség van valamiféle szűkítésre. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a Gajduschek György által javasolt egy szem kérdéskörnél azért jóval több ilyen akadhat.

Nézzünk néhány lehetséges lehatárolási elvet, illetve kritériumot, amelyek figyelembe vétele nyomán (talán) azonosíthatóvá válhatnak a leginkább megfelelő alkalmazási terek.

Az első ilyen elv a vizsgálni kívánt közpolitikai jelenség vagy jelenségcsoport *diszkurzivitásának mértéke* lehet. Ez szempontként éppen úgy érvényesíthető a közpolitikai folyamat egyes szakaszai, mint az egyes szakpolitikai területek, az egyes a kezelendőnek/megoldandónak tekintett társadalmi állapotok és gyakorlatok, vagy akár a konkrét esetek viszonylatában. Az elv valamivel konkrétábban megfogalmazva annak számbavételét foglalja magában, hogy mennyi jelentésteli aktust termel, mennyi kommunikációval, szövegeképződéssel jár együtt egy adott közpolitikai fázis, ágazati működés, probléma vagy eset. Kritériumként bevezetve arra juthatunk, hogy „diszkurzivitási mérték” figyelembe vétele a megközelítés alkalmazása számára megfelelőbbnek mutatja a problémadefiníció vizsgálatát a megvalósítással szemben, a kultúrpolitika elemzését az agrárpolitikával szemben, a gyűlöletbeszéd problémájának górcső alá vételét a fatolvajlás jelenségénél, és a családon belüli erőszak kategóriájának önálló büntetőjogi tényállássá tétele körüli konfliktusok elemzését az új motorvonatok beszerzésének esetközpontú tanulmányozásával szemben.

A második ugyancsak lehetséges, az előzőt kiegészíteni, árnyalni és (alkalomadtán) módosítani képes szempont az adott közpolitikai jelenség vagy jelenségkör *diszkurzivitásának jellege*. Ez a leghasznosabb alkalmazási területek kijelölése során éppen úgy figyelembe vehető, mint az előbbi. A lehatárolási kritérium ebben az esetben annak megítélésére vonatkozik, hogy az adott közpolitikai fázis, ágazat, probléma vagy eset belső szerkezetében mennyiben konstitutív, és mennyiben reziduális a diszkurzivitás vonása magára a folyamatra nézve, illetve mennyire meghatározóak a kommunikatív/jelentéses ösz-

szetevők az adott közpolitika tényleges megformálódása szempontjából. Ez az elv a korábban felhozott példák esetében hasonlóan mutatná a nagyobb és kevesebb haszonnal kecsegtető felhasználási területeket.

Egy ezektől némileg elkülönülő, ám az alkalmazás tekintetében szintén fontos harmadik lehatárolási szempont lehet a *dinamikus jellegű* kérdéskörök, a változásban levő területek, a keletkező és átalakuló közpolitikai jelenségek előtérbe helyezése. Ilyen lehet annak vizsgálata, hogy milyen folyamatok, diszkurzív mechanizmusok, szándékok és cselekvések eredményeként válik egy addig semlegesnek, az élet velejárájának tekintett jelenségből kormányzati intézkedésre, civil fellépésre vagy állampolgári összefogásra váró probléma (lásd például a családon belüli erőszak már korábban is említett ügyét hazánkban). Vagy épp ellenkezőleg: annak elemzése, hogy miképp válik egy addig problémásnak tekintett kérdésből semleges, elfogadható „társadalmi tény” (mint ami például a társadalmi egyenlőtlenség és a társadalom egyes rétegeinek nyilvánvaló szegénysége kapcsán zajlik ugyancsak hazánkban). Ilyen lehet azon változások górcső alá vétele, amelyek egy adott probléma domináns értelmezési keretében és (ehhez igazodó, ebből következő) kezelési módjában játszódnak le. Erre jó példát szolgáltat többek közt a hajléktalansággal kapcsolatos hazai „paradigmaváltás”, amelynek keretében az áldozati-modellt és a (metaforikusan) Engedékeny Szülőként elgondolt állam ezzel összekapcsolt gondoskodását leváltotta az önsorsrontó/rossz gyerek-modell, valamint a Szigorú Apa büntető paternalizmusa, és a korábban jellemzően „a társadalom számkivetettjeiként” koncipiált csoport tagjai „jogosulatlan közterület-használóvá” avanszáltak. Az ilyen és ehhez hasonló – a közpolitikai folyamatok belső logikájából adódóan jórészt a korábban már többször említett probléma-definiálási mechanizmusokhoz kötődő – kérdések vizsgálatára a diszkurzív szemlélet és eszköztár különösen alkalmas.

Bár minden bizonnyal lehetne még további szempontokat találni, nem folytatom. Az eddigiek összegzéseként ugyanakkor még egyszer nyomatékosítanám, hogy megglátásom szerint a megközelítést mindenekelőtt a szembetűnő módon, nagymértékben és/vagy konstitutív jelleggel diszkurzív, illetve éppen átalakulóban lévő, keletkező-elmúló közpolitikai jelenségek és jelenségcsoportok vizsgálatára érdemes igazán alkalmazni.

Írásomat azzal zárom, hogy – kijelentésemet a vita ezen szintjére korlátozva – csatlakozom a Szabó Márton által képviselt proponáló állásponhoz. Úgy gondolom ugyanis, hogy a fenti szempontok által kijelölt tárgykörökben különösen, de kisebb-nagyobb mértékben tulajdonképpen a közpolitika legtöbb szegmensében érdemes diskurzuselemzés(eke)t végezni. A közpolitikai diszkurzív vizsgálatok, bár korántsem univerzális csodaszerek, olyan távlatokat, olyan perspektívákat rejtenek, amelyek mindenképpen csak gazdagíthatják a közpolitika-tudományt.

JEGYZETEK

- ¹ A szerző ezt elsősorban a kulturális közpolitika-elemzésekre nézve említi (Schwartz–Thompson, 1990: 3–4. alapján).
- ² A gondolatmenet ezt a vonást elsősorban az etnográfiai elemzésekkel kapcsolatban emeli ki (Yanow–Ybema–van Hulst 2012: 7. alapján).
- ³ Ez már csak azért is így van, mert éppen a problémadefiníció témaköre az, ahol igencsak érzékelhetővé vált az a tudományos-episztemológiai szemléletváltás, amit Szabó Márton a „közpolitika diszkurzív fordulataként” (Szabó, 2012: 14.) aposztrofált. A kérdést némileg leegyszerűsítve ugyanis leszögezhetjük, hogy a közpolitikai cselekvés középpontjában álló, problematikusnak ítélt társadalmi jelenségekkel kapcsolatban a diszciplínán belül két főbb álláspont különíthető el. Az „objektivistá” álláspont „ténykérdésnek”, azaz mindenféle értelemadástól, meggyőződéstől és mérlegeléstől függetlennek tekinti egy helyzet problematikuságát, míg a „konstruktivistá” felfogás szerint egy jelenség vagy szituáció kívánatostól eltérő színben való feltűnése voltaképp egy összetett értelmezési folyamat eredménye (Gajduschek–Hajnal, 2010: 86–88.). Előbbi felfogás szerint tehát mind a társadalmi problémák halmaza, mind azok mi-benléte eleve (*ex ante*) adott a közpolitika szereplői számára, míg az utóbbi megközelítés szerint a közpolitikai aktorok maguk is tevékenyen részt vesznek a „problémának” számító jelenségek körének kijelölésében, a problémák természetének, szerkezetének és jelentésének megkonstruálásában. Az utóbbi három évtized irodalmában azonban a hosszú ideig közkeletűnek tekinthető – és bizonyos pontokon fokozatosan finomodó, árnyaltabbá váló – „objektivistá” álláspont mellett egyre nagyobb teret hódított magának a konstruktivistá felfogás (pl. Birkland, 1997 és 2005; Derry, 2000; Stone, 1988; Weiss, 1989). Ennek eredményeként ma már teljesen elfogadott a közpolitikai cselekvés részének tekinteni a megoldásra váró társadalmi problémákkal kapcsolatos (konstitutív érvényű) kommunikációs folyamatot, és a problémameghatározás mozzanatát tekinteni a már inkább csak logikai keretként, semmint leíró-magyarázó modellként értelmezett/alkalmazott közpolitikai ciklus (*policy cycle*) első szakaszának (pl. Gajduschek–Hajnal, 2010). A jelzett ismeretelméleti átrendeződés eredményeként a *problémadefiníció*-elnevezés leíró kategóriaként nem pusztán a *probléma-percepció*-terminus egyenrangú társává vált, de részben ki is szorította azt.

IRODALOM

- Arthurson, Kathy–Jacobs, Keith (2009): Discourses about Australian Social Housing, Social Exclusion and Employment: Indications of the Post-Welfare State? *Housing, Theory & Society*, Vol. 26., Issue 3. 179–192.
- Asthana, Vandana (2011): The urban water reform project: a critical discourse analysis of the water policy making process in Delhi, India. *Water Policy*, Vol. 13., Issue 6. 769–781.
- Bacque, Marie-Helene–Fijalkow, Yankel–Launay, Lydie–Vermeersch, Stephanie (2011): Social Mix Policies in Paris: Discourses, Policies and Social Effects. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 35, Iss. 2., 256–273.

- Birkland, Thomas A. (1997): *After Disaster: Agenda Setting, Public Policy and Focusing Events*. Washington, Georgetown University Press.
- Birkland, Thomas A. (2005): *An introduction to the policy process. Theories, concepts, and models of public policy making*. Armonk, M. E. Sharpe.
- Broad, Matthew–Daddow, Oliver (2010): Half-Remembered Quotations from Mostly Forgotten Speeches: The Limits of Labour’s European Policy Discourse. *British Journal of Politics & International Relations*, Vol. 12., Issue 2., 205–222.
- Brooks, Charmaine (2011): Locating Leadership: The Blind Spot in Alberta’s Technology Policy Discourse. *Education Policy Analysis Archives*, Vol. 19., No. 26.
- Dery, David (2000): Agenda Setting and Problem Definition. *Policy Studies*, Vol. 21, No. 1., 37–47.
- Fischer, Frank–Miller, Gerald G.–Sydney, Mara S. (eds.) (2007): *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics and Methods*. (Public Administration and Public Policy, 125.) Boca Raton, CRC Press.
- Gajduschek György (2013): „Diskurzus” vagy „süket duma”? Gondolatok, megjegyzések Szabó Márton: Közpolitikai diskurzuselemzés c. dolgozatához. *Politikatudományi Szemle*, 22. évf., 1. sz., 119–127.
- Gajduschek György–Hajnal György (2010): *Közpolitika*. Budapest, HVG–Orac.
- Harmer, Andrew (2011): Understanding change in global health policy: Ideas, discourse and networks. *Global Public Health*, Vol. 6., Issue 7., 703–718.
- Hill, Michael J. (2005): *The Public Policy Process*. Harlow, Pearson.
- Ioannidis, John P. A. (2005): Why Most Published Research Findings Are False. *PLoS Medicine*, August 2005, Vol. 2, Issue. 8., 696–701.
- Hillcoat–Nalletamby, Sarah–Ogg, James–Renaut, Sylvie–Bonvalet, Catherine (2010): Ageing Populations and Housing Needs: Comparing Strategic Policy Discourses in France and England. *Social Policy & Administration*, Vol. 44., Issue 7., 808–826.
- John, Leslie K.–Loewenstein, George–Prelec, Drazen (2012): Measuring the Prevalence of Questionable Research Practices With Incentives for Truth Telling. *Psychological Science*, 23(5), 524–532.
- Johnson, Michelle A.–Stephens, Mattyna L. (2012): Race to the Top and the Exclusion of Welfare Recipients from Educational Policy Discourse. *Adult Learning*, Vol. 23. No. 4., 188–195.
- Leow, Anthony Chee Siong (2011): Policy-as-discourse and schools in the role of health promotion: the application of Bernstein’s transmission context in policy analysis. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, Vol. 32., Issue 3., 309–328.
- Maguire, Meg–Hoskins, Kate–Ball, Stephen–Braun, Annette (2011): Policy discourses in school texts. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, Vol. 32., Issue 4., 597–609.
- Matthews, Peter (2010): Mind the Gap? The Persistence of Pathological Discourses in Urban Regeneration Policy. *Housing, Theory & Society*, Vol. 27., Issue 3., 221–240.
- McGregor, Catherine (2008): Norming and „ReForming”: Challenging Heteronormativity in Educational Policy Discourses. *Canadian Journal of Educational Administration and Policy*, No. 82.
- Moran, Michael–Rein, Martin–Goodin, Robert E. (eds.) (2006): *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford, Oxford University Press.

- Pacini-Ketchabaw, Veronica–White, Jan–de Almeida, Ana-Elisa Armstrong (2006): Racialization in Early Childhood: A Critical Analysis of Discourses in Policies. *International Journal of Educational Policy, Research, and Practice: Reconceptualizing Childhood Studies*, Vol. 7., No.1., 95–113.
- Saarinen, Taina (2008): Position of text and discourse analysis in higher education policy research. *Studies in Higher Education*, Vol. 33., Issue 6., 719–728.
- Schwarz, Michael–Thompson, Michael (1990): Political Cultures: A New Framework for Policy Analysis. In: Michiel Schwarz–Michael Thompson: *Divided We Stand: Redefining Politics, Technology and Social Choice*. 56–80. New York, Harvester Wheatsheaf.
- Stone, Deborah A. (1988): *Policy Paradox and Political Reason*. New York, Harper Collins.
- Szabó Márton (2012): Közpolitikai diskurzuselemzés. *Politikatudományi Szemle*, 21.évf., 3. sz., 7–34.
- Tsarouhas, Dimitris (2012): Political Discourse and Path Shaping in Public Policy: Comparing Pension Reforms in Greece and Italy. *Public Administration*, Vol. 90., Issue 1., 160–174.
- Vollmer, Bastian A. (2011): Policy Discourses on Irregular Migration in the EU – ‘Number Games’ and ‘Political Games’. *European Journal of Migration & Law*, Vol. 13., Issue 3., 317–339.
- Waldow, Florian (2008): Economic Cycles or International Reform Models? Explaining Transformations of the Educational Policy-making Discourse in Sweden, 1930–2000. *Scandinavian Journal of Educational Research*, Vol. 52., Issue 3., 243–258.
- Warren, Simon–Webb, Sue (2007): Challenging lifelong learning policy discourse: Where is structure in agency in narrative-based research? *Studies in the Education of Adults*, Vol. 39., Issue 1., 5–21.
- Weiss, J. A. (1989): The Powers of Problem Definition: The Case of Government Paperwork. *Policy Sciences*, Vol. 22, No. 2., 97–121.
- Wilson, Olivia–Hughes, Olwen (2011): Urban Green Space Policy and Discourse in England under New Labour from 1997 to 2010. *Planning Practice & Research*, Vol. 26., Issue 2., 207–228.
- Yanow, Dvora–Ybema, Sierk–van Hulst, Merlijn (2012): Practicing Organizational Ethnography. In: Gillian Symon–Catherine Cassell (eds.): *The Practice of Qualitative Organizational Research. Core Methods and Current Challenges*. London, Sage.

A POPULIZMUSRÓL MÁSKÉPP

Illés Gábor

(Ernesto Laclau: A populista ész. Fordította Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro, 2011.)

SZÓKRATÉSZ: Hallod, Theaitétosz, miket mond Theodórosz?! Remélem, nem akarsz engedetlen lenni. Nem is lenne valami szép dolog, ha fiatalabb létedre éppen ebben a dologban nem hallgatnál a bölcs szavára! Válaszolj hát szépen: szerinted mi a tudás? [...]

THEAITÉTOSZ: Véleményem szerint tudás mindaz, ami Theodórosztól megtanulható, a mértan és amiről csak az imént szó esett, s emellett a cipézmesterség, s a többi mesterember mestersége is. Ez mind, összesen és külön-külön nem más, mint tudás.

SZÓKRATÉSZ: Kedvesem, nagyvonalú és bőkezű ember módjára, bár mi csak egyet kérünk, te sokat adtál, és az egyszerű helyébe összetettet. [...] Viszont, Theaitétoszom, én nem azt kérdeztem, hogy mi mindenre vonatkozhat a tudás, sem, hogy hány fajtája van a tudásnak. Kérdésünknek nem az volt a célja, hogy összeszámoljuk ezeket; mi csak azt szeretnénk megtudni, hogy tulajdonképpen mi maga a tudás. Vagy talán ennek semmi értelme?

(Platón: *Theaitétosz*, 146c-e,
Bárány István fordítása)

Talán némileg groteszknek tűnhet egy olyan gondolkodási tradíció megalapítójának idézetével kezdeni egy recenziót, amely ellen a görcső alá veendő mű szerzője már könyve előszavában állást foglal: „már régóta gyanítom, hogy a populizmus elutasítása mögött sokkal több rejlik, mint egy periférikus jelenség-

csoport kitessekelése a társadalomértelmezés margójára. E megvető elutasítás, úgy gondolom, egyáltalán a politika elvetését jelenti, és annak állítását, hogy a közösség irányítása egy adminisztratív hatalom feladata, amelynek legitimitását a »jó« közösségre vonatkozó helyes ismeretek adják. Az elsőként Platón által művelt »politikai filozófia« diskurzusa évszázadokon keresztül ez volt. A »populizmust« mindig valami veszedelmes többlettel hozták kapcsolatba, amely kérdésessé teszi a racionális közösség áttekinthető szerkezetét.” (8. o.) Mindazonáltal mégis van valami analóg a két problémában. A politikatudományi irodalmak, mint azt Ernesto Laclau állítja és könyve első fejezetében gazdagon illusztrálja, hasonlóképpen küszködnek a „populizmus” fogalmának meghatározásával, mint Theaitétosz, az ifjú matematikus, küszködött a tudás definiálásával. Vagy idegenkednek a definiálástól, sőt, a fogalmi világosságtól, semmitmondó meghatározásokra, esetleg a „releváns vonások” pusztá felsorolására jutva; vagy, bátrabb és konkrétabb meghatározásokkal kísérletezve a kivételek tömkelege vezeti őket definíciójuk megkérdőjelezéséhez, és egyben *aporiához*.¹

Ennek a politikaelméleti zsákutcának a gyökerét Laclau az „ontológiai esz-közök szűkösségében” (14. o.) látja. A populizmus újraértelmezésének szükségessége és az említett eszközhiány ambíciózus vállalkozásra sarkallják a szerzőt: könyvében kísérletet tesz a populizmus „formális” (azaz nem tartalmi jellegű) definiálására; emellett pedig egy „társadalmi ontológia” felvázolására is – utóbbi hivatott azon alap szerepére, amelyen a populizmus új fogalma nyugodni fog. Talán megkockáztatható, hogy a populizmus problémájának napjaink tudományos életében és közbeszédében elfoglalt előkelő helye és Laclau populizmus-megközelítésének a *mainstream* elitélő véleményektől való radikális különbözősége együttesen még a szerző korábbi munkásságát nem ismerők számára is érdekessé teheti a művet.

A mű tényleges tartalmi bemutatása előtt célszerű még néhány tisztázást elvégezni. Laclau vállalkozása alapvetően politikaelméletinek nevezetű, amennyiben „nem egy bizonyos normatív rend igazolására szolgál, hanem a politikai természetének megértésére és magyarázatára” (szemben a politikai filozófiával), másfelől pedig „nem feltétlenül próbál tesztelhető elméleteket és hipotéziseket felállítani, amelyeket aztán igazolni vagy cáfolni lehet” (szemben a szűkebb értelemben vett politikatudománnyal) (Körösényi, 2011: 4–5.). Fontos azonban megjegyezni: abban a szerszámosládában, amellyel ezt a politikaelméleti célt elérni igyekszik, javarészt diszkurzív eszközök rejlenek: Laclau az essexi politikai diskurzuselmélet posztstrukturalista irányzatának alapító atyja (Szabó, 2011: 98–100.; Torfing 2004). A szükségesnek vélt „társadalmi ontológiához” pedig a pszichoanalízis Freud és Lacan által képviselt vonulatához fordul a szerző.

Az elméletileg és tematikusan rendkívül gazdag könyvből a következő elemekkel fogok foglalkozni: először is a politikai logikaként felfogott populizmus-elképzelésével és az ennek alapjául szolgáló „társadalmi ontológiával”;²

másodsor, hogy az elmélet milyen válaszokat képes adni a populizmussal szemben gyakran felhozott politikatudományi és köznapri érvekre; majd Laclau populizmuselméletének egyes demokrácia- és politikaelméleti következményeivel; végül néhány záró megjegyzésre vállalkozom.

EGY

Mint Laclau írja, könyvének „fő tárgya a kollektív identitások kialakulásának természete és logikája” (7. o.). Ebből adódóan a címben szereplő „populista ész” (*populist reason*)³ nem lesz más, mint a – diszkurzív konstrukcióként, nem szociológiai kategóriaként felfogott – „nép” konstruálásának logikája.

Laclau elemzésének kiindulópontjával nem a társadalmi csoportot, hanem a társadalmi igényt választja. Az egymástól elszigetelt – kielégített vagy kielégítetlen – igényeket *demokratikus igényeknek* (*democratic demands*) nevezi. Az ezekhez kapcsolódó logika pedig a *különbséglogika* (*logic of difference*). A másik lehetséges eset, hogy a kielégítetlen igényekkel rendelkező emberek rádöbbennek, hogy másoknak is vannak ilyen kielégítetlen igényeik. Ezt nevezi Laclau *egyenértékűség-logikának* (*logic of equivalence*), vagy *egyenértékűségi láncolatnak* (*chain of equivalences*), amelyben az igények *populáris igényekké* (*popular demands*) válnak. Az utóbbi logika terjedése a „populista konfiguráció” kialakulásának első lépcsője, amelyhez még két kezdeti feltétel tartozik: a „népet” a „hatalomtól” elválasztó belső, antagonisztikusnak tételezett határvonal létrejötte; illetve az egyenértékűségi viszony megszilárdítása „egy olyan népi identitás konstruálása révén, amely minőségileg több az egyenértékű láncszemek egyszerű összegénél” (94. o.).

Ami kulcsfontosságú ezzel a koncepcióval kapcsolatban: az igények egyenértékűségi láncolata nem eleve adott a – mondjuk így – társadalom valamiféle mélystruktúrájában, hanem bizonyos diszkurzív tevékenység eredménye. Ebben Laclau alapvetően hű marad korábbi, Chantal Mouffe-fal közös munkásságához, amelyben a diskurzus fogalmának értelmezésében Foucault és Wittgenstein belátásait adaptálták: előbbiét annyiban, hogy a diskurzusokat nem elemeik logikai koherenciája egyesíti; utóbbiét annyiban, hogy a szavak jelentése nem a használat előtt, hanem aközben keletkezik. (Ives, 2004: 155–156.; vö. Wittgenstein, 1998: 43. §.) Szintén wittgensteini belátás, hogy a diskurzusok nem pusztán nyelvi elemek összességei, hanem *életformák* (vö. Wittgenstein, 1998: 19. §.; 23. §.; 241. §.), avagy „elemek relációs komplexumai”.

Laclau szerint tehát a név a kollektív identitás konstruálásának folyamatában nem fogalmi tartalmat hordozó átlátszó médium, a megnevezés sokkal inkább alkotó szereppel rendelkezik: „a hegemónikus művelet performatív módon eszközli ki azoknak az elemeknek az egységét, amelyeknek az összeolvadása egyetlen valamivé nem más, mint a megnevezés műveletének ered-

ménye.” (208. o.) Ilyeténképpen a megkonstruált „nép” konkrét helytől és időtől függően eltérő jelentéseket fog hordozni, Laclau fogalomhasználatában: „abszolút történelmi szingularitás” lesz.

De mit is értsünk „hegemonisztikus művelet”-en? Laclau és Mouffe itt a Gramsci-féle hegemoniakoncepció nyomdokain haladnak, illetve azt gondolják tovább, amikor hangsúlyozzák: a társadalmi csoportokat nem *reprezentálni* kell, hanem *artikulálni*. (Ives, 2004: 159–160.; Laclau–Mouffe, 2004: 65–71.) Ahogy Chantal Mouffe rámutat, hatalomért nem eleve létező, szilárd identitással rendelkező csoportok küzdenek: a csoportokat meg kell formálni. A hegemonia ezen koncepciója tehát egy diszkurzív rendszer konstruálásáról szól, amelyben az ellentétek újraartikulálódnak. (Ives, 2004: 154–155.) Némileg leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy az egész gondolatkör a megnevezés alkotó szerepe körül forog. A hegemonia koncepciójához azonban kapcsolódik egy fontos feltétel, amelyet Laclau *totalizáció*nak nevez: ez azt jelenti, hogy a megnevezés által létrehozott cselekvő igényt formál a közösség *egészének* megjelenítésére. Hegemonisztikus művelet tehát az, „amikor egy különösség egy vele összemérhetetlen egyetemes jelentést vesz magára”. (87. o.) A *populista totalizáció* két dologban különbözik attól, amit Laclau *intézménypárti totalizáció*nak nevez: egyrésztől a már említett, társadalmat két táborra osztó határvonal megléte; másfelől pedig, hogy egy társadalmi rész (a hegemonisztikus művelet eredménye, a *plebs*) a társadalom egészével (*populus*) kezdi azonosítani magát. További fontos jellemző, hogy a populizmus Laclau szerint mindig a fennálló intézményes renddel szemben fogalmazódik meg, mi több, a populista mozgalmak kialakulásának egyik feltétele az intézményrendszer válsága.

Az előzőekben tárgyalt hegemonisztikus képződmények ún. *üres jelölőkhöz* (*empty signifiers*) kapcsolódnak, amelyek alapvető jellegzetessége Laclau koncepciójában a *negativitás*, ahogy fogalmaz: „egy egyenértékűségi relációban az igények semmi pozitívban nem osztoznak a pusztán tényen kívül, hogy mind kielégítetlenek maradnak” (115. o.). Ilyen üres jelölőként funkcionálhatnak például egy mozgalom szimbólumai, vagy éppen egy személy is: Laclau példájában a rendkívül heterogén peronista tábor semmi más nem tartotta össze, mint Perón személye. Az üres jelölők fontos tulajdonsága, hogy *valamiféle* rendre való igényt hivatottak kielégíteni, a rend pontos tartalmától függetlenül – Laclau szavaival: elválík egymástól „a diszkurzívan konstruáló társadalmi megosztás *ontológiai szerepe*” és „a *ontikus* tartalom, amely [...] eljátssza ezt a szerepet” (105. o.). A *lebegő jelölők* (*floating signifiers*) fogalmának bevezetése annyiban gondolja tovább a problémát, hogy rámutat: a korábban említett, társadalmat kettéosztó antagonisztikus határvonal is konstruálás eredménye. Azaz: abból következően, hogy ugyanazok az igények teljesen ellentétes *tartalmú* politikai mozgalmakhoz is kapcsolódhatnak, a politikusok rendszeresen megpróbálják újraírni a törés helyét, politikájukhoz kapcsolva a korábban a rivális konstrukciókhoz tartozó igényeket is. Laclau példájában ilyen átmenetek

a New Deal egykori haszonélvezőinek az új arculatot öltő Republikánus Párthoz való „átállása” az Egyesült Államokban Richard Nixon elnökségétől kezdődően; vagy éppen a francia kommunistákra adott rendszerellenes tiltakozó szavazatok Jean-Marie Le Penhez vándorlása.

Másfelől azonban Laclau rámutat: az egyenértékűségi láncolatok létrehozásában a politikusok nem rendelkeznek korlátlan mozgástérrel. A fő korlátot az egymással szembenálló, ellentétes igények alkotják. Laclau szerint célszerű az egyes igényeket két, összekapcsolódó félkörként elképzelnünk. A felső félkör képviseli az egyenértékűség-logikát, ennek révén kapcsolódik az igény egy hegemónikus konstrukcióhoz. Másfelől viszont figyelembe kell venni a különbséglogika szerint működő alsó félkört, amely egy igény sajátosságát adja. Egy társadalmi igény ugyanis nem redukálható a fenti, lebegő félkörre: a „nép” nem határozható meg pusztán a hatalom ellentettjeként. Ezekből adódóan nem válhat minden kielégítetlen igény részévé az egyenértékűségi láncolatnak. A „demokratikus igényeket” Laclau szellemesen Schopenhauer sündisznóihoz hasonlítja, amelyek, ha egymástól túl távol vannak, fáznak, ha túl közel, megsúrnák egymást.

Milyen elméleti kövekezményei vannak a populizmus ilyen, politikai logikaként való felfogásának? Laclau a politikai logikát a társadalmi logikával állítja szembe. A politikai logika *differentia specificája*, hogy a társadalom alapításával kapcsolatos – azaz, mint a populisták ész kapcsán már leírtuk: a „nép” létrehozása kapcsolódik hozzá, amely a modern politika alapvetően meghatározatlanságokkal telített, kontingens terepén megy végbe (Laclau–Mouffe, 2004: 149–152.), egy antagonisztikus határvonal általi megkülönböztetés (mi/ők) létrehozásával. Laclau nem kevesebbet állít, mint hogy a fentiek alapján a populizmus *a politikai* szinonimájává válik, mivel legfontosabb vonásaik megegyeznek: „Mínt hogy a *par excellence* politikai aktus a »nép« konstruálása [...] a politikai *sine qua non* követelménye az antagonisztikus határvonalak létesítése a társadalmin belül és a társadalmi változás új alanyaira való hivatkozás – ami, mint tudjuk, üres jelölők létrehozását feltételezi [...]”. (177–178. o.) A politikai tehát „a különbség- és egyenérték-logika dialektikájának a másik neve” (262. o.). A fentebbi leírás nemcsak állandó munkatársa, Chantal Mouffe politikai fogalmával (Mouffe, 2011; kül. 26–30.) azonos, hanem sok tekintetben Carl Schmitt politikai fogalmának diszkurzív olvasatával is (Szabó, 2003: 71–85.), elsősorban a politikai modernitás tartalmi, szubsztanciális helyett – mondjuk úgy – formális, diszkurzív karakterének tételezése, illetve a *létrehozandó* megkülönböztetés, intenzitás és identifikáció sajátosságai mentén.⁴

A fentebbiekben reményeim szerint sikerült érthetően bemutatni, hogy Laclau szerint *hogyan* működik a populizmus. Röviden szót kell azonban ejteni a *miért* kérdéséről is. Ez vezet el a Laclau-féle „társadalmi ontológiához”, amelyen a szerző populizmus felfogása alapul. A kérdés, amelyet fel kell tennünk, a következő: „Mi az ontológiai lehetősége egy hegemónikus relációnak?” (132.)

Az említett ontológia alapja – vagy, ha úgy tetszik, a politikai identitások természetének újragondolását lehetővé tevő *nézőpont* (Dryzek – Honig – Phillips, 2008: 17.) – a pszichoanalízis freudi és lacani vonulata.

A Laclau számára releváns pszichoanalitikus gondolatok kiindulópontja az anya-gyermek hasadás és az ehhez kapcsolódó, teljesen nem megjeleníthető „mitikus teltség”. Ez a mitikus teltség és a hozzá kapcsolódó élvezet azonban nem veszett el teljesen: nyomai megtalálhatók részleges tárgyakon, amelyeket totalizálhatunk, így téve a részt egésszé – ez a Lacan-féle *objet petit a* (részleges tárgy) logikája. Ezen a ponton már könnyen kitalálható, mire fut ki Laclau pszichoanalízis terén tett „kirándulása”: az említett Lacan-féle koncepció kísértetiesen hasonlít a Laclau és Mouffe által használt hegemonia-koncepcióhoz. A szerző szerint azonban nem pusztán analógiával van dolgunk, hanem az „objektivitás struktúráját érintő valaminek egy és ugyanazon felfedezésével két különböző szögből – a pszichoanalízis és a politika nézőpontjából” (136.) Az anya-gyermek „mitikus teltségének” politikai megfelelője az (általános és kielégíthetetlen) vágy szintjén a tökéletesen megbékélt társadalom; a (konkrét és kielégíthető) készítés részleges tárgyává a politikában a korábban tárgyalt, totalizált partikuláris igények válnak; végül – ha helyesen olvasom Laclaut – a pszichoanalízis szublimációjának maga a hegemonikus mozzanat és az ehhez kapcsolódó (populista) totalizáció felel meg az affektus dimenziójában. Lacan gondolatai tehát azért fontosak Laclau számára, mert megjelenik bennük a részlegesség totalizálásának, az affektus fontosságának és a megnevezés produktivitásának mozzanata.

KETTŐ

A fentebb ismertetett populizmusfogalom és „társadalmi ontológia” alapján sok, a populizmussal szemben a közbeszédben és a politikatudományi irodalomban gyakran megfogalmazott vád illetve ellenvetés válaszolható meg. Az érzelmi hatást és azonosulást a racionális érvelésre szorítókozó politika eszménye nevében elvetők kritikájá nyilvánvalóan elfogadhatatlan Laclau számára, az affektus fentebb tárgyalt központi szerepéből adódóan.

Egy másik gyakori ellenvetés a populista szimbólumok homályosságára vonatkozik. Ha azonban elfogadjuk a megnevezés alkotó szerepéről vallott Laclau-féle nézeteket, azaz azt, hogy az említett szimbólumok, mint kifejező médiumok, nem redukálhatóak a kifejezettekre, tehát nem átlátszóak, akkor egyértelmű választ nyer ez az ellenvetés is. Mint Laclau írja: „A népi tábor egységét vagy koherenciáját biztosító jelölők üres jellege nem holmi politikai vagy ideológiai fejletlenség következménye; egyszerűen azt a ténytet fejezi ki, hogy minden populista egyesítésre egy radikálisan heterogén társadalmi terepen kerül sor. [...] Ergo, »homályosság« és »pontatlanság«, de nem valamiféle mar-

ginális vagy primitív helyzet következményeként; hanem magába a politikai természetébe beleíródva.” (117-118.) Ezzel kapcsolatban hatásos ellenérvre talál a „puszta retorika” inkább köznapi vádja is. Laclau koncepciójában a „retorikai elmozdításnak” kulcsszerepe van a név fogalmi kötődésből való felszabaddításában és „szingularitássá” tételében.

Harmadikként a populizmusnak egy „vezérrel” való szükségszerű összekapcsolódása említendő. Laclau elismer bizonyosfajta összefüggést, főleg az „immanens differenciális mechanizmusoknak” híján lévő, azaz erősen fragmentált társadalmak esetében. Mint írja, „jóformán észrevétlenül, az egyenérték-logika szingularitáshoz vezet, a szingularitás pedig a csoport egységének a vezér nevével való azonosításához.” (119-120.) Azaz Laclau, bár alapvetően egyetért Freuddal abban, hogy a „nép” megteremtése szükségképpen összekapcsolódik egy egyén körüli szimbolikus csoportegység létrehozásával, mindazonáltal rámutat – példaként Nelson Mandelát hozva – hogy a „vezér” szerepe a „nép” létrehozásában korántsem zárja ki feltétlenül egy populista mozgalom pluralitását.

Végül még egy, már inkább Laclau populizmus felfogásával, mintsem a köznapi populizmus-fogalommal szembeni ellenérvet érdemes tárgyalni. Ez az érv abból, hogy a populizmus, mint politikai logika teljesen eltérő eszmei tartalmakhoz kapcsolódva is működőképes lehet, azt a következtetést vonja le, hogy a populizmus tulajdonképpen a cinikus politikai manipuláció eszköze. Laclau szerint azonban, bár a populizmus egyes megjelenési formáira kétségkívül igaz a fentebbi leírás, mindazonáltal ez korántsem általánosan meghatározó jellemző. Alapvető eligazítással az szolgálhat, hogy minél erősebben intézményesült egy társadalom, annál kevesebb az esély rá, hogy egy populista fellépés ténylegesen üres jelölőként tudjon funkcionálni, és annál nagyobb az esély sekélyessé, puszta árucikké válására.

HÁROM

Laclau, populizmus-koncepciójából kiindulva, a politikaelmélet más vitáiban is állást foglal. Műve hatodik fejezetében a képvisellel és a demokraciaelemletekkel fogalmaz meg néhány észrevételt. A társadalmi tagolódás esszencialista felfogásának korábbiakban ismertetett kritikája nyomán már megjósolható észrevételeinek iránya. A fő problémát a képvisellet elméleteivel kapcsolatban abban látja, hogy azok az egyes csoportok identitását és akaratát már a képvisellet előtt létrejöttek tekintik. Ezen az alapon veti el Hanna Pitkinnek a *szimbolikus képviselétről* alkotott koncepcióját is. Laclau szerint a szimbolikus azonosulás nemcsak a népi akarat manipulálását jelentheti, hanem annak létrehozásában is döntő szerepe van. Ilyen szempontból a képvisellet kétirányú folyamat: egyfelől a képviselttől halad a képviselő felé – ehhez a mozgáshoz

kötődnek Laclau *heterogenitás és különbséglogika* fogalmai; másfelől pedig – és ezt hagyják szerinte figyelmen kívül a képvisellel foglalkozó elméletek – a képviselőtől a képviselt felé, amely a kollektív identitások, és ezáltal a „népi akarat” megalkotását jelenti az *egyenértékűségi láncolatok* és a *homogenitás* létrehozása révén. Utóbbi dimenzió figyelmen kívül hagyásában Laclau mind az aggregatív, mind a deliberatív demokráciakoncepciókat elmarasztalja: „A politikai képviselőt klasszikus elméleteivel az a fő baj, hogy legtöbbször a »nép« akaratát mint valami olyasmit fogja fel, ami a képviselőt előtt jött létre. Ez a helyzet a demokrácia aggregatív modelljével (Schumpeter, Downs), amely a »népet« értékek és érdekek sokaságára redukálta; illetőleg a deliberatív modellel (Rawls, Habermas), amely vagy az igazságosságban, vagy a dialogikus eljárásokban találta meg annak a racionális konszenzusnak az alapját, amely minden homályosságot kiküszöböl a képviselőt folyamatából.”⁵ (187. o.)

Érdekes még szót ejteni a mű egy további demokráciaelméleti aspektusáról. Laclau egyetért Chantal Mouffe-fal abban, hogy a demokrácia (mint az „uralom formája”), és a liberalizmus (mint „szimbolikus keret”) kapcsolódása pusztán esetleges. Ebből következően a demokrácia alanyát alkotó „nép” megjelenése nem lehet az esetleges státuszú szimbolikus keret következménye. A „népet” tehát meg kell alkotni. A konklúzió: „egy »nép« konstruálása a demokratikus működés *sine qua non*ja. Üresség nélkül nincs »nép«, nincs populizmus, de demokrácia sincs. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a »nép« [...] nem kötődik szükségképpen egyik szimbolikus rácshoz sem, akkor egész tényleges kiterjedésében átfogtuk a jelenkori populizmus problémáját” (193. o.). A levont merész következtetés tehát, hogy a populista logika működése a demokratikus uralmi forma fennállásának alapfeltétele – legalábbis – tehető hozzá – azé a *radikális és plurális demokráciáé*, amelynek körvonalait Laclau és Mouffe 1985-ben felvázolták, és amely a modern politika viszonyai között, mindenfajta esszenciális alapot nélkülözve kénytelen antagonizmusokat és ezáltal kollektív identitásokat létrehozni (Laclau–Mouffe 2004, 149–193., kül. 166–167).

NÉGY

Úgy vélem, Laclau könyve összességében érdemleges választ ad az olvasatomban központiak tekintett problémára: sikerül olyan meghatározását adnia a populizmusnak, amely kivezet a bevezetőben bemutatott *aporiá*ból. Ilyen értelemben a vállalkozásnak – Szókratésznek a bevezetőben feltett kérdésére visszaulva – nagyon is volt értelme. A műben gazdagon fellelhető esettanulmányok bizonyosságot tesznek a Laclau elméletében kétségtelenül meglévő heurisztikus erőről. Ugyanakkor a könyvvel kapcsolatban természetesen sok vitapont is adódik. Például a Laclau és Mouffe által fémjelzett essexi politikai diskurzuselméleti iskola azon vonása, hogy az elméletet egy politikai szemlé-

let alá rendeli – amely a koncepciót alapjaiban átjárja – könnyen válthat ki ellenérzéseket.⁶ De említhető a Laclau „társadalmi ontológiájának” alapját alkotó, Freud és Lacan által inspirált emberkép, vagy éppen az ember pszichés folyamatai és a közösségi identitásformálás közötti viszony analogikusnál is erősebbnek tételezése, mint lehetséges vitapontok. Szintén érdemes lehet elgondolkodni azon, vajon a populizmus politikai logikaként definiálása nem hígítja-e fel oly módon a tárgyalt témát, hogy az egyes konkrét helyzetek és mozgalmak megértéséhez csak minimális hozzájárulást tudjon adni. Azaz, hogy nem jutottunk-e Theaitétoszhoz hasonlóan újabb *aporiába* egy „minimális definíció” (Ian Roxborough-t idézi Bozóki, 1994: 63.) révén?

Az elmélettel kapcsolatban alighanem még sok további tartalmi kérdés is felvethető lenne. Én azonban utolsóként csak egy, olvasói szemszögből felmerülő problémára utalnék. Röviden megfogalmazva: Laclau könyve nem állítja könnyű feladat elé az olvasót, és ez érzésem szerint nem mondanivalójának bonyolultságából következik. Igaz, nem is valamiféle „hermetizusból” (Scruton, 2011: 153–157.), azaz a tartalmi üresség bonyolult kifejezésmód mögötti elrejtéséből adódik. A probléma valahol eközött a két lehetőség között félúton helyezkedik el: talán úgy fogalmazható meg, hogy Laclau mondanójának kifejezésére egy meglehetősen bonyolult kategóriarendszert használ.⁷ A pszichoanalitikus, marxista és posztstrukturalista gyökerű fogalmak sokaságának alkalmazása, és a számtalan, helyenként egymás szinonimáiként használt kategóriapár a mű bizonyos részeinél komoly küzdelemre kényszeríti az olvasót. Wittgensteintől kölcsönözve: küzdelemre „az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza” (Wittgenstein, 1998: 109. §.). Aki hajlandó vállalni ezt a küzdelmet, és Laclau elméleti építményének erősen átpolitizált alapjai sem zavarják, annak *A populista ész* tartalmas intellektuális kalandot kínálhat – ha nem is mint tudományos politikai program, de mint politikai diskurzuselmélet mindenféleképpen.

JEGYZETEK

- ¹ A populizmussal foglalkozó műveknek erre a problémájára – részben éppen Laclau korábbi munkássága nyomán – a magyar politikatudományi irodalom is rámutatott már. (Vö. Bozóki, 1994: 59–62.)
- ² Egy recenzió keretei között természetesen nem vállalkozhatunk a Laclau–Mouffe-féle diskurzuselemzés kategóriarendszerének részletes és átfogó ismertetésére, mindössze *A populista ész* gondolatmenetének megértéséhez szükséges alapvető tisztázásokra. A bővebb bemutatáshoz lásd: Howarth–Stavrakakis, 2000: 2–16.
- ³ Egyes, Laclau által több művében is használt kulcsfogalmakat – az esetleges különböző fordítások miatti zavar elkerülése végett – angolul is megadtunk, a könyv eredeti kiadása (*On Populist Reason*, London–New York, Verso, 2005) alapján.

- ⁴ A kétségtelenül meglévő különbségek, mint a barát-ellenség „jakobinus” kategóriapárjának Laclau és Mouffe általi elutasítása és oldása, vagy a bizonyos liberális alapértékeknek tett „engedmények” ellenére. (Vö. Laclau–Mouffe, 2004: xvi, 183–185.; Mouffe, 2011: 35–39.) – Laclau és Mouffe a schmitti elmülethez való viszonyáról a politikai határok megkonstruálása és az identitásformálás vonatkozásában lásd még Norval, 2000: 219–225.
- ⁵ Az eredeti fordítást a hazai politikatudományban meghonosodott terminológiának megfelelően módosítottuk.
- ⁶ Ilyen jellegű kritikához lásd pl.: Szabó, 2011: 100–101.
- ⁷ A Laclau–Mouffe-féle kategóriarendszer bonyolultságát Szabó Márton is kiemeli. (Szabó, 2011: 99.)

IRODALOM

- Bozóki András (1994): Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 1994/3., 33–68.
- Dryzek, John S.–Honig, Bonnie–Phillips, Anne (2008): Introduction. In: John S. Dryzek–Bonnie Honig–Anne Phillips (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, Oxford University Press. 3–44.
- Howarth, David–Stavrakakis, Yannis (2000): Introducing discourse theory and political analysis. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social changes*. Manchester–New York, Manchester University Press. 1–23.
- Ives, Peter (2004): *Language and Hegemony in Gramsci*. London, Pluto Press–Fernwood Publishing.
- Laclau, Ernesto–Mouffe, Chantal (2004 [1985]): *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Second Edition. London–New York, Verso.
- Körösényi András (2011): A politikai mint konstitutív. Carl Schmitt hozzájárulása a politikai meghatározásához. Fordította Mándi Tibor. *Századvég*, 60. (2011/2), 3–24.
- Mouffe, Chantal (2011): A politika és a politikai. Fordította Horváth Szilvia. *Századvég*, 60. (2011/2), 25–47.
- Norval, Aletta J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social changes*. Manchester–New York, Manchester University Press. 219–236.
- Platón (2001): *Theaitétosz*. Fordította Bárány István. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Scruton, Roger (2011): *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye*. Fordította Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest, L'Harmattan.
- Torfiing, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. Fordította Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, 2004/4., 149–153.
- Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Fordította Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz Kiadó.

A JÓ (KORMÁNYZAT) ÖTVEN ÁRNYALATA

Sebők Miklós

(Timothy Besley: A jó kormányzat politikai gazdaságtana)

Timothy Besley fontos, iskolateremtőnek is nevezhető egyénisége a kortárs liberális ihletettséggű politikai gazdaságtannak, így nagyon időszerű volt, hogy a magyar olvasók is kezükbe vehessék végre írásait. Erre most az Alinea Kiadó és a Rajk László Szakkollégium együttműködése nyomán nyílt lehetőség, akik az LSE oktatójának bevezető szintű tankönyvnek is beillő esszécsokrárt választották ki (az angol eredeti címe a némileg frappánsabb *Principled Agents?*; a magyar kiadás az ottani alcímet veszi át). Ez a választás érthető, még ha a megbízó–ügynök-modellekkel (vagy legalább a jóléti közgazdaságtan és a közösségi döntések elméletének alapjaival) valamelyes ismeretségben lévő olvasó számára a kötet nem okoz majd különös izgalmakat. A haladóbb stúdiu-mokra vágyó érdeklődők számára Allan Drazen (2000) kissé félrevezető címmel kiadott „új politikai gazdaságtani” magnum opusa ajánlott, amely már tényleg minden – akár a bőséges kalkulusra vonatkozó – igényt kielégít.

A Jó kormányzat politikai gazdaságtana a szerző Uppsalai Egyetemen tartott Lindahl-előadásainak szerkesztett gyűjteménye, smelyben szándékosan a megbízó–ügynök-elméletre épülő pozitív politikai gazdaságtani (vagy politikai közgazdaságtani) alapmodellekre fókuszál. Ennyiben a kötet címe némiképp – bár a paradigmához tartozó szerzők esetében általánosnak mondható módon – túlvállalja magát: Besley maga is elismeri, hogy anyaga „nem fedi le a politikai gazdaságtan összes kérdését” (14. o.). Azt pedig már mi tesszük hozzá, hogy a „jó kormányzattal” kapcsolatos politikai gazdaságtani kutatásokból is igen szelektíven merít, ami a kötet érdemével való foglalkozás előtt elkerülhetetlenné tesz néhány elmélettörténeti jellegű megjegyzést.

Besley politikai gazdaságtana a közösségi döntések elméletén alapuló liberális főáramot követi, s mint ilyen óhatatlanul magára vonja az irányzattal kapcsolatos normatív és módszertani kritikákat. Az irányzat emberképe a racionális döntések elméletéből (is) ismert haszonmaximalizáló egyénekre épül, ami egyenesen vezet az egy főre jutó GDP, mint – egy sok szempontból erősen kétséges – jóléti kritérium alkalmazásához. A kulturális, történeti és más, az egyensúlyi elemzésekhez „sűrű leírás” jellegük miatt nem illeszkedő kutatási

eredményeket negligálja, külső érvényességének korlátairól jótékonyan hallgat – a sztenderd kritikák sora szinte végtelenül folytatható lenne. Javára írandó ugyanakkor, hogy az irányzat első generációs műveivel ellentétben (melyekre Besley eufemizmusa szerint kevésbé volt jellemző a „politika tanulmányozásához használt konkrét modellek megalkotása” – 47. o.) már törekszik az empiriába ágyazott kérdések felvetésére (még ha ezek skolasztikus, belterjes jellegét nem is tudja teljesen levetkőzni magáról). Mindezek fényében nem meglepő, hogy ha valaki kutatóként vagy laikus olvasóként nem osztja a gazdasági-, politikai-, és tudományos liberalizmus világképét, számtalan ellenvetése lehet a kötetben közölt probléma-definíciók és elméleti eredmények gyakorlati relevanciája (vagy akár elemi hasznossága) kapcsán.

E kérdésre alább néhány konkrét eset kapcsán még visszatérünk, de a legjobb példa talán maga a címben szereplő két kulcskifejezés, a „kormányzat” és a „jó” fogalmának használata. Besley a jó kormányzat vizsgálatát már az első fejezet első mondatában a közgazdaságtan két kapcsolódó vezérparadigmájára szűkíti, hogy aztán alig egy oldallal később egy huszárvágással már a valamilyen értelemben „hatékony” kormányzattal azonosítsa. A mainstream közgazdaságtanon túli társadalomtudományos tájékozottság birtokában így már az első oldal olvasása kényelmetlenséget okoz, figyelemmel a jó kormányzat legalább Platónra visszanyúló évezredek eszmetörténetére. De ha hiányérzeteinket csak a *pozitív* politikai gazdaságtan területéről vennénk, még akkor is nehezünkre esne a jó kormányzattal kapcsolatos kérdéseket kizárólag a *kortárs liberális képviselői demokráciák aszimmetrikus információk melletti ösztönzési és szelekciós mechanizmusai* (!) kapcsán értelmezni – márpedig bevalottan ez Besley modelljeinek pontos értelmezési kerete.

A megalapozatlanul grandiózus címadás, a fel-feltűnő arrogancia („Valószínűleg ez az, ami a közgazdászokat a közpolitikai szférában más társadalomtudósok fölé emelte.” – 43. illetve vö. a 112. oldal szerényebb megfogalmazásával) bőven hagy kellemetlen szájját a homo oeconomicus és az egyensúlyelmélet ideájára felépített „egységes társadalomtudománnyal” szemben szkeptikus olvasóban. Hasonlóképpen óvatosságra int a hátralévő bő 230 oldallal kapcsolatban a kötetben tárgyalt kérdések eszmetörténetével csak minimális párbeszédbe lépő, leginkább a közgazdaságtani imperializmus apológiájának tekinthető előszó. De ha megfelelő helyükön kezeljük az általánosabb érvényű eszmefuttatásokat, a szerző által kiválasztott részproblémák kapcsán már megnyugtató alaposágú, esetenként revelatív erejű szöveget kapunk kézhez.

A kötet fejezetei egyenetlen színvonalat mutatnak. Ennek nyilvánvaló oka az – ahogy Besley is megjegyzi –, hogy a könyv négy, nagyjából önálló tanulmányból áll össze. Ezen belül is igazából csak három, valódi esszéről beszélhetünk, mivel az első fejezet egyfajta empirikus és bevezető jellegű elméleti

keretet szolgáltatna a tematikusan elrendezett alapmodelleket bemutató másik háromnak. Talán az utólagos összevarrási igény miatt, talán más miatt, de az első fejezeten belül a látszólag véletlenszerűen összeválogatott, néhány forrásra támaszkodó leíró statisztikákat ismertető, indító alfejezet nem ad hozzá sokat a kötethez. Az állam mérete, a korrupció, a tulajdonjogok és a választási részvétel kiemelésének indoklása elmarad, ahogy a későbbi modellekhez is csak futó megjegyzések kötik őket (ami felveti, hogy hasznosabb lett volna a megfelelő kontextust is biztosító fejezetekben elővezetni őket).

Az ezt követő gazdaságpolitikai alapidilemmákat ismertető szakasz már rátér a fejezet címéhez (Versengő nézetek a kormányzatról) közvetlenül kapcsolódó témákra. Itt – és később – versengő nézetek alatt alapvetően a közösségi gazdaságtant és a közösségi döntések elméletét érthetjük, melyek legjobb vonásainak keresztezésére vállalkozna a szerző. Itt belefutunk a közjó, vagy – mikroökonómiai nevén – a társadalmi jóléti függvények később még többször visszatérő értelmezési kérdéseibe. Ezt a két versengő irányzat eltérően mint jó politikákat, illetve mint jó eljárásokat és intézményeket (pl. alkotmányokat) azonosította, ami már valóban a jó kormányzat fogalmának velejét érintő különbségtétel. A gondolatmenet ugyanakkor idővel átvált a közösségi döntések elméletéhez kapcsolódó kulcsszerzők és irányzatok (virginiai és chicagói iskola, Downs stb.) célirányos tárgyalásába, hogy kiköthessen a szerző valódi érdeklődési körénél: a szelekció és ösztönzők problémájánál.

Ezekről már a kurrens irodalom alapján kapunk összefoglalót, amely azonosítja mindkét esethez kapcsolódóan a fő problémákat és fontosabb modelleket. A kiválasztás az egyének közötti képességbeli és motivációs különbségek miatt fontos, s ezáltal egy lehetőség a választók számára arra, hogy javítsák a számukra (is) kedvező kormányzás esélyeit. Mindkettő felvet információs problémákat, ahogy az elemzést bővítő altípusaik is meghatározhatók. Ezzel véget ér a voltaképpeni előkészítés és rátérünk a kérdések leszűkített, modell-alapú tárgyalására.

A könyv második fejezete egy magyar nyelven párját ritkítóan világos bevezetést ad a kormányzati kudarcok elméletébe. Sőt, többet is: összeköti az – itt politikai kudarcoknak aposztrofált – *demokratikus* döntéshozási eljárási anomáliák tárgyalásával, s ezáltal egy számtalan irányba továbbfejleszthető alapmodellt alakít ki. Az is gondolatébresztő, hogy a kormányzati kudarcok problémáit a lehető legelvontabb, jóléti, gazdaságtani szinten fejt ki, még ha ezt nem ártott volna legalább említésszinten hozzákötni pl. a közpolitikai kudarcok földözragadtabb irodalmához (ami kicsit közelebb marad a szó eredeti jelentéséhez, így Besleyvel ellentétben nem a *bármilyen* módon vagy mértékben *szuboptimális* kimeneteket tartja „kudarcnak”). Az elemzés így némileg elzárja magát a releváns irodalmaktól, de a világos (a Pareto-hatékonyságot az elosztási igazságossággal szembeállító) tárgyalásmód ezért kárpótol.

Miközben a tárgyalásba való beillesztésbe tökéletesen logikus, a wickselli-buchanani libertárius (mert beleegyezéselvű) hatékonysági kritérium az előző kettővel azonos listán történő szerepeltetése némi elfogultságról árulkodik. Ahogy azt Besley egy lábjegyzetben elismeri, a wickselli alapelvek még maga az ötletgazda szerint is csak akkor működnek normatív hatékonysági kritériumként, ha feltételezzük az eredeti vagyon és jövedelem elosztások igazságosságát. Ezen a ponton pedig gyakorlati jó kormányzati kritériumként annyira korlátozott területre szorul vissza e libertárius pozíció, hogy igazából fölösleges is becitálni egy „másik”, marxi ihletettséű politikai gazdaságtan alapvetően helyes kritikáját. A szál elvarrásához bőven elég a „minden adóztatás lopás” alapelveként normatív megalapozására törekvő Robert Nozick jogosultsági elméletének vegyes sikerességét megemlíteni.

Bár szívesen olvasnánk még a jó kormányzat mércéjének szánt hatékonysági elvek gyakorlati alkalmazásáról, érthető Besley azon törekvése is, hogy modellegettségi szándékában az eredmények felől a leghamarabb közelítsen az eredményeket befolyásoló eljárásokhoz. Itt ismét megjelenik az 1. fejezet kapcsán már kritizált szál, amely a demokráciákat az egy kalap alá vont autokráciákkal hasonlítja össze. Az eredetileg az explicit módon eszmetörténeti jelentőségűvé degradált kalkulációs vitát itt hirtelen újra előkapja, hogy azt bizonyítsa, a „demokratikus kormányzati rendszerek kevésbé hajlamosak a kormányzati kudarcra, mivel az így meghozott döntések jobban tükrözik a politikai preferenciákkal kapcsolatos információkat”. A mondat abszurditása talán önmagáért beszél (a diktatúrák nem törekednek sem a Pareto-, sem az elosztási hatékonyság értelmében vett „jó kormányzatra”, kormányzati kudarcral „terhes” jellegük így természetükből fakad). Ha mégis illusztrálnánk a kérdést, a kortárs Kína kormányzati rendszerre erre szinte automatikusan felkínálja magát. Egyrészt az autokráciák legitimációs alapjának megteremtésében az állampolgári politikai preferenciák nem játszanak a választások köré épülő képviselői demokráciákéhoz mérhető szerepet (vö. az újraválasztás szerepét a 125. oldalon). De még ha igaznak is fogadjuk el az eredeti állítást, ebből egyenesen következne, hogy a politikai kudarcok tekintetében pedig az *autokráciáknak van versenyelőnye*: a döntéshozók *választásokon történő* kiválasztásával, de legalábbis a *demokratikus* szavazatcserével kapcsolatos „súrlódások” eleve ki vannak iktatva a rendszerből.

Besley szerint a két szélsőséges kimenetelt alapul véve a rossztól (a közösségi döntések elméletének korrumpálhatóságukat „árverező” politikusaitól) a jóig (a jóléti közgazdaságtan jóindulatú diktátoráig) a ténylegesen létező képviselői demokráciák intézményrendszereiben a szelekciós és ösztönzési problémák megoldása teremtheti meg az átmenetet. Ebben sok igazság van, ahogy abban is, hogy a kiválasztást irányító és az ösztönzés kereteit biztosító *intézmények* vizsgálata hiányában csak általánosságokig juthat az elemzés.

A politikai megbízó–ügynök-alapmodell bemutatásával a kötet felénél kis túlzással egy új könyv kezdődik. A kimondatlan kulcsfogalom az „ügynök-veszteség” (*agency loss* vö. Lupia, 2001), azaz a delegálás következményének eltérése a megbízó számára legjobb kimeneteltől. Ezt Besley szerint változatos intézményi megoldásokkal lehet befolyásolni, és kollégái dicséretét elsősorban ezek logikus kategorizálásával érdemelte ki (ld. a kötet kapcsán a *Review of Austrian Economics*-ban közölt szimpóziumot, így pl. Tollison [2009] méltatását).

Ezek közül az egyik bővebb elemzés az újraválaszthatóság politikusi viselkedésre gyakorolt hatását vizsgálja. Ehhez egy módszertani szempontból jól kiválasztott esetanyagot, az amerikai állami kormányzók döntéseit használja fel. Az alkalmazott modell az elszámoltathatóságot az újraválasztással közelelti, és a kormányzó személyére és kormányzásának eredményeire vonatkozó vektorok mellett változatos kontroll-változókat is alkalmaz. A téma szempontjából legérdekesebb szekció a kormányzati eredményekkel kapcsolatos, mely az egy főre jutó adók emelkedését, a kormányzati kiadások növekedését, valamint az egy főre jutó jövedelem egyenlethez igazított mutatóját tartalmazza. Az alapmodell eredményei megerősítik a retrospektív gazdasági szavazási hipotézist, amelyre az egyes politikusokkal kapcsolatos változók is hatnak.

Az intézményi tényezők behozása – itt: az újraválaszthatóság korlátozása – az empirikus adatok fényében érdemi befolyást fejt ki: kétciklusos újraválasztási korlát mellett az első ciklusban alacsonyabb, a másodikban magasabb adók és kiadások alakultak ki, azaz egyfajta fiskális ciklus figyelhető meg. A másik lényeges eredmény itt a szelekciós hatás érvényesülése. Azok a politikusok akik már nem választhatók újra (azaz Besley szerint korábban legalább egyszer már újraválasztották őket [ami nem száz százalékban pontos értelmezés, figyelemmel például Virginia állam egyciklusos limitjére]) sokkal nagyobb egyezést mutatnak választóikkal a közpolitikai preferenciák tekintetében, mint „zöldfülűbb” kollégáik. Sok más mellett ez persze felveti a preferenciák ciklusokon átívelő állandóságának kérdését, melyet itt Besley nem vizsgál (sok mászt ugyanakkor igen, a többügynökös és a végtelen hivatali idős modellekig bezárólag).

A könyv negyedik fejezete a közösségi pénzügyek területére alkalmazza a megbízó–ügynök-problémákat. A pozitivista-liberális politikai gazdaságtan „átruházható hasznosság” fogalmából már egyenesen következik a köz pénzügyeit érintő gazdaságpolitikai problémák előtérbe helyezése. Ezek ráadásul termékeny elméleti terepet is jelentenek, hiszen pillanatokon belül világossá válik a „kongruencia” (azaz az ügynök-veszteség hiánya) és a közjó közötti fogalmi eltérés (ld. Besley kissé szabadkozó megfogalmazását a 190. oldalon), és ennek súlyos gyakorlati következményei. A szavazók kinyilvánított preferenciáit (azaz szavazatát) a gyakorlatban a fiskális illúzió, a politikai manipulációk és sok más pszichológiai és politikai tényező befolyásolja, ezért ezekre

(az ezekkel való kongruenciára) felépíteni a „jó kormányzat” elméletét legalábbis kétséges vállalkozás (e kérdéseket részletesebben tárgyalja Manin, Przeworski és Stokes, 1999). És még ha létre is jön a megfelelés, akkor sem biztos, hogy a rövid távú (egy ciklusra szóló) preferenciáik megegyeznek a hosszabb távú, akár már gyermekeiket is érintő vágyaikkal.

Jó példa erre a magyar kontextusban is releváns költségvetési (alkotmányos) szabályok kérdése: elméleti és empirikus tapasztalatok egyaránt utalnak arra, hogy a választások csak korlátozottan alkalmasak a politikusok fegyelmezésére (230. o.). Egy valóban teljes politikai gazdaságtani elemzés ugyanakkor nem állna meg e kormányzati kudarcra adandó „optimális” intézményi válasz kidolgozásánál: komplex modelljében kezelné a „független szakértők” (pl. vétójoggal rendelkező költségvetési tanácsok), illetve a végrehajtó hatalmi ügynökségek törvényhozókkal szembeni munkakerülésének (shirking) és „ügynök-veszteségének” problémáját is. Ez pedig már egy többszintű – s ezért az egyszerű egyensúlyi elemzésnek jobban ellenálló – delegálási problémát eredményezne (vö. Sebők, 2011).

A kötet tartalmának igazságot szolgáltat a színvonalas, bár néhol nem túl felhasználóbarát (ld. gyors utalások a „kvázilinearitásra”), illetve az anglicizmusoktól sem mentes fordítás (ez utóbbira példa a kongruens/disszonáns ellentétpár, vagy a „motiválás” szó magyar kontextusban meglehetősen bizarr használata). A szerkesztés is pontos többnyire (Wicksell alapművének megjelenési dátuma kapcsán azért van pl. elírás), de a tankönyvszerű használatot egy név- és tárgymutató nagyban segítené (ez az eredeti kötet kritikája persze elsősorban). Az ilyen bölcsészeti finomságokon túl az T. Olvasót talán jobban érdekelheti, hogy milyen gyakorlati tanulságokat, akár „szabályokat” vonhat le a terület elméleti eredményeire építve.

Ilyenek szerencsére bőven akadnak: az, hogy az önérdekkövetőnek feltételezett politikusoknak érdemes honorációt biztosítani tevékenységükért jól alátámasztják a modellek (bár lehet, hogy ez pont azok számára nem lesz túl meggyőző, akik egy fillert sem adnának a „bitangoknak”). Más eredményeket ugyanakkor beárnyékol az alapparadigma világnézeti lehorgonyozottsága: miközben a nemzetközi adóverseny nyilvánvalóan korlátozza a belföldi Leviatánok mozgásterét, az ebből következő jóléti hatások leszűkítő (részegyensúlyi) vizsgálata tudatosan az elemzésen kívül hagyja az adóverseny – a 129. és a 153. oldalon Besley által is elismert – negatív externáliáit. A kelet-európai politikai kontextusban is értelmezhető alkalmazások száma még kisebb. Hogy csak a kötet induló modelljét idézzük fel: egy olyan országban ahol akár évtizedes távlatban sincsenek saját forrásból finanszírozott beruházások, az egyösszegű adóra épülő optimális közpolitika-választás kifejezetten robinsoni alapvető szintűre korlátozza a példa illusztrációs értékét.

Az alkalmazás további korlátai magából az elméleti keretből fakadnak, mely a gyakorlat felé haladva rendre elkeni a „jó kormányzat” tartalmát. Ezt változtatatosan az „alacsony színvonalú kormányzat” (61. o.), a „hatékony intézményrendszer” (113. o.), vagy „a kormányzat minőségének” problémájaként azonosítja, amelyet sokszor leszűkítő vagy nehezen mérhető szempontok alapján vizsgál (mint pl. a már említett „teljesül-e a választók akarata” kritérium – 128. o.; empirikus alkalmazása: 141. o.). Az ötvenes nagyságrendben előkerülő részmodellek így megközelítőleg sem adnak teljes képet a „jó kormányzat” számtalan problémájáról, még ha kiválasztott problémáit közérthetően és lényegre törően is szintetizálja.

A kötet összességében általános politikai gazdaságtani bevezetőként tendenciózus, célirányos *public choice* bemutatásként jól használható, a szűkebb kaptafánál, a megbízó–ügynök-problémák szelekciós és ösztönzési kérdéseinél maradvá pedig kifejezetten informatív és elgondolkodtató. Az pedig a bírálható momentumok dacára is öröndetes, hogy – pl. a többször megidézett Stiglerrel ellentétben – nem tartja szükségtelennek vagy értelmetlennek az elmélettörténetet, amelyre bőséggel épít a modellek áttekintésekor is. A kötet közreadásáért így mindent egybevetve hálás lehet a társadalomtudományi kutatóközösség (csak ne álljon meg a Besley által is követett paradigma határán a politikai gazdaságtan oktatása).

IRODALOM

- Drazen, Allan (2000): *Political Economy in Macroeconomics*. Princeton: Princeton University Press.
- Lupia, Arthur (2001): Delegation of Power: Agency Theory. In: Neil J. Smelser–Paul B. Baltes (szerk.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. 5: 3375–3377. Oxford, Elsevier Science Limited. Letöltve: <http://www-personal.umich.edu/~lupia/delegation.pdf>
- Manin, Bernard–Przeworski, Adam–Stokes, Susan C. (1999a): Introduction. In: Przeworski, Adam–Stokes, Susan C.–Manin, Bernard (szerk.). *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–26.
- Sebők Miklós (2011): Válság táplálta delegálás. A technokratikus autonómia változása Nyugat-Európában, pénzügyi válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 20: 3.
- Tollison, Robert D. (2009): On Good Government. *The Review of Austrian Economics*, 22: 2, 127–130.

ABSTRACTS

Péter Csingár

THEORY AND PRACTICE OF DEMOCRACY CAPABLE OF SELF-DEFENCE

The success of Jobbik has reached the level of theoretical reflections. Be they approaches of political science, law or social psychology, they mostly try to process the thoughts of extremism or radicalism related to that party. The direction of the present paper fits into this line though with some shift of gravity towards the legal discipline. My paper wishes to present the theory of democracy capable of self-defence (*streitbare or wehrhafte Demokratie*), positioned at the cross-sections of law and political theory, as reflected primarily by German regulation. The most important basic thought of this understanding of democracy can be grasped in that *it considers its own normative rightfulness as compulsory and consequently it extracts itself from among the democratically accessible bearings of a case*. In other words: it does not allow for the elimination of democracy on a democratic basis.

The practical consequences of this interpretation of the theory of democracy present themselves in constitutional law, in simple law but also on the level of social discourse, and that too in the form of various defence mechanisms. Its essence is hidden in the *value-governed* all-round fortification of democracy against the potential destruction of assumed *value neutrality* and *relativism*. The consistent legal but also political and educational political implementations lead to the building of a kind of 'fortified democracy' the debatable aims of which unfold in the prevention of the enemies of democracy and in their effective neutralization. The aim of the present writing is to contribute to the possible modes of theoretical approaches so far published in relation to political radicalism and to supplement them with a new consideration that seems to be novel and topical.

Attila Gyulai

GOVERNMENTS AND CYCLES

The aim of the study is to contribute to the pool of rhetorical approaches to parliamentary government. It attempts to show that not only the agency and the parliamentary form of knowledge is what can be conceived of in terms of

rhetoric but the logic of parliamentary government as well. In terms of rhetoric, parliamentary government is structured according to the logic of *pars pro toto*, that is, the trope of the synecdoche. The particularity of the parties in majority becomes universality in the process of government formation, a whole which is always put forward but which cannot become totalized permanently neither rhetorically nor politically. The logic of alternation, the temporal separation of power which are distinct features of parliamentary government leads to a constant contradiction: the surpassing of the particularity of the parties needs to be stated again and again, however it is a necessary but impossible universality. This universality is formed by means of rhetoric but because of the very logic of political language a relapse always follows from this. The study examines these questions in relation to the debates on the examples of government formation in Hungary after the transition.

Eszter Petronella Soós

LEVELS OF THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT
OF THE REPUBLIC IN FRANCE

Nowhere else do politicians and citizens refer as much to the notion of „republic“ as in France, where its existence, non-existence and its quality seem to be a cornerstone problem of post-revolution political history. The word republic is a polysemic one. In France, for instance, it can refer to the contrast of monarchy, but also to the concrete system of government of the Fifth Republic. It can also refer to a special normative idea developed in France. The latter normative notion covers concrete values like the republican conception of (financial) solidarity, democracy itself, the radical separation of the church and the state, or the free and obligatory education system. However, the idea and its practical realization is disputable precisely due to its inherent normativity – on the other hand, critics often face the wrath of the republican elite in the form of the „republican reflex“. This study aims to distinguish and explain these different usages of the word “republic” in the French context, even if the French themselves seldom do this exercise.

Zsolt Boda

POLITICAL LEADERSHIP AND COLLECTIVE ACTION

The paper raises the classical question on how leadership functions, but reinterprets it from the perspective of collective action theory. How are political leaders able to overcome the incongruence between individual incentives and collective goals, a feature of collective action problems? The paper uses the

concepts of transactional and transformational leadership, proposed by J.M. Burns in his seminal book on the topic and confronts them to empirical researches on collective action. Moreover, the paper argues that the concept of moral leadership, also by Burns, is well suited with the most recent research results on trust and legitimacy, and as such, it would deserve further attention. Because generally speaking political science still devotes much less attention to the problematique of leadership than, for instance, management studies.

Anita Szűcs

THE RELEVANCE OF LOCKE IN THE INTERPETATION
OF CONTEMPORARY INTERNATIONAL SYSTEM – A POSSIBILITY
OF THE REALISATION OF A LIBERAL GLOBAL STATE

The international system is an anarchical, multi-centred world. One of the most discussed questions in the field of International Relations is how anarchy can be overcome. This article aims to focus on the analysis of Locke's theory of international relations from the approach of natural law and international society. It argues that Locke's conception of international society balanced interrelated, overlapping, and even competing claims about natural law in a normative framework in which the right of self-government replaced the principle of sovereignty as the moral basis of international relations. Thus, for Locke the norms deduced from the law of nature govern the international state of nature even as independent societies remain the primary executors of the law of nature in international society. The article concludes by considering how Locke's reflections on international relations may contribute to our understanding of contemporary debates about the international system, the use of force, and the ethics of intervention.